

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԲՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱՅԻՆԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԵՍ

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԽՐԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՄՆՈՒՅԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XXV ԳԻՐԲ

1913 թ. № 2.

Թ Ի Յ Լ Ի Ս.

Ելեկտրոնային տպարան (Ելեկտրոնային) Ելեկտրոնային տպարան. Բնակարան. № 17.

1914

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԻ ՀԵՏ

ՓՈԽԱՆԱԿՈՒՄ ԷՆ

ԱԶԳ Շաբաթերթ, բաժ. 12
Ֆր. The «Azk» Pub. Co.
Boston, Mass. 16 Beach St.

ԱԽՈՒՐԵԱՆ Օրաթերթ, բաժ.
Ռուսաստան 3 ըր.,
Արտասահմ. 12 Ֆր. Ред. Аху-
рянъ, Александрополь.

ԱՂԲԻՐ Պատկերազարդ ամսա-
զիր, բաժ. 3 ըր. ред.
Арбюръ, Тифлисъ.

ԱՇԽԱՏԱՆԿ Օրագիր, բաժ. 6
Ֆր. R. du jour-
nal «Achkhadank» Smyrne.

ԱՇԽԱՏԱՆՔ Շաբաթաթերթ
բաժ. Տաճկ. 15
ղր. Արտասահմ. 6 Ֆր. R. du
journal «Achkhadank» Van.

ԱՍՊԱՐԷԶ Շաբաթաթերթ,
բաժ. Ամերիկ. 150
տղ., Արտասահմ. 7 1/2 Ֆր. The
Asbarez Publishing Co. Fresno
Cal. (U. S. A.) P. O. Box 865.

ԱՐԱՐԱՏ Ամսագիր, բաժ. Ռու-
սաստան 4 ըր. ред.
Апаратъ, Эчмиадзинъ.

ԱՐՇԱԼՈՅՍ Օրագիր, բաժ. Եգիպտ.
40 էգ., Արտասահմ. 10
Ֆր. R. du journal arménien
«Archalouyce», Le Caire (E-
gyrte).

ԲԱԳՈՒԻ ԶԱՅՆ Օրաթերթ.
բաժ. 7 ըր.
Ред. Бакви Дзайнъ. Баку.

ԲԱԶՄԱՎԷՂ Ամսագիր, բաժ.
15 Ֆր. R. de la
Revue «Bazmavep», Venise (I-
talie) St. Lazare.

ԲԻԻՉԱՆԳԻՈՆ Օրագիր, R. du
journal arménien
«Byzantion». Constantinople,
Stamboul, Sultan Hamam.

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍ Պատկերազարդ հան-
դէս, բաժ. 3 ըր.
Ред. Гегарвестъ, Тифлисъ.

ԳԻՂԱՏՆՏԵՍ Շաբաթաթերթ
բաժ. Ռուսաստան
3 ըր., Արտասահմ. 10 Ֆր. ред.
Гюгатнестъ Тифлисъ.

ԼՈՅՍ Ամսագիր, բաժ. 10 ըր.
Red. Luys. Van (Tur-
quie d'Asie).

ԼՈՅՍ Շաբաթաթերթ. Բաժ.
4 ըր. R. du journal
«Luys» Nakhitcévan Ред. Луйсь
Нахичеванъ.

ԿՈՉՆԱԿ Բաժ. 2 տղար. R. de
la revue «Cotchnag»,
New-York, city.

ԿՈՎԿԱՍԻ ԼՐԱԲԵՐ Օրագիր բաժ.
3 ըր. Ред. Ковкаси лрабер.
Тифлисъ.

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ, Ամսաթ.
բաժ. 15 Ֆր. Red. Handess
Amsorya Vienne VII/2 Mechif-
haris feugasse 4.)

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, Ամսաթ.
Բաժ. արտասահման 10 Ֆր.
Rédacteur Zareh Kazazian,
Smyrne.

ՀԱՅՐԵՆԻՔ Շաբաթաթերթ.
Բաժ. 10 Ֆր. R.
«Hairenik» Boston Mass. 7
Bennet St.

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԻՍ

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

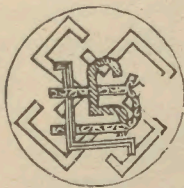
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՍՆՈՒՅԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XXV ԳԻՐԲ

1913 թ. № 2.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս.

Էլեկտրատպագրական «Հայաստան» Երևան, փողոց. № 17.

1 9 1 4

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԴՐԱԿԱՆ ՆԻԻԹԵՐ ՓԱԽՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴԱՑԻՈՑ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՁ. Մ. Մ.	5—20
Հեթանոսական պաշտամունքի հետքեր. մեռելա- կոծ. առլեզներ. գերեզմաններ. գուշակութիւն. անէծք. տեսիւներ. հրաշքներ. Հոգեորականութիւն. բարեգոր- ծական հիմնարկութիւններ. ամուսնական կարգեր. դժա- րոցներ. քաղաքական իշխանութիւն. ժողովուրդ. կա- լուածատիրութիւն. Արհեստներ և արուեստներ. Առող- ջապահութիւն. Թոյն. դեղթափ: Բանահիւսութեան միա- ցորդներ: Բիւզանդի նշանակութիւնը:	
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ.—ՀԱԻԱՏՔ. Ե. Լալայեանի.	20—60
Լեռների, քարի, ջրի, բոյսերի, կենդանիների, կրակի, արևի, շէմքի, նախնիների, ոգիների պաշտա- մունք:	
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. Մեսրոպ եպիս- կոպոս Տէր. Մովսիսեանի	60—84
Թարգմանչաց Վանք. Չարեքայ վանք. Խոթավանք:	
ԳԱՐԵԳՐԵՆ ԵՊԻՍԿ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆ Ա. Շահնազա- րեանի.	84—108
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԲԱՆԱՀԻՍՈՒԹԻՒՆԻՑ. Եր. Լա- լայեանի.	109—164
Հեթանոսներ Շատախի բարբառով. Բուն, Տէրտէր. Միրզա Մահմադ. Հասան-Չալաբի. Դիքին խրատը. Խան Դըմդըմ. Տիմար մարդ. Պառաւ ու աղվիս. Ար- ծիւն ու սոսին:	
ՇԻՐԱԿԻ ԱԶԿԱՏԱՐԵԱՆ (ԿԻԿԼՈՊԵԱՆ) ԱՄՐՈՅՆԵՐ. Ատրպետի.	165—188
ՏՆԱՅՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ Ե. Լա- լայեանի.	189—215
Շատախի շալագործութիւնը:	
ԾԻՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՁ. ՀՍՏ ՍՊԵՆՍԵՐԻ, Ե. Լալայեանի	216—225
Այցելութիւններ.	
ՄԱՀԳՈՑԺ. ԼԻՆՁ. Ա. Աքեղեանի	226—228
ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—Շողակաթ. Խոստիկեանի. —Վրաց պատմա-Ազգագրական ընկ. հրատարակութիւնները Մեխրեան-բէկեանի. Матеріалы для изученія мѣст- ностей и племень Кавказа, Մեխրեան-բէկեանի, Ха- рактеристики и воспоминанія кн. Г. М. Туманова, Մ. Բերբերեանի.	229—239
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	

A z g a g r a k a n H a n d e s s

REVUE ETHNOGRAPHIQUE

trimestrielle, illustrée, publiée par

LA SOCIÉTÉ ETHNOGRAPHIQUE

ARMÉNIENNE

XV année

1913

S O M M A I R E

✓ Matériaux ethnographiques dans l'histoire de Faustus de Bysance, par M. M.

Mythologie populaire du vilayet de Van (Turquie d'Asie) par E. Lalayan.

Inscriptions Arméniennes, par Mesrop évêque Ter Movsissian Garékin évêque Srvantzian, comme ethnographe, par A. Chahnazarian.

Epopées populaires de vilayet de Van, par E. Lalayan. Construction cyclopéenne dans le district d'Alexandropole (gouv. d'Erivan), par Atrpet.

Industrie domestique dans le vilayet de Van, par E. Lalayan.

Institution cérémonielle chez les Arméniens, par E. Lalayan.

Necrologie.—H. F. Linch.

Bibliographie. — «*Շողակաթ*» par Chostikian. „ძველი სიქართველო“ I, II. „საქართველოს სიძველენი“ II, III. par Meliksed-bekian. Сборникъ матеріаловъ для изученія Кавказскихъ племенъ и мѣстностей, вып. XLII, par Meliksed-bekian. Характеристики и воспоминанія кн. Г. М. Туманова, par M. Berberian.

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՆԻԻԹԵՐ ՓԱԽՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴԱՅ- ԻՈՅ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՉ*)

Մ. Մ.

Նախաբան. հեքանոսական պաշտամունքի հետքեր. մեռելակոծ. առ-
լեզներ. գերեզմաններ. գուշակութիւն. անեծք. տեսիլներ. հրաշքներ:
Հոգեւորականութիւն. բարեգործական հիմնարկութիւններ. ամուս-
նական կադեր. դպրոցներ. քաղաքական իշխանութիւն. ժողովուրդ.
կայրուածասիրութիւն: Արհեստներ եւ արուեստներ: Առողջապահու-
թիւն. բոյն, դեղքափ: Ժողովրդական բանահիւսութեան մնացորդ-
ներ: Բիւզանդի նշանակութիւնը:

Այստեղ չէ խօսուելու Փաւստոս Բիւզանդի կենսագրութեան
և երկի հետ կապուած այն հարցերի մասին, որոնք Ղազար Փար-
պեցուց սկսած մինչև այսօր զբաղեցնում են բանասէրներին,
նշ. յաջորդող էջերում կը հաւաքուեն ու կը դասաւորուեն այս
շատ հետաքրքրական պատմիչի գրուածքում ցրուած այն նիւ-
թերը, որոնք ազգագրական նշանակութիւն ունին:

Իսկապէս, անհրաժեշտ է այդպիսի աշխատանքներ կատա-
րել ոչ միայն մեր նոր հեղինակների նկատմամբ (Աբովեան, Պո-
շեան, Սրուանձտեան, Սունդուկեան և ուրիշներ), այլ նաև մեր
բոլոր հին պատմագրերից իւրաքանչիւրի նկատմամբ: Նրանց բո-
լորին առանձին առանձին նուիրուած ուսումնասիրութիւններից
յետոյ միայն հնարաւոր կը լինի պարզաբանել հարցերը՝ գիտա-
կան ճանապարհով համեմատելով պեղումների, աւանդութիւնների,
բանաւոր գրականութեան, լեզուաբանութեան, վայրերի և այլ
նմանօրինակ նիւթերի հետ՝ չը մոռանալով նաև ինչպէս հարեան,
այնպէս և համայնի ազգերի ազգագրութեանց տուեալները:

Եւ այնչափ շատ բան կայ անելիք, որ բազմաթիւ սերունդ-

*) Մեր ձեռքի տակ եղած բնագիրը 1913 թուին Թիֆլի-
սում հրատարակուածն է: Յօդուածիս ընթացքում նշանակուած
թուերը ցոյց են տալիս այն էջերը, որտեղ գտնուում են մեր քա-
ղած տեղեկութիւնները: Ծանօթ. հեղ.

ներ կարող են նուիրուել այդ գործին՝ առանց կարենալու սպառել խնդիրները. իսկ այդ խնդիրները պարունակում են մեր ցեղի ամբողջ անցեալ կեանքը, հոգին, մինչև անգամ մեր ներկայ քաղաքական և բարոյական կեանքի հիմունքները:

Այդ տեսակէտից շատ ուշագրաւ հեղինակ է Փ. Բիւզանդացին, որի անունով մեզ հասած երկը պարունակում է ազգագրական առատ նիւթեր այն դարաշրջանի մասին, որը կազմում է նրա պատմութեան նիւթը, այսինքն՝ Տրդատի յաջորդ Սոսրով Կոտակից մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան անկումը:

Ինչպէս յայտնի է, չորրորդ դարի հէնց սկզբում քրիստոնէութիւնն արդէն պետական կրօն էր հրատարակուած Հայաստանում, բայց մենք տեսնում ենք, որ Գրիգոր Լուսաւորչի, Տրդատի և սրանց յաջորդների ջանքերը տակաւին արմատախիլ չեն արել հին կրօնը մեր երկրում. դեռ երկար ժամանակ պայքար էր մղում այդ հողի վրայ: Բիւզանդ յիշում է (12), որ Վրթանէս կաթողիկոսի օրով դեռ շատերը դադտնի շարունակում էին պաշտել հին աստուածներին: Առիթն եկած ժամանակ նրանք նոյնիսկ կռուի էին դուրս գալիս նոր կրօնի ներկայացուցիչների դէմ: Այդ կռիւների ղեկավարներն էին քուրմերը (13), իսկ կռուի վայրը՝ այն տեղերը, ուր մի ժամանակ մեհեաններ կային (11), իսկ այժմ նրանց փոխարէն Աստուծոյ տաճարներ էին կանգնած. այդպիսի վայրերից էր, օրինակի համար, Աշտիշատը, որտեղ երբեմն Հերակլէսի կամ Վահագնի մեհեանն էր (58): Ընդհարումները սովորաբար տեղի էին ունենում տօնախմբութիւնների ժամանակ, երբ հին հաւատի պաշտպանները աւելի խոր կերպով զգում էին իրենց կրօնական զգացմունքների ոտնահարուիլը (12): Այս պատճառով էլ զարմանալու չէ, որ հեթանոսութեան կողմնակիցներից որեւէ մոլեռանդ յանկարծ ծաղրի էր ենթարկում եկեղեցիները: Այս տեսակէտից խիստ ուշագրաւ է այն փոքրիկ միջնադէպը, որ Բիւզանդ մէջ է բերում. Յուսիկ կաթողիկոսի որդիները՝ Պապ և Աթանագինէս՝ բոլորովին հակում չունենալով եկեղեցական դառնալու՝ դարձել էին զինուորական և ապրում էին հեթանոսների պէս. մի օր նրանք գնում են Աշտիշատ, ուր նրանց հօր պապի՝ Գրիգոր Լուսաւորչի նախածնունդի համբերունակ էր առաջին եկեղեցին, և սկսում են ծաղրել Աստուծոյ տունը. ապա մտնում են այնտեղի եպիսկոպոսանոցը, և «ըմպէին անդ գինի բոգօք և վարձակօք և կուսանօք և կատակօք. զսուրբ և զնուիրական տեղօքն քամահեալ, կոխան առնէին» (74):

Եթէ այդպէս էին Լուսաւորչի ժառանգները, հասկանալի է,

Թէ ինչ վերաբերմունք էր ցոյց տալու ամբոխը դէպի հին կրօնը, որ դարերով զեկավարել էր կեանքը. ի հարկէ դեռ երկար ժամանակ պիտի շարունակէր իւր պապեանական դաւանանքներին յարած մնալ: Նոյնիսկ հեթանոսական այն տափաւոր սովորութիւնները, որոնք Աֆրոդիտի կամ Աստղիկի պաշտամունքի հետ էին կապուած, դեռ չէին անյայտացել ժողովրդի միջից (52): Այն ինչ մանուկները հաճոյքով երգում էին հեթանոսական առասպելներից մնացած երգերը (52): Ուստի և հէնց որ յարմար առիթ ներկայանար, անհնարին չէր լինի հնի վերականգնումը, որովհետև նոյնիսկ պալատում դեռ վերջնականապէս չէին կապուած նոր կրօնին (13): Եւ իրօք Ներսիսի մահից յետոյ շատերը նորից նախկին կրօնի գիրկը մտան, կուռքեր կանգնեցին և սկսեցին ազատ պաշտել իրենց հայրերի դաւանած զօրութիւնները, մանաւանդ որ ինքը Պապ Թագաւորը բոլորովին դէմ չէր նրանց այդ հակումներին (345):

Վերջինիս մասին պատմուած է, որ նրա մայրը՝ Փառանձիմը նրան նուիրել էր դեերին, որոնք սպիտակ օձերի կերպարանքով շարունակ փաթաթւում էին նրա վզի շուրջը և տանջում նրան: Բոլորը տեսնում էին այդ սոսկալի սողուններին և սարսափում, այն ինչ Պապը, որ դարչելիօրէն անբարոյական մարդ էր և շարունակ չարչարւում էր իւր կրքերից, յայտնում էր ամենքին. «Թէ մի երկնչիք, զի սոքա (օձերը) իմ են» (236, 237, 320, 321):

Հեթանոսական զգացմունքներ սրտայայտւում էին նոյնպէս մեռելատներում: Հին սովորութեանց համաձայն կանայք կոծում էին մեռեալին, երգում և պարում այն յուսահատ յոռետետեսութեամբ, ինչպիսին որ յատուկ է կռապաշտներին: Այդ սովորութիւնն այնքան էր տարածուած և այնքան խոր արմատներ ձգած ժողովրդի մէջ, որը քրիստոնեաներն անգամ կատարում էին ողբի ծէսեր (387): Ներսէս Մեծը յատուկ ուշադրութիւն է դարձրել դրա վրայ՝ քարոզելով որ դա մեղք է, հակառակ է քրիստոնէութեան ոգուն (342), քանի որ, նոր կրօնի տեսակէտից, մահը մի նախադուռն էր հանդերձեալ կեանքի համար: Մեր պատմիչը սքանչելի տողեր է նուիրել կոծի նկարագրութեանը, մի բան, որ ցոյց է տալիս, թէ նա ինքն էլ թերևս նմանօրինակ տեսարանների ականատես է եղել, և դա ի հարկ է դարմանալի չէ, քանի այդ սովորութիւնը դեռ մինչև այսօր էլ գոյութիւն ունի մեր որոշ գաւառներում:

Երբ սպանեցին Գնելին, Արշակը «Նստէր մօտ առ դին, լայր ինքն, և տայր հրաման՝ կոծ մեծ և աշխար դնել

շուրջ զսպանելով զիսկամբն: Իսկ կինն սպանելոյն Փառան-
ձեմն զհանդերձսն պատառեալ, զգէսս արձակեալ, մերկատիտ
ի մէջ աշխարանին կոծէր, ձայն արձակելով ճչէր, յողբս
արտասուեաց յաղիողորմ գուժի առհասարակ զամենեսեան լա-
ցուցանէր»: (187)

Եւ զիսկի շուրջը պարուում էին կանայք, Փառանձեմը դառ-
նում է «մայր ողբոցն, և ձայնարկուներն ամենայն ի ձայն ողբոց
սկսան նուագել զիրան որփանացն Տիրիթայ, զակն դնել, զըսու-
թիւնն, զհնարս մահու նիւթել, զսպանումն, ձայնիւքն մրմնջոցն
ի վերայ սպանելոյն ի մէջ կոծոյն բարբառէին զեղգեղեալ խան-
դաղատութեամբ (188):

Կոծի տեսարանի նկարագրութիւնը ամբողջացնելու համար
մէջ բերինք նաև հետեւեալ ցայտուն նկարագրութիւնը, որ զըտ-
նում ենք Ե. զպրութեան ԼԱ. գլխում. «Ապա յետ մահուան Ներ-
ոխի յորժամ զմեռեալսն լային, փողովք և փանդոք և քնօք զկոծս
պարուցն կաքաւելով, զտիգսն հատեալս, զերեսս պատառեալս,
արբ և կանայք պղծութեամբ ճիւղաղութեամբ պարուք զէմ ընդ
զէմ հարկանելով և կամ ծափս հարկանելով, զմեռեալսն յուղար-
կէին» (343):

Բայց և այնպէս այդ միևնոյն ժողովուրդը հաւատում էր,
որ մեռեալները, և յատկապէս հերոսներն ու քաջերը, կարող են
ողջանալ, ուստի և Մուշեղ սպարապետի ազգականները նրա
մարմնից անջատուած գլուխը նորից կարեցին պարանոցին և
տարան, դրին զիսկը տանիքի վրայ, որպէսզի «առկեզը» կոչուող
ոգիներն իջնեն և յարութիւն տան նրան, բայց իհարկէ մի
քանի օրից յետոյ ցած են բերում մարմինը, որովհետև սկսել էր
նեխել, և թաղում են (356):

Ինչ վերաբերում է գերեզմաններին, Բիւզանդ յիշատակում
է, որ մեռեալներին, լինի հայրապետ, եպիսկոպոս, թագաւոր
կամ իշխան, թաղում էին նրանց կալուածում, նախնիքների մօտ:
Այսպէս, օրինակի համար, Խոսրով թագաւորի մարմինը տարան
(44) Դարանաղեաց Անի ամրոցը, որտեղ գտնւում էին նրա պա-
պերի շիրիմները (220, 255, 326, 45, 10):

Ինչպէս յայտնի է, հեթանոսութեան ամենանախնական
ըրջաններում ևս մարմիններն ամփոփւում էին ընտանեկան դամ-
բաններում, որովհետև կարծում էին, թէ նախնիքը հետզհետէ
փոխւում են ոգիների, մի տեսակ արիւնակից պահապան զօրու-
թիւնների, որոնց հովանաւորութեան տակ էին մտնում գերդաս-
տանի բոլոր կենդանի անդամները. նրանց համար պարբերաբար
կատարւում էին ծէսեր և զոհաբերութիւններ: Այստեղից ահա

ընտանեկան դամբարանների ծագումը սեփական կալուածում, ազգականներից ոչ հեռու*):

Հեթանոսական այդ սովորութիւնը, ինչպէս և ուրիշ շատ սովորութիւններ, շարունակւում են նաև քրիստոնէութեան ժամանակ: Շատ սրբազան զգացմունքներ և հաւատալիքներ էին կապուած նախնեաց շիրիմների հետ, ուստի և աշխատում էին շարունակ ասպատակութիւնների ենթակայ մեր աշխարհում գերեզմաններն ամփոփել այնպիսի վայրերում, որոնք ապահով էին, անառիկ, որպէսզի թշնամին չի կարողանար կողոպտել այդ դամբարանները՝ ոչ միայն չը յափշտակելու նրանց պարունակած թանգազին առարկաները, այլ նաև հէնց նախահայրերի ոսկորները. կարծում էին, որ այդ սիրելի նշխարներից զրկուելով՝ մարդիկ կըզրկուէին նաև նախորդներից ժառանգած քաջութիւնից և բազդից, յատկութիւններ, որոնք խլուած ոսկորների հետ կանցնէին թշնամուն: Այդպէս էին գոնէ մտածում պարսիկները, որոնք մաղղեղական էին (196, 271): Նրանք կողոպտեցին Դարանաղեաց գաւառի Անի բերդը, որտեղ ամփոփուած էին Արշակունի թագաւորների շիրիմները և գերեցին արքաների ոսկորները (220):

Շատ հաւանական է, որ այդպէս էին մտածում նաև ժամանակակից հայերը, որովհետև գաղթելիս նրանք հանում էին թագաւորների նշխարները և միասին տանում (221): Բացի այս, վերոյիշեալ աղէտի լուրն առնելու պէս, Վասակ Մամիկոնեան յարձակուեց թշնամու վրայ և յետ վեցնելով գերուած ոսկորները՝ թաղեց Աղձք կոչուած ամուր գիւմում, որը գտնւում էր Արագածի անառիկ խորշերում (222): Այդպէս էին վարւում նաև հայ հեթանոս թագաւորները, որովհետև Բիւզանդ յիշատակում է, որ պարսիկները չը կարողացան բանալ Սանատրուկի վիթխարի և ամրակուռ շիրիմը «Վասն անհեղեղ սկայագործ հաստաշինած ճարտարագործ արարածոցն» (220):

Մեր պատմիչը տալիս է նաև գուշակութեան արուեստի հետքեր, որոնք անշուշտ գալիս են ամենահին դարերից: Մի անգամ պարսից թագաւոր Շապուհը կանչելով «զդիւթսն և զաստեղագէտսն և զքաւեհայսն», խորհուրդ հարցրեց նրանց, թէ արդեօք Արշակն ինչ է մտածում նրա մասին: Գուշակները Շապուհից խնդրեցին մի օր ժամանակ և յաջորդ օրը պատասխանեցին (250):

*) I. և II. գլ. La cité antique, par Foustel de Coulanges. Paris, 1910:

Մեհրուժան Արծրունին նոյնպէս իւր կեանքի վերջին օրերում, երբ պատրաստուում էր մի վճռական ճակատամարտի, դիմեց հմայողներին և հարցրեց նրանց կարծիքը կռուի վախճանի մասին. հէնց որ «ոչ գոյր նմա յաջողակ յուռութ կախարդանացն», նա սաստիկ բարկացած՝ յարձակուեց Մանուէլի բանակի վրայ և հէնց այդ կռուումն էլ սպանուեց (377, 380):

Այնչափ խոր էր ժողովրդի մէջ տարածուած այդ հաւատը, որ շատերը, ինչպէս և այսօր է լինում, շահագործում էին ժամանակակիցների միամտութիւնը: Երբ Շապուհ ցանկացաւ իւր աղջկան կնութեան տալ Արշակին, սրա աները՝ Անդովը, որ Փառանձեմի հայրն էր, ազատելու համար իւր աղջկան մի ոչ ցանկալի մրցակցից, դիմեց հետեւալ խորամանկութեան. նա կաշառեց պարսիկ պալատականներից մէկին, որ սա զուշակի կերպարանքով յայտնէ Արշակին, թէ Շապուհը մտածում է նրան կալանաւորել և սպանել: Արշակը լսելով այդ մարդու մարգարէական յայտարարութիւնը՝ իսկոյն հեռացաւ, և մի մշտական թըշնամութիւն սկսուեց երկու պետութիւնների միջև (208):

Հաւատալիքների այդ միևնոյն շարքին է պատկանում նաև անէծքի սովորութիւնը, քանի որ թէ անիծողը և թէ անիծուողը հաւատում էին զոնէ մասամբ, թէ մի գուցէ կատարուի զայրոյթի րոպէին արտասանուած խօսքերը: Բիւզանդի մէջ յիշատակուած են նոյնիսկ օրինակներ, երբ անէծքները կատարուել են ճշտութեամբ: Այսպէս՝ Մանուշեղ գետի մէջ թափուող մի վտակ, ասում է պատմիչը, առատ էր ձկներով, և ժողովուրդը օգտւում էր այդ բարիքից. յանկարծ երկու եղբայր կռուի են բռնւում ձկան պատճառով և նրանցից մէկը սպանում է միւսին. այս բանը լսելով՝ սուրբ Եպիփանն հրամայում է, որ ոչ ոք այլևս չը համարձակուի ուտել այդ ջրի ձկներից. անմիջապէս դառնանում են բոլոր ձկները և, շարունակում է հեղինակը, մինչև այսօր էլ այդպէս է (331):

Ներսէսի համար ևս պատմուած է, որ նա ում օրհնում էր, օրհնւում էր. իսկ ում անիծում՝ կատարում էր նրա անէծքը (319. 178, 179): Գնելի սպանման առիթով նա անիծեց Արշակին և Արշակունեաց տոհմը՝ խնդրելով նրանց համար մօտալուտ կորուստ, որ և կատարուելու էր մի օր (186):

Բայց դեռ աւելի պատկերաւոր է մի այլ միջնադէպ. Ընծաքիարս լերան գլխից Յակոբ երանելի կախկոպոսն անիծում է Արշակունեաց գաւառները, որովհետև այնտեղ նստում էր Մանաճիրհ անունով մի անագորոյն իշխան. սա այնքան անգութ էր, որ յիշեալ մաքրակրօն հոգևորականին ծաղրելու համար,

բերել տուեց ութ հարիւր անմեղ կալանաւորներ և բոլորին էլ ածել տուեց ծովը, խեղդեց. ապա դառնալով սուրբին ասաց՝ ծաղրանքով, որ նրան պատուելու համար էր այդ տեսարանը սարքել: Երկու օրից յետոյ «սատակեցաւ կինն Մանաճիւրհայ եօթն որդւով իւրով. յետոյ և ինքն չարամահ ծակոտեալ հլանէր մեծաւ տանջանօք յաշխարհէ: Եւ ըստ բանին՝ որ ասացաւ, ոչ եղև խաղաղութիւն յաշխարհին այնմիկ յօրէն յայնմանէ և յապա» (39):

Դժբաղդաբար մեր պատմագիրը չէ բերում անէծքների հատուածներ, ինչպէս որ մինչև օրս գործածուող «գրող տանի» ձևն է, որպէսզի աւելի պարզ լինի մեղ համար նրանց կրօնական հասկացողութիւնը. բայց և այնպէս՝ հետաքրքրական է այն պատկերաւոր հատուածը, որ Արշակ շարտում է իւր պատուիրակների դէմքին, երբ սրանք Յունաստանից վերադառնալով՝ յայտնում են, որ Վաղէս կայսրը ս. Ներսէսին աքսորել է մի անմարդաբնակ կղզի. «Քարինք բազումք, ասում է զայրացած արքան, ի վերայ կայսերն, և ձեր ի բերելդ. քարինք և մեր շատ կան ի թափել զատամունս նորա ի տալն, և ձեր ի բերելդ...» (163):

Գուշակութեան մի այլ ձևն էլ տեսիլն է, որը երևում է երբեմն քնի մէջ և երբեմն էլ արթուն ժամանակ՝ մերթ յայտնելու ապապան, մերթ էլ պարզելու որոշ կասկածելի հարցեր: Յունիկ հայրապետը տեսնում է երազում, որ երկու զաւակ կունենայ, երկուսն էլ անառակ կը լինին. նա սաստիկ տխրում է ու լաց լինում, ապա որպէսզի այլևս նոր ժառանգներ չունենայ, այնուհետև էլ երբէք չէ մօտենում իւր կնոջը: Բարեբաղդաբար մի այլ երազ նրան տեղեկացնում է, որ նրա թուր կը լինի շատ աստուածահաճոյ. և իրօք Աստուած Աթանազիւնէսին պարգևում է մի զաւակ, որ յետոյ դառնում է հայ եկեղեցու պարծանքներից մէկը՝ Ս. Ներսէս (17, 19):

Շատ իրական երազի բնաւորութիւն ունի ս. Բարսեղի ասածը. «Այգի մի էր մեծ և վայելուչ, քաջաբեր լի պտղով. և խոզը երես անգեալ էին յայգին, և... ապականէին զայգին... Պատառէին բազում ունջս որթոյ, արմատաքի խլէին և զտաղտն գլխովին և զբազուկ ընջովին... Եւ մատուցեալ էին այգեգործքն, ջանային և ոչ կարէին հանել զվնասակար խոզսն յայգոյ անտի: Ապա զաղաղակ հարեալ զոջէին առ Բարսելիոս, և ասէին. եթէ ոչ դու, Բարսելիոս, եկեսցես, ոչ ոք կարէ հանել զխոզս յայգուոյ աստի, և ոչ մեծ ապականութիւնս զաղարեսցէ. աճապարեա եկ հասիր, զի տակաւին աւասիկ փնասս մեծամեծս առնեն: Ապա

մատուցեալ Բարսեղիոս հանէր զֆնասակարս զխոզսն յայգւոյ անտի և կազմէր զխախտածն» (151): Շուտով նրան յանձնում են Եւսեպիոս եպիսկոպոսի գրած թուղթը, որով նրան հրաւիրում էր Վաղէս կայսեր մօտ: Վերջինս արիստական էր և այդ միևնոյն աղանդին պատկանող երկու եպիսկոպոսների հետ ուզում էր համոզել նրանց և իւր կողմը գրաւել, սակայն ս. Բարսեղ յաղթահարում է այդ երեք արիստականներին, որոնք նրա հրազի կենդանիներն էին՝ քրիստոնէութեան այգին փչացնողներ:

Բայց ամենագեղեցիկ տեսիլներից մէկը, որ հայ ժողովուրդը երբևիցէ ստեղծագործել է արտայայտելու համար իւր քրիստոնէական զգացմունքները, Ներսէս Մեծի կաթողիկոս ձեռնադրուելու ժամանակ պատահածն է. Կեսարիոյ եկեղեցին լիքն է խուռն բազմութեամբ. սպասում են օծման հանդէսին. յանկարծ մի սպիտակ աղանի իջնում է, նստում սեղանի վրայ. շուտով երանելի Եւսեպիոսը, որ «կաթողիկոսաց կաթողիկոսն» էր, ներս է մտնում իւր միաբանութեան հետ. մաքրակրօն հայրերի շարքումն էր նաև սուրբ Բարսեղը. իսկոյն աղանին գալիս է հանգչում նրա վրայ և երկար ժամանակ մնում այդպէս. իսկ երբ սկսեցին Ներսէսին ձեռնադրել, «վերացաւ աղանին ի սըրբոյն Բարսեղէ, և նստաւ ի վերայ գլխոյն Ներսիսի» (112): Ժողովուրդը զմայլած՝ բացականչում է նրան. «Հաճոյ եղեր դու Աստուծոյ, և հոգի Աստուծոյ հանգեաւ ի վերայ քո»:

Ոչ պակաս հմայիչ է նաև մի թիրահաւատ հոգևորականի մասին պատմուած այն դէպքը, թէ նա չէր կարողանում հաւատալ, որ սկիհի մէջ եղած գինին իրօք որ Քրիստոսի արիւնիցն էր, ուստի յաճախ վիճում էր նա իւր եղբայրակից վանականների հետ, որոնք ապրում էին Ծովաց գաւառի Մամբրէ կոչուած մենաստանում: Մի օր էլի կանգնած էր նա եկեղեցում և նայում էր պատարագչին, որը յատկապէս նրա հոգու փրկութեան համար էր աղօթում այդ օրը: Յանկարծ թիրահաւատ կրօնաւորը տեսաւ Քրիստոսին, որ իջել էր սեղանի վրայ և «բացեալ էր իւր զվէրսն ի կողմանէ, զոր ի կողսն զեղարդեամբն խոցեցին. և ի վերէ կողիցն արիւնն ցնցողկացեալ հոսէր ի բաժակ անդր պատարագին, որ եղեալ էր ի վերայ սեղանոյն» (336): Այնուհետև նա դարձի գալով երկար ժամանակ ապաշխարեց իւր մեղքերը:

Քրիստոնէութեան արշալոյսին, երբ մարդկանց սրտն էր մաքուր էին, հոգիները պարզ, նմանօրինակ սքանչելի զրոյցների հետ ծաղկում էին նաև բազմաթիւ հրաշքներ, բոլորն էլ ժողովրդական հոգու արտայայտութիւն, և նման են Աստուածաշնչի և քրիստոնէական զրոյցներին: Մի տեղ բղխում է ս. Յակոբի ան-

մահական աղբիւրը, որ մինչև այսօր էլ կարկաչում է Մասիսի լանջին (35). մի այլ տեղ Ս. Դանիէլ գետի վրայից անցնում է քալելով, առանց բնաւ թրջելու ոտքերը (58). մի երրորդ տեղ քամին առատ ձուկ է դուրս բերում ամայի կղզին, հետն էլ փայտ և մի երկնային կայծ բորբոքում է խարոյկը, որպէսզի այնտեղ աքսորուած հաւատացեալները սովամահ չը լինին (145):

Կանայի հարսանիքում կատարուած հրաշքն անգամ կրկնուում էր Հայաստանում. աղքատասէր Խալեպիսկոպոսը մառանի գինին բաշխում էր կարօտեալներին, բայց կարասները նորից լցւում էին Աստուծոյ հրամանով (168): Այնինչ Ս. Շաղիտան, որ մի խոտաճարակ անապատական էր, ապրում էր վայրի գազանների հետ. աւելի քան քսան առիւծ շարունակ շրջում էին նրա հետ. մի անգամ նրանցից մէկի ոտքը փուշ էր մտել. կենդանին կաղալով եկաւ նրա մօտ, «ցուցանէր նմա զվէրն, նշանացէր նմա բժշկել զինքն»: Սուրբը հանեց փուշը, և իւր զլխին փաթաթած թաշկինակը քանդելով՝ փաթաթեց վէրքը, մինչևոր լաւացաւ (329):

Աստուած ամեն տեղ էր. նրան ուղղուած աղօթքները լսելի էին լինում, ուստի շատ հիւանդներ առողջանում էին, նոյնիսկ մեռեալները յարութին էին առնում (58, 168): Բայց երբ Պապն ու Աթանազինէսը խնջոյքի սեղանի շուրջը բազմած, ուղեցին այդ ամենակարող Աստուծոյ տաճարը ծաղրել, անմիջապէս «Հրեշտակ տեսառն երեւցաւ ի նմանութիւն փայլատական, և հարեալ ոտտակէր զերկոսեան զեղբարան միանգամայն» (75): Վա՛յ նրան, ով կը փորձէր գողանալ վանքի եղները. սուրբը կը կուրացնէր նրա աչքերը (168):

Իսկապէս այդ դարերի հասարակական ամենազօրեղ կաղմակերպութիւններից մէկը հոգևորականութիւնն էր, որը երկու կարգի էր բաժանուում—ճգնաւորներ և հոգևոր հովիւներ. սրանցից առաջիններն ապրում էին մենաւոր վանքերում և անմարդաբնակ վայրերում (333, 337, 397, 327), իսկ երկրորդ խումբը գործում էր գիւղերում և քաղաքներում՝ կաթողիկոսը, նրան շրջապատող միաբանութիւնը, առաջնորդները, քահանաները ևն:

Բիւզանդի հաղորդած տեղեկութիւնների հիման վերայ կարելի է ասել, որ հոգևորականութիւնը մեծ չափով մասնակցում էր նաև քաղաքականութեան. Խոսրով թագաւորը և Վրթանէս հայրապետը ուղարկեցին Աղբիանոս եպիսկոպոսին հաշտեցնելու Մանաւազեան և Որդունեաց նախարարական տոհմերը (15): Արշակը Ներսէս Մեծի միջոցով ցանկանում էր Վաղէս կայսեր հետ դաշն կապել (123): Կաթողիկոսը թագաւորի հետ իրրեմն ներկայ էր լինում նոյնիսկ պատերազմի ժամանակ. նա օրհնում էր սպա-

րապետի սուրը և հետևում կռուի ընթացքին (27, 30, 290): Վրտանդի ժամանակ անգամ մինևնոյն տեղում էին նրանք երկուսով ապաստանում (25): Նոյնիսկ պարսից համար հայ հոգևորականութեան օրհնութիւնն ու երգման խոստումին ներկայ լինելը անհրաժեշտ էին համարում դաշնադրութիւնների ժամանակ (195, 196):

Դեռ աւելի պարզ կը լինի մեզ համար կրօնաւոր իշխանութեան ոյժը, եթէ ասենք, որ հայրապետները կամ ազդեցիկ եպիսկոպոսները չէին քաշւում յանդիմանելուց մինչև անգամ թագաւորներին ու թագուհիներին (13, 49, 64, 167 184), եթէ նրանք անվայել կեանք էին վարում, կամ որևէ ոճիր գործում: Յուսիկը Տիրան թագաւորին նոյնիսկ արտաքսում է եկեղեցուց, որովհետև վերջինս անբարեշտ մարդ էր:

Կաթողիկոսը թագաւորի հաւասար պատիւ էր վայելում թէ՛ իւր երկրում և թէ՛ Հայաստանի սահմաններից դուրս (111, 112): Հէնց որ հայրապետական օծում ստանալու համար Յուսիկ պատրաստւում է Կեսարիա գնալու, թագաւորը հրամայեց իշխաններին, որ մեծ հազարապետի հետ միասին գնան և Աստուծոյ ընտրեալին բաղմեցնեն արքայական կառքի մէջ, տանեն մեծ շքով: Իսկ երբ վերադառնում էին Կեսարիայից, արքան և ամբողջ բանակն ընդառաջ էին գնում (46, 47, 110, 113):

Հոգևորականութիւնը կառուցանել էր տալիս եկեղեցիներ (11, 21, 23), իր հօտի հոգևոր կարիքներին բաւարարութիւն տալիս (12), կարգադրում դաւանական խնդիրներ (39), քրիստոնէութիւն տարածում հարևան ազգերի մէջ, երբեմն իրենց անձը ենթարկելով մահուան վտանգի, ինչպէս որ պատմուած է Գրիգորիսի համար, որին Հոնները կապեցին մի ամեհի ձիու պոչին և արձակելով դաշտում նահատակեցին (22, 23):

Ներսէս Մհօր և իւր հետևողները հակառակ լինելով մուրացկանութեան տգեղ սովորոյթին, հիմնում էին բազմաթիւ աղքատանոցներ, որբանոցներ և մինչև անգամ օտարանոցներ, որտեղ ձրի ապաստան էին գտնում պանդուխտները (110, 120, 343, 344): Բարեգործական բոլոր հիմնարկութիւնները պահւում էին ժողովրդական նուէրներով (110):

Հոգևորականները միաժամանակ քարոզով կամ փրկանքով յետ էին վերցնում հայ գերիներին և դարձնում իրենց ընտանիքներին (119):

Նրանք հաստատում էին նոյնպէս ամուսնութեան վերաբերեալ որոշ կարգեր: Պատկը պէտք է լինէր օրինաւոր, այսինքն՝ արգիւլում էր ազգականների հետ ամուսնանալը (117): Իսկ ով

մի անգամ ամուսնացել էր, այլ ևս չը պիտի համարձակուէր թողնել իւր կնոջը և ուրիշի հետ կարգուէր, այլապէս դա կը լինէր անբարոյականութիւն (342): Ուստի մեր պատմիչը Պապ թագաւորի օրով վարք ու բարքի անկման նշաններից մէկն էլ համարում է այն, որ մի քանի կին փոխողներ էին լինում (343): Ինչ խօսք, որ այդ դարերում ևս լինում էին բռնի ամուսնութիւններ և նոյնիսկ պալատում. այսպէս՝ Տիրանը ստիպեց Յուսիկին ամուսնանալու իւր աղջկայ հետ. այդ ժամանակ Յուսիկն անչափահաս էր բոլորովին (17, 18, 19):

Կրօնաւորները հոգս էին տանում նաև ուսման մասին, որպէսզի գրագիտութիւն տարածուի գոնէ հոգևորականների և բարձր դասակարգի մէջ. բայց որովհետև դեռ ևս հայերէն տառերը գտնուած չէին, այս պատճառով էլ տիրապետող գրութիւններն էին յունարէնն ու ասորերէնը. Ներսէս Մեծի մասին ասուած է որ նա «կարգէր և իտեղիս տեղիս դպրոցս յունարէն և ասորերէն յամենայն գաւառս» (119): Վրթանէսի որդւոց՝ Գրիգորիսի և Յուսիկի մասին ևս յիշատակուած է, որ նրանք սնւում էին պալատում և այնտեղ էլ իրենց ուսումնս ստանում (17):

Բայց որովհետև այդ ժամանակ Հայաստանի սահմանակից Կեսարիան շատ էր ծաղկել շնորհիւ քրիստոնեայ երեւելի հայրերի, որոնցից էր օրինակի համար, Ս. Բարսեղը, ուստի և ոմանք հէնց այնտեղ էին գնում յագեցնելու համար իրենց գիտութեան ծարաւը: Ս. Ներսէսն էլ է «ի տղայութենէ սնեալ և ուսեալ ի Կեսարացոց քաղաքին Գամրաց, ընդ հաւատարիմ վարդապետօք» (105): Եւ պէտք է նկատել, որ նա բոլորովին դեռ նպատակ չուէր հոգևորական դառնալու, որովհետև, ինչպէս գիտենք, երբ ժողովուրդը նրան կաթողիկոս ձեռնադրելու ցանկութիւն յայտնեց, նա զինուորական էր (105):

Հէնց այս վերջին հանգամանքը ցոյց է տալիս, որ այն ժամանակ կարելի էր աշխարհականութիւնից անմիջապէս անցնել հոգևորականութեան ամենաբարձր կոչման. տարիներն ու աստիճանական պատրաստութիւնն անհրաժեշտ չէին (105, 67):

Բացի այս, բազմաթիւ յիշատակութիւններ ենք գտնում, որոնք ցոյց են տալիս, որ կուսակրօնութիւնը պարտաւոր չէր ոչ միայն վարդապետների կամ եպիսկոպոսների համար, այլ նաև կաթողիկոսների, որոնց որդիներն յաճախ ժառանգում էին իրենց հայրերի աթոռը, և այն էլ ոչ անպատճառ տարիքի կարգով: Գիտենք, որ Լուսաւորչի կրտսեր որդին Արիստակէսը յաջորդեց հօրը, իսկ Վրթանէսը, որ աւագն էր, յետոյ միայն բազմեց հայրապետական աթոռը. և սա նոյնպէս ամուսնացած էր,

որդիներն տէր (16): Նոյնը կարելի է ասել նաև Ներսիսի մասին, նոյնը նաև Բագրևանդի եպիսկոպոս Սաղի մասին: Վերջինս երկու աղջիկ ունէր, որոնցից մէկին հայրը կնութեան տուեց «Ասրկոյ ումեմն»։ հետագայում փեսան ժառանգում է Սաղի պաշտօնը (169):

Գալով քաղաքական իշխանութեան, նրա գլուխն էր թագաւորը, որին պատերազմի ժամանակ իրենց զօրքերով օգնում էին նախարարարները: Աւատական այդ տոհմերը ապստամբում էին շատ անգամ հայոց արքայի դէմ, մինչև անգամ թշնամուկողմն անցնելով՝ աւերում միւր երկիրը: Իսկապէս կենտրոնական իշխանութեան և նախարարական տների ստորաբաժնումներն ու յարաբերութիւնները մի առանձին հետաքրքիր յօդուածի առարկայ կարող են դառնալ, որովհետև Բիւզանդի գիրքը բաւական շատ նիւթ է պարունակում այդ հարցի մասին, որը սակայն իւր բարդութեամբ կարող է մեզ այսօր շեղել. ուստի այդ խնդրի, ինչպէս և արքայական ու կաթողիկոսական իշխանութիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնների ուսումնասիրութիւնը մի այլ անգամի թողնելով՝ ասենք, որ ինչ վերաբերում է բուն ժողովրդին, մեր պատմագիրները յատուկ ուշադրութիւն չէ դարձնում նրա կեանքին: Բայց և այնպէս, այլևայլ նիւթերի հետ խառն, երբեմն յիշատակում է նա հետաքրքիր տեղեկութիւններ, որոնք որոշ գաղափար են տալիս ժամանակակից հայ ժողովրդի մասին: Բիւզանդ յիշում է «աշխարհախումբ ժողովուրդ», (12) «աշխարհա-ժողովուրդը» (24), «շինական», «ռամիկ», (84, 123, 340 387) և նմանօրինակ ուրիշ անորոշ բառեր: Ինչ էլ որ լինի, ակներև է սակայն, որ այդ խօսքերը նշանակում են ազնուականութիւնից և հոգևորականութիւնից դուրս եղած բնակչութեան մնացեալ մասը, լինի քաղաքացի կամ գիւղացի, որոնք վճարում էին աշխարհական և կրօնական տուրքեր (118, 342, 110), ինչպէս և մատակարարում էին զինուորներ (81): Յիշատակուած է նոյնպէս, որ արքան (16, 28,) կամ թագուհին (191) այս կամ այն գիւղը նուիրում էր սրան կամ նրան, իբր վարձատրութիւն որևէ արարքի համար: Կան նոյնպէս հոգևորականներին և իշխանական տներին պատկանող կալուածների մասին վկայութիւններ, (10, 176, 345, 31): Կարելի է ենթադրել, որ թագաւորական տունը, ինչպէս և ազնուականներն ու բարձրաստիճան հոգևորականները և եկեղեցիները ունէին լայնածաւալ հողեր (177), որոնց վրայ բնակում էին գիւղացիները՝ մշակելով երկիրը և փոխարէնը որոշ տուրք տալով տէրերին, ինչպէս մեր այժմիսի վանքերի և

ազնուականների կալուածների նկատմամբ է լինում: Յամենայն դէպս, ճորտութեան մասին խօսք չկայ Բիւզանդի մէջ:

Բացի այս, Բիւզանդի պատմութեան մէջ գտնում ենք նաև արհեստների մասին ակնարկներ: Ռշտունեաց գաւառում եղել են հանքեր, որտեղ աշխատում էին բանուորներ՝ շահագործելու երկաթի ու կապարի բնական հարստութիւնները (18):

Սօսք է եղած նաև արձանների, պատկերների մասին, որ կռապաշտ հայերը պաշտում էին (345, 12): Ի հարկէ դժուար է ասել, թէ այդ իրերը մետաղից էին, քարից, կաւից, փայտից թէ՛ նկարուած պատկերներ: Դժուար է ասել նոյնպէս, թէ արդեօք դրանք տեղական արտադրութիւններ էին, թէ՛ ուրիշ երկրներից ստացւում:

Մինչդեռ յոյները յայտնի էին իրր կաւագործներ և որմնադիրներ. այս պատճառով էլ Աղուանից Ուռնայր թագաւորը ուզում էր Հայոց Պապ արքային օգնութեան եկած յոյն զօրքերին գերի տանել իւր երկիրը, որպէսզի նրանք շինէին պալատներ, տներ և անօթներ (289):

Պարսիկների մասին եղած ակնարկութիւնները դեռ աւելի նուրբ արուեստների գոյութիւնն են ենթադրել տալիս այդ երկրում: Երբ Վասակ Մամիկոնեան յաղթելով պարսից զօրքերին, մտաւ Թաւրէժ, այրեց ապարանքը և այնտեղ գտնելով թագաւորի պատկերը՝ «նետալից առնէր» (233): Իսկ Շապուհ թագաւորը իւր գինու բաժակի խորքում նկարել էր տուել Մուշեղ սպարապետի պատկերը իւր ճերմակ ձիով միասին, որովհետև Մուշեղը, նրան յաղթելուց յետոյ, նրա կանանոցին ձեռք չէր տուել. ահաւասիկ այդ դէպքից զգացուած՝ նա ցանկացել էր պատուելի հայ իշխանին նրա տապետական վարմունքի համար (284):

Մի այլ տեղ նկարագրուած է նրա մատանին, որով նա կնքում էր, և որի վերայ կար վարազի պատկեր (249): Պարսկաստանում կային նաև առատ ոսկի, արծաթ, կերպասներ, մարգարիտ (205), գէնքեր, զարդեր, կարասիներ (297): Պատեհրազմի ժամանակ պարսիկները գործածում էին կաշուէ վրաններ (85): Բայց իսկապէս Իրանի գեղարուեստական փառքը ամենասքանչելի տողերով արձանագրուած է հետևեալ յիշատակութեան մէջ: Երբոր պարսից թագաւորն ուզում է շահել հայերի սիրտը հետևեալ ընծաներն է ուղարկում նրանց: «Եւ ետ թագաւորն Պարսից տանել ի ձեռն Սուրենայ թագ և պատմութեան, և զվառ թագաւորացն տիկնոջն Զարմանգըխտոյ, և թագս մանկանցն որդւոցն երկոցունց Արշակայ և Վաղարշակայն: Զսոյն և սպարապապետին Մանուէլի սոյնպէս ետ տանել զթագաւորական պատ

մուճանն, սամոյր մ' և զգլխոյ պատիւ գարգմանակ ոսկի արծաթ, ու ի պատիւ զլխոյ ի վերայ գագաթանն, ի թիկնանց արծուոյն՝ հանգոյցք թագի կապեալ աշխարաւանդ հանգոյց, և լանջաց պատիւ՝ ապիգակ որպէս օրէնք են ունել թագաւորաց. և շիկակարմիր խորան, և ի վերայ խորանին արծուի նշան, և սրահակս մեծամեծ և կապուտակ երկնագոյն հովանոցս: Եւ ոսկի սպաս տաճարին առաքէր սպարապետին Մանուէլի» (368)

Հայաստանի արուեստների մէջ ևս անշուշտ կարևոր տեղ էր զբաղեւորւել զինագործութիւնն այն պատճառով, որ երկիրը շարունակ պատերազմներ էր մղում բոլոր հարևան ազգերի դէմ, հետևաբար նրանց դարբիններից դէնք գնել չէր կարող ամեն անգամ, պէտք է իւր սեփական արհեստանոցներն ունեցած լինէր: Մէջ բերենք հետևեալ գեղեցիկ հատուածը, որ հայ արուեստի պերճախօս ապացոյցը կարող է համարուել. խօսքը երիտառարդ զինուորական Ներսէսի մասին է, որը թագաւորի սենեկապետն էր. «Զարդարեալ էր գեղեցիկ պատմուճանաւ և զարդ վայելուչ, և ցանկալի գեղով իւրով, երկայն հասակաւ, և չքնադատես հերօք վարսից իւրոց, կայր ի սպասու թագաւորին մօտ ի մնարս արքային, զարքունական սուսերն զպողովատիկն զոսկէպատեանն հանդերձ ականակապ մարգարտազարդ կամարաւն ի սպասու նորա բարձեալ ունէր» (107): Անուանուած են նաև «սուսերաւորք, նիզակաւորք, վաղրաւորք, սակրաւորք, սունաւորք և սպարակիրք» (183), բոլորն էլ երկաթեայ և պողպատեայ դէնքեր, որոնց թուին պէտք է աւելացնել նոյնպէս «սլաք, տէգ» (245) «թուր» (306), «աղեղ, զրահ, սաղաւարտ» (202) և այլն:

Պէտք է արձանագրել նոյնպէս հագուստների վերաբերեալ ականարկութիւնները, որոնք արհեստների ուրիշ խմբերի գոյութիւնն հաստատող վկայութիւններ են. «պատմուճան» (107), «հանդերձս կղերիկոսաց» (109), «վտաւատ» (185), «պարեգօտ», «գօտի» (271), «գրատ», «վարտիք» (305), «մոյկ» (306), «կօշիկ» (368), «սամոյր» (184), «մաշկահանդերձ» (397): Այդ շարքին պատկանող ամենաշահեկան կտորը հետևեալն է. «Զաւէնս այս ամենայն քահանայից ուսոյց առնել հանդերձ զինուորաց... ոչ ըստ կրօնիցն ազանէին քահանայքն զպճղնաւորս, որպէս օրէն էր իբնէ, այլ սկսան զխոտորկաւորսն ի վերայ ծնգացն ունել: Եւ զարդարէին զհանդերձս իւրեանց պէսպէս նաբօտօք, և սիգային որպէս ոչ վայել էր. և զմորթ մեռելոտիս զազանացն քահանայքն անխտիր ազանէին, որ ոչ վայել էր: Եւ ինքն Զաւէնն աթինեալս և զտապակեալս զժապաւինեալս նաբօտօք ազանէր,

զսամուրենիս և գկնգմենիս և զգայլենիս ագանէր, և աղուեսենիս զանձամբ արկեալ, անխտիր ի բեմ ելեալ նստէին» (394):

Ճարտարապետութեան մասին նոյնպէս բազմաթիւ ապացոյցներ կան. ապարանքներ, եկեղեցիներ, ամրոցներ, պարիսպներ էին շինուում Հայաստանի ամեն կողմերում. ինչպէս երևում է բացի քարից, գործածում էին նաև աղիւս (10, 11, 13, 21, 23, 29, 31 և այլն):

Ակնարկութիւններ ենք գտնում նոյնպէս ձկնարանների մասին (30, 214):

Այնպէս որ եթէ Հայաստանին վերաբերող արհեստներն ամփոփենք յիշեալ տուեալների հիման վերայ, կստանանք՝ հանքագործութիւն, դարբնութիւն, զինագործութիւն, դերձակութիւն, մուշտակագործութիւն, ոսկերչութիւն (348, 326, 336), ճարտարապետութիւն, կօշկակարութիւն: Կային նոյնպէս նուագողներ (73) և նուագարաններ թէ զինուորական և թէ սովորական, որոնցից պէտք է արձանագրել՝ թմբուկ, սրինգ, քնար, փող, փանդիւ, վին (202, 348, 343):

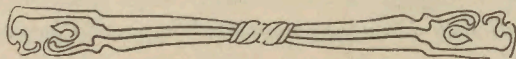
Նոյնիսկ առողջապահութեան վերաբերեալ տեղեկութիւններ ենք գտնում մեր պատմագրի երկում. Մաղքթաց Սանէտան թագաւորը բազմամբոխ զօրքով արշաւում է Հայաստան և յաղթւում. դիակների և արեան հոտից ապականւում է օդը. անմիջապէս հրամայւում է այդ ամբողջ տարածութիւնը ծածկել խիճերով ու քարերով, որպէսզի գարշահոտութեան առաջն առնուի (27): Ներսէս կաթողիկոսն արգելում էր սատակած կենդանիների միսն ուտել: Իսկ ամուսնական կեանքի մաքրութեան համար նա սահմանում է հրաժարուել «ի դաշտականն մերձենալոյ» (117): Անծանօթ չէր նաև թոյների և դեղթափների գործածութիւնը (190, 191, 324 325):

Ազգագրական այս բոլոր տարրերն արդէն ցոյց են տալիս, որ Փաւստոս իւր պատմութիւնը գրելիս մեծապէս օգտուել է ժողովրդական բանահիւսութիւնից: Այդ խնդիրը մեզ համար դեռ աւելի կը պարզուի, եթէ ասենք, որ նրա գիրքը պարունակում է նոյնպէս բազմաթիւ անեկղոտներ, բոլորն էլ ռամկական ստեղծագործութեան բեկորներ (398—402, 153, 265, 298), ժողովրդական ոճեր միամիտ նախադասութիւններ՝ «Ես յարուցեալ իրրի 'ի ճեմին երթալոյ պատճառաւ» (354), «շնարերանն փիսակ» (78) «բայց զմարգպանն Սուրէն միաձի արձակէր, շնորհիլ զարեն իւր՝ պարգև արարեալ» (371): Սքանչելի դունագիդ նկարագրութիւնների մէջ աչքի են ընկնում մանաւանդ Պապի մահուան նուի-

րուած հատուածը (348), Մերութանի և գիւղացիների հանդիպումը (377) և մանուկ հերոս Արտաւազդի դիմանկարը (378):

Միւս կողմից ընթերցողն իսկոյն նկատում է, որ Փաւստոսի պատմութիւնն, այսպէս ասած, կազմուած է առանձին առանձին պատմական մեծ դէմքերի ու դէպքերի շուրջը կազմուած ռամկական զրոյցներից, ինչպէս որ ժողովուրդը սիրում է մինչև այսօր էլ հիւսել համանման դէպքերում: Իսկապէս մեզ այսօր հետաքրքրող աշխատութեան հերոսներն են՝ Ներսէս Մեծը, Արշակը, Փառսնձեմը, Պապը, Վասակ Մամիկոնեանը, Մերութանը, Մուշեղը և ուրիշներ: Նրանք բոլորն էլ խոր տալանորութիւն են թողել ժամանակակիցների վրայ, ուստի և վերջիններս ստեղծագործել են փոքրիկ վէպեր, որոնց մէջ կը գտնէք դաւաճաններ, հերոսներ, լաւ և վատ կրօնաւորներ, Արշակաւանի նման մի Սողոմ, Անյոյշ բերդը, ծպտեալներ (86), սքանչելի նժոյգներ (77, 284), սիմբոլներ (112), ժողովրդական հեգնանք (355, 301, 298). կան նոյնպէս բազմաթիւ քէֆեր (74, 81, 178, 347, 354), սէր, թունաւորումներ (324, 190), նոյնիսկ հայ ժողովրդի ամբողջ աշխարհայեացքը առաքինութեան և մոլութիւնների մասին: Իսկ հայրենի հողի սէրը ներշնչել է այն եզակիօրէն հրաշալի պատկերը, որ կազմուել է Արշակի բանտարկութեան առթիւ:

Այժմ արդէն դժուար չէ եզրակացնել, որ Բիւզանդի անունով մեզ հասած երկը ոչ միայն հայոց պատմութեան համար մեծ արժէք ունի, ոչ միայն ազգագրական թանգագին նիւթեր է պարունակում, այլ նաև լեզուական գանձերի և գեղարուեստական սքանչելի նկարագրութեանց մի անսպառ աղբիւր է: Այդ բոլոր հարստութիւնների մասին լրիւ գաղափար տալուց շատ հեռու է մեր այս շատ համեստ յօդուածը:

Վ Ա Ս Պ Ո Ւ Ր Ա Կ Ա Ն

Հ Ա Ի Ա Տ Ք

ՆԻՆԹԵՐ *)

Ե. Հալայեանի

Լ Ե Ռ Ն Ե Ր Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ի Ն Ք

Բալէտ լեռը, որ բարձրանում է Նորդուզի և Խոշապի սահմանում, պաշտում է թէ հայերից և թէ քրդերից: Սրա գագաթին կայ մի դումէն, որին ժողովուրդը օրօրոց է կոչում: Սա մօտ 7 մետր երկարութեան, 4 մետր լայնութեան և 2 մետր թանձրութեան մի ահագին քար է, յանկած գետնից մօտ մի մետր բարձրութեան երկու մեծ քարի վրայ: Ուխտաւորները, որ առաւելապէս հաւաքւում են Համբարձման օրը, երեք անգամ անցնում են այս քարի տակից, որպէսզի իրանց ուխտը կատարուի: Եւ որպէս զի գողակեն, թէ իրենց ուխտը, իղձը, կատարուելու է, մատերը դնում են այս քարի վրայ և դիտում, եթէ քարը շարժուեց, նշան է, որ կատարուելու է:

Վարագ.—Մասնաւորապէս վանեցիների համար Վարագայ սարը շատ նուիրական է, զրեթէ ամեն առաւօտ պառաւներն ու ծերունիները երեսը դէպի Վարագ դարձնելով աղօթում են. Եւ շաղաթաթախ կանանչ կարմիր աղօթարան, որ ճողճղուեր ես վէր Վարագայ պանծրիկ սարին, քի եմ ապաւինե և այլն, որ հաւանականօրէն մնացորդ է արեւապաշտութեան և լեռնապաշտութեան:

*) Տասնևութ տարիների ընթացքում միևնոյն ծրագրով նիւթեր հաւաքելով նահ հաւաքի մասին, ինձ մնում է նոյնը անել էլի միջանի գաւառների վերաբերմամբ, որից յետոյ պիտի ձեռնարկեմ բուն նպատակին՝ միացնել բոլոր հաւաքածու նիւթերը, լրացնել ուրիշների հաւաքածուներով, որի համար և միջանի ընկերակիցների հետ կազմում ենք պարբերական բոլոր հրատարակութիւնների գրախօսութիւնը, և կատարել ուսումնասիրութիւններ:

Վարագայ լերան Գալիլիա և Աստղկան բերդ կոչուած քա-
րաժայռերի կատարները մինչև այժմ էլ պաշտաման ենթակայ են:
Աստղկան բերդը, որի նկարագրութիւնը արիւլ եմ նշանաւոր
վանքերի բաժնում, ամենայն հաւանականութեամբ Աստղկան
նուիրուած մի մեհեան է եղել, իսկ Գալիլիան, որ արեւելեան
ամենաբարձր կատարն է, այժմ համարոււմ է այն սրբատեղին,
ուր ա. Հռիփսիմէ կոյսը իւր պարանոցից կախած Կենաց փայտը
թաքցրել է: Վասպուրականցիները հաւատում են, թէ ով մի օ-
րում ծով պահելով կարողանայ քառասուն անգամ բարձրանալ
այս սեպացած քարաժայռի գլուխը, նա կեանքի մէջ միշտ յա-
ջողութիւն կունենայ: Այս փորձն անողներից մինը՝ Մախլաս ա-
նունով, 39-րդ անգամ բարձրանալիս՝ վայր է գլորուել և մեռել:
Այստեղ կայ մի խաչանիշ քար, փոքր ինչ լպրծուն և փայլուն.
այստեղ ուխտաւորները տաժանելի նեղութիւնով բարձրանում
են և մոմ վառելուց յետ, իրենց հանդերձից փոքր ինչ կտրելով՝
նրա ծակերի մէջ կոխում, և ապա մի խորհուրդ մտքումը դնե-
լով՝ վերցնում են մի քար, և քսում այդ քարի կրճերն, եթէ
կպաւ՝ հաւատում են, որ իրենց մտադրած խորհուրդը բարի է,
պիտի կատարուի, իսկ եթէ չկպաւ՝ նշան է, որ չի կատարուելու:

Սուրբ Դէտ լեռ.—Հայոց-Ձորի Հայկաբերդ ամրոցի հարա-
ւային կողմը բարձրանում է մի լեռ, որ կոչւում է ա. Դէտ, և
որի մասին պատմում է, իբր թէ դրա գագաթին է դրել Հայկ
նահապետը Բելի նետահար մարմինը՝ դիտելու: Այս նուիրական
լերան գագաթին այժմ մի փոքրիկ մատուռ կայ, ուր սովորա-
բար բարձրանում են կանայք՝ ձեռներին մի մի հում ձու բռնած,
զգուշանալով ոչ մի տեղ վայր չդնել և չխօսել: Հասնելով վերո-
յիշեալ մատուռը, ձուերը դնում են սեղանի առջև, աղօթում են
և ապա կրկին վերցնելով՝ իջնում լեռից, տանում տուն, եփում
և ուտեցնում կապոյտ հազ կամ աքլորախեղդ հիւանդութիւնն
ունեցող երեխաներին բժշկելու հաւատով:

Շեհիտ կամ Նահատակի լեռ.—Հայկի ու Բէլի պատերազ-
մի աւանդութիւնը տարածուած է նաև տեղացի քիւրդերի մէջ,
և սրանք նուիրական են համարում ոչ թէ ա. Դէտ լեռը, այլ սրա
մօտ գտնուող միւս լեռը՝ որի վրայ ցուցադրուած է եղել շէհիտի
կամ նահատակի դին: Քրդերը այս լերան վրայ ոչխար չեն արա-
ծեցնում, որովհետև հաւատում են, թէ եթէ արածացնեն, ոչ-
խարնիրը կը սատակին:

Պեստ լեռ.—Մոքս աւանի Դաշտ թաղի արեւելեան կողմը
բարձրացած Փոքր Պեստ (պարսկերէն ապաստան) լերան գագա-
թին նկատուի է մի ամրոցի և մի մատրան հետք: Ամեն տարի,

Ապրիլի 7-ին, Աւետեաց տօնի օրը, ամուլ կանայք գիշերանց ուխտ են գնում այդ լերան գագաթը, և վերադառնում գիւղի եկեղեցին նախ քան «Փառք ի բարձունս» երգելը: Հնումը տղամարդիկ էլ էին գնում, բայց հիշերանց, այլ ցորենկին, սակայն այժմ միայն ամուլ կանայք են գնում՝ որդի հայցելու:

Քաջակայան լեռ.—Արձէշ գաւառի արեւելեան կողմը գտնւում է մի բարձր լեռ, որ Քաջակայան կամ «Քաջաց կայան» է կոչւում և նուիրական է համարւում հայերի համար:

Արտոս եւ Աննոս.—Նոյ նահապետի տապանը երբ հասել է Արտոս լեռան, Նոյը արտասուել է, ուստի և այս լեռը կոչուել է Արտոս, և երբ հասել է Շատախի լեռան, Նոյը ասել է՝ Առ Նոյս, ուստի և այս լեռն էլ կոչուել է Աննոս:

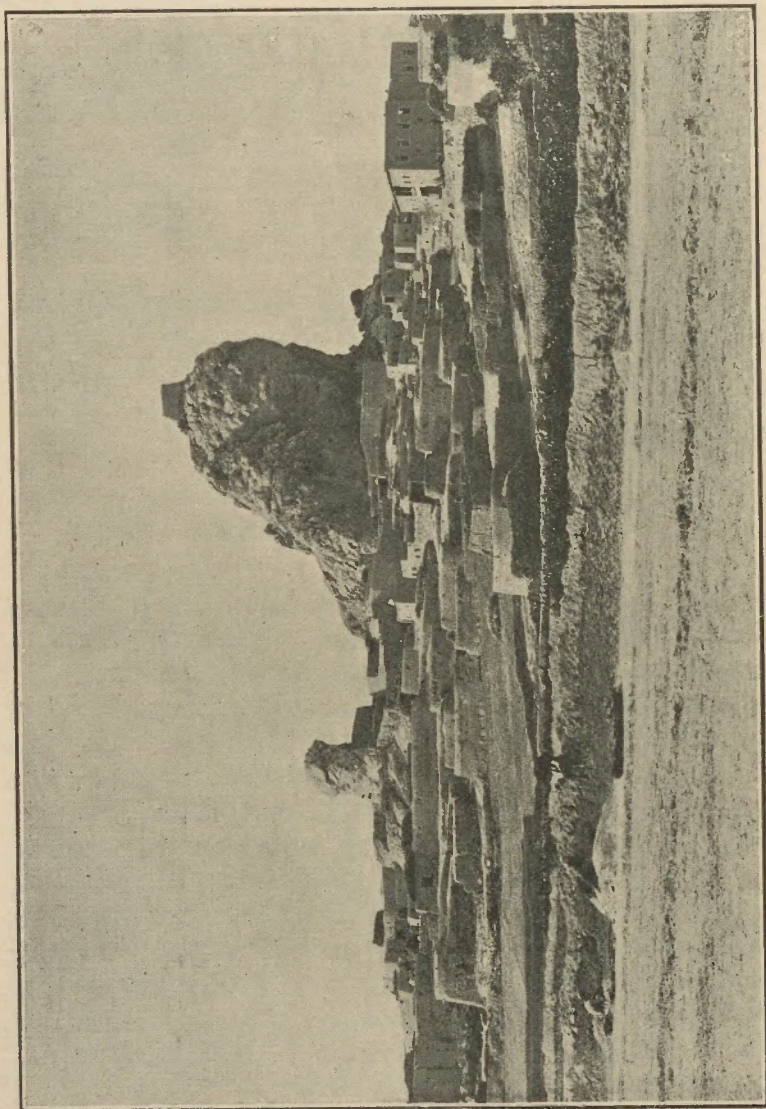
Արտոս լեռան գագաթին, Ոստանի մօտ, կայ մի գերեզման, որ աւանդութիւնը վերագրում է Սիմէօն ճգնաւորին, որի խորհրդով VII դարում Վարդապատրիկը կառուցել է 40 եկեղեցի: Սրանցից մինը համարւում է Աղթամարի կղզում եղած ս. Ստեփաննոսի եկեղեցին:

Ք Ա Ր Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ւ Ն Ք

Լեզքի ժայռը.—Լեզք գիւղի մէջ բարձրանում է մի բարձր քարաժայռ, որի գագաթին, աւանդութեան ասելով, Շամիրամ թագուհին դրել է Արայի զիակը, որպէսզի Յարալեզ աստուածները լիզեն և կենդանացնեն: Այժմ այստեղ կանգնած է մի հասարակ մատուռ Ամենափրկիչ անուանով, ուր ամեն տօն օր և մասնաւորապէս Աշխարհամատրան կիրակին ահագին բազմութիւն ուխտ է գալիս՝ ամենայն ցաւերից փրկութիւն հայցելու:

Այս քառաժայռի հանդէպ բարձրանում է մի ուրիշ, միակտուր, փոքր ժայռ, որի գագաթին կան կանաչ բոյսեր, որոնք իրենց թարմութիւնը պահպանում են և՛ ձմրան ժամանակ ու չեն չորանում: Աւանդութիւնն ասում է, թէ այս ժայռը տեսնելով, որ հազարաւոր մարդիկ բարձրանում են իւր մօտի մեծ ժայռը, աղօթելու՝ նախանձում է նրա փառքին և սկսում է ինքն էլ բարձրանալ, որպէսզի կարողանայ նրան հաւասարիլ, նոյն փառքին արժանանալ: Մի քիչ բարձրանալուց յետ խրոխտացել է՝ թէ ահա ես օր ըստ օրէ բարձրանում եմ մինչև որ հաւասարիւմ քեզ և մի քիչ էլ անցնիմ: Բայց երբ բարձրանում է, հաւասարւում և նոյն իսկ անցնում Ամենափրկչի լեռից, վերջինս յանկարծ սաստիկ բարձրանում է և ձեռքով խփում հակառակորդի:

գլխին, որ իսկոյն ցածրանում է և իւր նախկին դրութիւնն ստանում: Ահա այս Ամենափրկչի ժայռի ձեռքի տեղն է՝ որ ամառ ձմեռ միշտ կանաչ է մնում:

Լեզք.

Ամուսին պարզեւող առուի ժայռը.—Վանայ բերդի հիւսիսային կողմը, մի ահագին ժայռի մէջ, երկու կամարակապ բացուածքներ կան, 1,75 մետր խորութեան, 2,50 մետր լայնութեան

և 3 մետր բարձրութեան: Սրանցից առաջնի մէջ երկաթագորով գրուած է՝

Յ Ղ Շ

†

ԶԳՈՒՐԳԷՆ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՏԵՐ:

Միւսի մէջ կայ սեպածև արձանագրութիւն:

Հայ և թուրք կանայք գալիս են այստեղ ուխտ, և բամբակի կտոր, մի որևէ ցնցոտի հպում սրա պատերին, եթէ կպչում է՝ նշան է, որ նրանց ուխտը կատարուելու է:

Այս կամարածև բացուածքների առջև, միայն փոքր ինչ ցածրից, նոյնպէս ժայռի մէջ փորուած է մի առու, որ $1\frac{1}{2}$ մետր լայնութիւն, նոյնքան խորութիւն և 20 մետր երկարութիւն ունի:

Աւանդաբար պատմում են, թէ այդ երկու կամարակապ բացուածքները մի ժամանակ մհհեան Լն եղած, և դրանց առջև մարդկային զոհեր են տեղի ունեցիլ, որոնց արիւնն այդ առուով թափուել է ժայռից ներքև:

Այժմ ամուսնանալու փափագ ունեցող աղջիկները, թէ հայ և թէ թուրք, այդ կամարակապ բացուածքների մէջ աղօթելուց յետո՝ նստում են այս առուի մէջ և վայր սահում, յուսալով այսպիսով հասնելու իրենց մուրազին: Այսպէս սահելուց առուի ներքին երեսը բաւական յղկուել է:

Արեգին.—Կտուց անապատի Դրսի տան մօտ, բլրակների շարքի գագաթներից մինում կայ արհեստական երկու քարայր միմեանց վրայ, որոնք հաղորդակցւում են միմեանց հետ մի անցքով: Այս քարայրերը կոչւում են Արեգին, և սրբատեղի են համարւում: Ամուլ, ինչպէս և սանճու ունեցող, կանայք գալիս են այստեղ ուխտ, մոմ վառում, խունկ ծխում և 7 անգամ անցնում այս քարայրերի անցքով, հայցելով զաւակ ունենալ և կամ ազատուել սանճու ցաւից: Քարայրերի մօտ կան մի աւազան և մի քանի ծառեր, որ նոյնպէս սուրբ են համարւում:

Աղոթու խարս ու փեսի քար.—Վանի Այգեստան կոչուած արուարձանի հիւսիսային կողմը երկու ցից ապառաժներ կան, որոնց մասին պատմւում են հետեւեալները.

Ա. Շամիրամ թագուհու ժամանակ Գայլ գետը Շամիրամի բերդի արևմտեան ստորոտում մի նեղլիկ ծակ բաց անելով դուրս է հոսել և ողողել անհամար տներ: Անմիջապէս իմացրիլ են Շամիրամ թագուհուն, որ իսկոյն թռիլ է իւր ամառանոցից, անցել ահարկու վեհեր, հասել Արտոս լեռան, իւր ոսկեթել մագերից ուրբել է պարսէտ և մի քանի մեծ ժայռեր նետել է Գայլ գետի

բերանը, մինչև բերդի ստորոտը, ապա եկել է այդտեղ իւր նազ-
նազ աղջկայ հետ, հազար հակ բամբակ խրել ջրի բերանը և աղ-
ջկայ օգնութեամբ այդ ահագին ժայռերը շարել այդ բամբակի
վրայ, մի գղեակ շինել ու մէջը բնակուել, որպէսզի այսպիսով

Ակոբու խարս ու փետի քար

ահաբեկուած ժողո-
վուրդը վտանգից ա-
պահովուի: Այս ժայ-
ռերից մինն այժմ
«Ծրտոտ քար» է կոչ-
ւում:

Պատմում են նաև,
որ Կարդոս անունով
մի քրմապետի որդի,
հրապուրել է նազու,
Շուշան և նարկիդ ա-
նունով աղջիկներին,
որոնցից իւրաքանչիւ-
րին յաջորդաբար մըշ-
տնջնական սէր խոս-
տանալուց յետ՝ դա-
ւաճանել է, և այս ե-
րեքը յուսախափ թա-
փառելիս պատահելով
իրար՝ պատմել են մի-
մեանց իրենց ցաւերն

ու վշտերը և յուսահատ բարձրացել են այս Ծրտոտ քարի գլուխը
և ձեռք ձեռքի տուած վայր են գլորուել, և ուր որ թափուել է
նրանց արեան շիթերը, այնտեղ անթառամ ծաղկի պուրակներ
են բուսել:

Այս ամէնը լսել են Կարդոսը և նրա հայրը, և միանգամայն
անկարեկիր մնացել: Կարճ միջոցից յետոյ Կարդոսը պատահել է
մի ուրիշ աղջկայ, դեռատի Մանիշակին, որ լիովին նուիրուած է
եղել իրանց տան հօտաղ Կարօին: Կարդոս իւր հօր, քրմապետի
և համախոհների միջոցով գրաւել է Մանուշակին և առևանգել,
խոստանալով ամուսնանալ հետը: Բայց երբ իւր հօր, քրմապետի
և հարսնետրների հետ, առաւօտ շատ վաղ, դեռ արևը չըծագած
եկել են Ակոբու մօտ գտնուող մեհեանը պսակուելու, յանկարծ
ծագում է արևը, սև ամպերը ծածկում են այս լեռը, երկինքը
փայլատակում է, լսում են գոռ որոտումներ և մի լուսեղէն էակ,
շրջապատուած երեք տոգոյն, կիսամերկ և զայրացկոտ նաժիշտ-

ներով, երևում է ամպերի միջից լեռնակի գագաթը և որոտում.
«Քարացեք, խաբողներ, և դուք, խաբողի մեղսակիցներ»:

Եւ անմիջապէս՝ հարսն ու փեսան, քուրմն ու հարսնեւորները
բարէ արձան են կտրում *):

Բ. Մի այլ աւանդութիւն ասում է, թէ մի երիտասարդ և
մի աղջիկ իրենց ծնողների կամքին հակառակ արեւածագից առաջ
եկել են այստեղ գտնուած մեհեանը պսակուելու, և երբ մեհեանից
դուրս են եկել, արեւ ծագել է և սրանք քարացել են իրենց
հարսնեւորներով ու բուրմով:

Այս «Սարս-փեսի» բարերին շատերը բախտափորձ քարեր
են կպցնում, այսինքն՝ մտքերում մի խորհուրդ դնելով վերցնում
են մի փոքրիկ քար և քսում այս ժայռի կրծքին, և բաց թող-
նում, եթէ կպչում է՝ նշան է, որ այդ խորհուրդը բարի է, կա-
տարուելու է, իսկ եթէ չի կպչում, վայր է ընկնում՝ չար է, չի
կատարուելու:

Միւսնայն նպատակով քար են ձգում այս Սարս ու փեսի
ժայռերի վրայ, 3—4 մետր բարձրութեան գտնուած փոքրիկ խո-
ռոչների մէջ: Եթէ 1—3 անգամ ձգելիս յաջողացնում են բուն
խոռոչի մէջ ձգել, հաւատում են, որ իրենց մտքի մէջ պահած
խորհուրդը կատարուելու է:

Այս «Սարս-փեսայ»-ի մօտ մի ուրիշ բարձրութեան
վրայ կայ ս. Աստուածածնի անունով մի մատուռ, ուր ուխտ են
գալիս վանեցի առաւելապէս կանայք: Սրանք մատուռի մէջ ա-
ղօթելուց յետոյ, վերցնում են նրա հողից, շաղախում և քսում
ձեռներին ու երեսին, և գնում մօտակայ գետակի մէջ լուացւում,
յուսալով, որ այսպիսով ազատուելու են իրենց վէրքերից ու ցա-
ւերից:

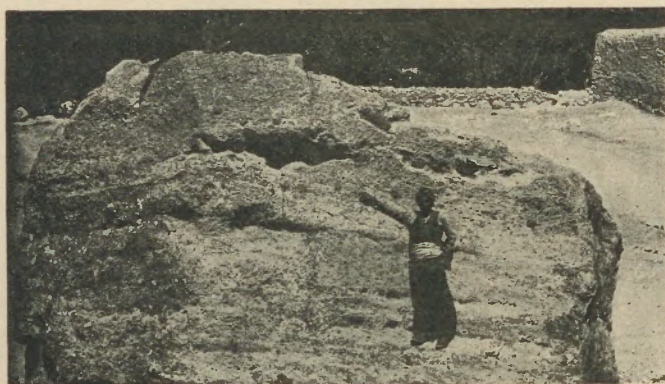
Ծամ-քար.—Արտամէտ գիւղի մօտ ընկած է մի ահագին
քար, որ կոչւում է Ծամ-քար և որի մասին պատմում են հետե-
ւեալները.

Ա. Շամիրամ տղամարդի շորեր հագած թագաւորութիւն է ա-
րել և շարունակ Վանի կողմերից՝ էլ աղջիկներ է տարել իւր հա-
մար, և իբր, առագաստի երկրորդ օրը սրանց սպանել է տուել,
որպէսզի իւր աղջիկ լինելը չյայտնուի: Մի անգամ էլ մի քոսա
տղայ, կամենալով վրէժխնդիր լինել այնքան աղջիկների մահուան,
աղջկայ շորեր է հագնում և այնպիսի միջոցների է դիմում, որ
նրան ևս Շամիրամի պալատն են տանում: Այստեղ նա նկատում

*) Քաղուած է «Ծաղիկ» հանդիսի 1895 թ. № 10-ի «Քարա-
ցածները» աւանդավէպից:

է, որ Շամիրամը աղջիկ է եղել և ոչ տղայ, և պալատից դուրս փախչելով բղաւել է՝ «Շամիրամը աղջիկ է, Շամիրամը աղջիկ է»։ Շամիրամը սաստիկ բժրկանալով, ընկել է նրա հետևից և իւր քառասուն հուսակ մազերը ձգելով մի մեծ քարի՝ շարտել է նրա հետևից, և որովհետև սաստիկ բարկացած է եղել՝ փոխանակ «վըր քոսին» ասելու, «մէջ փոսին» է ասել, ուստի և այդ քարը գնացել ընկել է Արտամիտու փոսի, ձորի, մէջ։

Բ. Շամիրամը համանուն առուն փորել տալիս ճանապարհի

Շամիրամի ծամ քարը

վրայ մի մեծ քար է պատահել, իւր քառասուն ծամը երկուսի բաժանելով՝ բռնել է այդ քարը և ձգել Արտամէտի մօտ։ Դեռ մինչև այժմ էլ այդ քարի վրայ նկատելի են Շամիրամի ծամերի նշանները։

Արծուաքար.—Մոքս գիւղաքաղաքի հարաւային կողմը մի բարձր ժայռ կայ, որ կոչւում է Արծուաքար։ Սրա մէջ բացւում է մի քարայր, ուր ապրում են հրեղէն հիւրի-փէրիներ։ Սրանք տարին միայն մի անգամ՝ համբարձման գիշերը՝ դուրս են գալիս այս քարայրից և պարում են խոտերի նուրբ ծայրերի և ծառերի բարակ ճիւղերի վրայ։ Այս քարայրի մէջ կայ նաև մի ոսկէ օրօրոց և շատ գանձեր ու հարստութիւն։

Շեղջայ դար.—Վանի հիւսիսային կողմը, Դուլաշէն գիւղից փոքր ինչ հեռու գտնւում է մի բլուր, որ կոչւում է Շեղջադար։ Սրա շուրջը նկատւում է մարդկանց և մի, գոմէջներ լծած սայլի նմանութիւն բերող, քարեր։ Աւանդութիւնն ասում է, թէ այս բլուրը մի ժամանակ ցորենի շեղջ է եղել, որի տէրը, չափազանց ժլատ լինելով, ոչ միայն ոչոքի ողորմութիւն չէ տուել, այլ և

երկնքի թռչուններին էլ արգելել է, որ մի քանի հատիկ կտցահարեն: այս պատճառով և Աստուած բարկացել է նրա վրայ, և նրան, նրա սայլն էլ իւր գոմէշներով, ինչպէս և ցորնի շեղջը քար է դարձրել:

Այնակայ տէգ.—Վարագայ լերան հիւսիսային կողմը, Կողբանց գիւղի մօտ, կայ քարակառկաոների մի ամբողջ խումբ, որոնց մէջ ուշագրաւ է մի ցից քար: Վերջինս կոչւում է Այնակայ (թերևս Առնակ աստծու) տէգ: Գարբրից մինը, որ մարդու նմանութիւն է տալիս, կոչւում է Այնակայ հովիւ, մի ուրիշ քար՝ Այնակայ շուն, ուրիշներ՝ Այնակայ ոչխարներ: Այս քարերի մօտ կայ մի սուրբ ծառ և մի սուրբ աղբիւր:

Օձ-քարեր.—Արձէշի արևելեան սահմանի վրայ գտնւում է մի քարաբլուր, որի ծերպերի մէջ տեսնւում են բազմաթիւ քարաթօթօշներ և օձեր, խուրձ խուրձ միմեանց փաթաթուած: Տեղացիներն այս քարաբլուրը սուրբ և այս քարաթօթօշներն ու օձերը այստեղի հին, հարուստ բնակչութեան «տան դէովէթներն» են համարում:

Անգղայ ս. քարը.—Անգղայ վանքի պարտիզի մէջ մի սև քար կայ, մօտն էլ մի աղբիւր. ջերմ ունեցողները զալիս են լուացւում այդ ջրով, քարի առաջ մոմ վառում, յաճախ մօտը բնում, յուսալով բժշկուել:

Մոգերի քարը.—Մոքսի Ամինափրկիչ վանքի մօտ, անտառի մէջ, կայ մի մետրաչափ քառակուսի քար, որի հիւսիսային կողմի վրայ նկատելի են երեք փոքր ինչ ներս ընկած տեղեր: Աւանդութիւնն ասում է, թէ Մելքոն, Գասպար և Բաղդասար մոգերը այստեղ կռթնել, հանգստացել են, որից և յառաջացել են այդ փոսիկները: Այժմ մէջքացաւ ունեցողներն այստեղ ուխտ են գալիս:

Ս. Թաղէոս առաքեալի բեւեռ.—Թիմարի Ատէր գիւղի վերև, դեպի հարաւ, մի մեծ քար կայ, որի վրայ մի մեծ բեւեռ է մեխուած: Պատմւում է, թէ Թաղէոս առաքեալն է այդ բեւեռը մեխել, ըստ իւր սովորութեան, իւր անցած ճանապարհը յայտնի կացուցանելու նպատակով: Շատեր ուխտ են գնում այդտեղ:

Հովուի քար.—Վերին Սոշապի Պահանց գիւղի մօտ, Պաշլեթայ լերան լանջին, կան մի հովուի և մի քանի ոչխարների նմանութիւն բերող քարեր, որոնց մասին աւանդաբար պատմում են, թէ մի ճգնաւոր այս տեղով անցնելիս տեսել է մի հովիւ իւր ոչխարներն արածացնելիս և մի քիչ կաթ խնդրել, սակայն հովիւը մերժել է, այս պատճառով էլ ճգնաւորը սրան անիծել է և սա իւր ոչխարների հետ քար է դարձել:

Հովուի քար.—Առնոս լերան լանջին, Սոքան և Ծափանց գիւղերի միջև կան ոչխարների, գառների և մի հովուի նմանութիւն ունեցող քարեր, որոնց մասին ժողովրդական ասանդութիւնն ասում է, թէ սրանք մի ժամանակ կենդանի են եղել, մի գայլ ընկել է ոչխարների մէջ և սկսել կոտորել. հովուը աղաչել է Առնոս լերան գապաթին գտնուող ս. Աստուածածնի վանքին, որ հեռացնէ գայլին, խոստանալով մի ոչխար մատղել. սակայն երբ գայլը հեռացել է, սա ծոցից բռնել է մի ոջիւ և ջարդելով ասել. «Էս քու մատաղը, Աստուածածին», և անմիջապէս իւր ոչխարների և գառների հետ քար կտրել:

Հայկայ-բերդի ժայռը.—Հայկայ բերդի գագաթին մի փոքրիկ ապառաժ կայ, որ սուրբ է համարւում. առաւելապէս այնպիսի կանայք, որոնք «թըպըղ» ունենալով, կամ մեռած երեխաներ են ծնում և կամ սրանք ծնուելուց յետ երկար չեն ապրում, գալիս են այստեղ ուխտ՝ բժշկութիւն հայցելու:

Այսպիսի կանայք իրենց նորածին երեխաները գրկած գալիս են այս ապառաժի առաջը, երեխային մերկացնում, և այս ապառաժի վրայ լողացնելուց յետ՝ երեխայի շապիկը մէջտեղից պատռում, երկու կտոր են անում և ձգում այս ապառաժի վրայ, և լուռ հեռանում, յուսալով որ երեխայի հիւանդութիւնն այդ շապիկի հետ թողին այս ապառաժի վրայ:

Թալալոսի քար.—Չաղար ս. Նշանի վանքում, ուր հանգչում են Նդիշէ պատմագրի նշխարները, գտնւում է մի ծակ քար, որ գիւղացիները ս. Թէոդորոս զօրավարի կամ Թալալոսի քար են կոչում: Սա մօտ 1,25 մետր բարձրութեան և մի մետր լայնութեան և 40 սանտիմետր թանձրութեան քար է՝ և մէջ տեղում մօտաւորապէս 20 սանտիմետր տրամագծով մի ծակ ունի: Այս քարի վրայ կայ մի եղծուած արձանագրութիւն, որից նկատելի է «ՅԿ զթուականութեան Հայոց...» բառերը:

Թալղով ախտաւորուած և կամ սովորաբար թալկացող երեխաներին բերում երեք անգամ անց են կացնում այս քարի ծակով և ապա լողացնում, այսպիսով երկար կեանք և առողջութիւն հայցելով:

Ծակ-քար.—Նարեկ գիւղի գերեզմանատանը կայ մի ծակ քար, որի միջով անց են կացնում ջերմ կամ թուլութիւն ունեցող երեխային, որպէսզի առողջանայ:

Մոքս աւանի Քաղբի թաղում ևս կայ մի ծակ քար, որի միջից անց են կացնում թաղի ունեցող, նիհար, երեխաներին, որպէսզի լաւանան:

Սանդի քար.—Մոքս աւանի Աբրահամենց թաղում կայ մի

սանդի քար, որի մէջ լողացնում են այն երեխաներին, որոնք շուտով ոտք չեն ելնում:

Ֆալլիւս քար.—Արտամէտում, ձորի լանջին, աղբիւրից փոքր ինչ բարձր կայ մի ահագին քար, մօտ 2 մետր բարձրութեան և $1\frac{1}{2}$ մետր լայնութեան, որի վրայ քանդակուած է Փալլիւս: Այս քարը այժմ, որքան նկատելի է, իւր նախնական տեղում չէ, այլ ներքև գլորուած և անխնամ ձգուած: Մի այսպիսի քար էլ այգիների մէջ կայ, միայն մէջ տեղից կոտորուած է:

Շահբազ գիւղի (Վանի մօտ) արևմտեան կողմը, արտերի մէջ կայ մի մեծ քար, որի վրայ բարձրադիր քանդակուած է Փալլիւս. չբեր կանայք ուխտ են գալիս այստեղ, եօթն անգամ պըտըտում այս քարի շուրջը և մէջքերը խփում այդ քարի կըրծքի Փալլիւսին, յուսալով այսպիսով զաւակ ունենալ:

Շուշանց գիւղում, Ս. Գէորգ եկեղեցուն կից բարձրանում է մի քարաժայռ, որ իւր գագաթին ունի Փալլիւսին նմանու-

Ս. Գէորգի ժայռը

թիւն բերող մի սուր, մի մասը կոտորուած ծայր: Եկեղեցին շատ հասարակ է և չունի մի առանձին սրբութիւն, միայն աւանդութիւնը նրա հիմնարկութիւնը վերագրում է Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորի դուստր՝ Շուշանին, որ և՛ գիւղի հիմնադիրն է: Ընդհանրապէս ամեն կիրակի և մասնաւորապէս ամեն տա-

րի ապրիլի 23-ին, ս. Գէորգի յունաց տօնին, մեծ բազմութիւն, մանաւանդ ամուլ կանայք ուխտ են գալիս այստեղ: Հաւանանական է, որ ժայռի պաշտամունքը փոխանցած լինի եկեղեցուն:

Ջ Ր Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ւ Ն Ք

Տիգրիսի ակունք.—Տիգրիսի ակունքը, որ գտնւում է Շատախի Օլաման ասորի գիւղից մի ժամ դէպի հարաւ, մի դաշտի մէջ, մի յորդ աղբիւր է, որ կոչւում է Արքայութեան աղբիւր, կամ քրդերէն Կահնի բահաշտ և պաշտուում է ինչպէս հայերից, այնպէս և՛ ասորիներից ու քրդերից: Աղբիւրի վրայ մի հասարակ մատուռ է շինուած, ուր ընդհանրապէս միշտ, իսկ մասնաւորապէս Համբարձման տօնին, հայերի, ասորիների և քրդերի ահագին բազմութիւն ուխտ է գալիս: Շատախի հայերը հաւա-

տում են, որ Վարդավառի գիշերն այս ակից անմահութեան մի խնձոր է դուրս գալիս և գնում, անցնում Շատախի միջով, ուստի և՛ այդ գիշերը Շատախեցիներն անքուն հսկում են գետի ափին, որպէսզի նկատեն, և ո՛վ տեսնի՝ ինչ խնդրէ՝ իսկոյն կը կատարուի:

Արքայութեան աղբիւրը բուժիչ է համարւում նաև ոչխարների մէջ տարածուած հիւանդութիւնների, այնպէս որ մի տարափոխիկ հիւանդութիւն երևեցած միջոցին այս երեք, հայ, ասորի և քիւրդ ժողովուրդներն էլ քշում են իրենց հօտերը դէպի այս աղբիւրը, մի ոչխար մատղում, և ապա այս աղբրի ջրից սրսկում են ոչխարների վրայ:

Բաղշանց աղբիւր.—Շատախ գաւառի Սումար գիւղի արեւելեան և Զրէշ բերդի հարաւային կողմը. Բաղշանց անունով մի յորդ աղբիւր կայ, որի վրայ մի փոքրիկ մատուռ է կառուցուած: Գլխաւորապէս յօգացաւ ունեցող հայերն ու քրդերը ուխտ են գալիս այստեղ, մատաղ կտրում, այս ջրի մէջ լողանում, յուսալով առողջութիւն գտնել: Եթէ հիւանդը չի կարողանում անձամբ գալ, նրա համար գալիս ջուր են տանում, միայն ճանապարհին ջուրը գետնին չեն դնում, թէ չէ զօրութիւնը կը կորցնի:

Քրդերը եայլա (զօզան) գնալիս իրենց աւելորդ իրերը, զարդերը, իւղ, պանիր բերում դնում են այստեղ, իբրև զիարէթին ամանաթ, tabou, հաւատացած լինելով, որ ոչ ոք չի համարձակուի ձեռք տալ, թէ չէ սուրբ աղբիւրը խստօրէն կը պատժէ:

Եփրատ-գետ.—Ծանր երկունքի միջոցին եփրատ գետն անցած մարդու կանչում են, որ գայ երեք անգամ փչէ տողկանի բերանից, և իւր քղանցքի մէջ ջուր ածելով խմեցնէ նրան:

Երբեմն աղջիկ երեխաների անունը եփրատ են դնում, ինչպէս և Արաքս, Արաքսի, Արաք:

Մինի ջուր խմած միջոցին զգուշանում են նրան որևէ փասս պատճառելու, մեծ մեղք համարելով այդ և նոյնիսկ կարծում են, թէ օձը մարդու ջուր խմած միջոցին չի մօտենալ, և այստեղից էլ յառաջացած է «օձ վեր ջրին խարամ չանի» դարձուածքը:

Եթէ երկու հոգի միաժամանակ ջուր խմեն, նրանցից մինը շուտով կը մեռնի:

Երբ առուն ջուր են կապում՝ երեխաները վազում են ջրի ծայրը համբուրելու, և ով առաջինը յաջողում է՝ հաւատում են թէ նրա մայրը մի արու գաւակ է ունենալու:

Ծննդկանը քառասունքը լրացնելիս վերցնում է մի կամ երկու զոյգ հաց և առաւօտ վաղ, արշալուսին, առանց որևէ մէկի

հետ խօսելու գնում է աղբիւրի կամ գետի եզր, հացը դնում ջրի մօտ, սափորը ջուր ածում և վերադառնում:

Վարդավառին միմեանց վրայ ջուր սրկելու ընդհանրացած սովորութիւնն այստեղ էլ կայ: Զուր սրկելիս ասում են գրեթէ երգելով՝

Վարդավառ,

Վարձքդ կատար:

Երեխային, կաթնատամները բշտելիս, երբ առաջին անգամ լողացնում են՝ հատիկ (խաշած ցորեն) են ածում գլխին, որը և տալիս են հաւերին:

Նորածնի ընկած ընկերքի վրայ մի ասեղ են շուլուլում և ձգում գետը:

Ծննդաբերութիւնը հեշտացնելու համար քահանային ջուր են օրհել տալիս և խմացնում ծննդականին:

Ամկու-բերդի աւազանի թասը.— Ամկու բերդի գագաթին սառն ջրի մի աւազան կայ, որի մէջ երկու թաս կայ ձգած: Ասում են, թէ ոչ թէ երկու՝ այլ երեք թաս է; և ով որ արժանանայ երրորդը տեսնելու, անշուշտ իւր սրտի սիրածին կառնի: Այս պատճառով էլ երիտասարդներն ու աղջիկներն ահագին դժուարութեամբ բարձրանում են այդտեղ, այդ ջրից խմում, և ժամերով նայում աւազանի մէջ, բաղձալով տեսնել երրորդ թասը:

Եօթ-թոնիր.— Լեզք գիւղի հիւսիս-արեւելեան կողմը մի քանի աղբիւրներ կան, որ «Եօթ թոնիր» են կոչւում: Այստեղ գալիս են առաւելապէս կանայք և ամէն տեսակ հիւանդութեան համար բժշկութիւն հայցում: Աւանդաբար պատմում են, թէ այս աղբիւրների տեղում մի ժամանակ մի շատ բարեպաշտ քահանայի տուն էր բարձրանում, ուր ամեն օր եօթը թոնիր էր վառւում, թէ գերդաստանի անդամների և թէ բազմաթիւ հիւրերին հաց մատակարարելու: Մի օր քահանան պատարագ մատուցանելիս նկատում է, որ իւր կտրած նշխարը սովորականի պէս չի կտրւում, մնացել է միակտոր: Ուստի մտածում է, որ իւր գերդաստանի մէջ այդ օրը որեւէ մեղք է գործուել, շտապում է տուն և հարցնում է տիրուհուն, թէ որեւէ մեղք չի գործել:

Տիրուհին, որ քահանայից աւելի բարեպաշտ է եղել, խոստովանում է, ասելով, թէ առաւօտը մի աղքատ եկաւ և Գրիստոսի սիրոյն համար մի հաց խնդրեց, տուի, յետոյ նոյն խօսքերով մի կտոր էլ պանիր ուղեց, տուի, ապա յանդգնեցաւ և նոյն Գրիստոսի սիրոյն համար մի համբոյր ուղեց, այն էլ տուի, միթէ կարելի էր մերժել, քանի որ Գրիստոսի սիրոյն համար էր: Քահանան բարկանալով ասում է. Եթէ ոչինչ չի կարելի մերժել

Բրիստոսի սիրոյն անունով, հապա դու քեզ ձգիր այդ թոնրի մէջ: Տիրուհին անմիջապէս ձգում է իրեն թոնիրը. իսկոյն բոցավառ թոնիրը մի աւազանի է փոխւում. քահանան այս հրաշքը տեսնելով ինքն էլ իրեն ձգում է աւազանի մէջ, ուր երկուսն էլ ձուկի են փոխւում:

Վանայ լճի զոհաբերութիւն.—Վանայ լիճը ալեկոծուելիս նաւաստիները զանազան իրեր են ձգում լճի մէջ, որ «չարը խափանուի», ալեկոծութիւնը դադարի:

Սուրբ աղբիւրներ.—Հայոց Ձորի մէջ Անգղ գիւղի մօտ, Գարենից վանքի առջևից անցնող Անգղայ կամ Խոշապի գետի ափին բարձրացող ժայռից մի աղբիւր է բղխում, որ յայտնի է «Ջերմուկ» անունով: Թէ այս աղբիւրը և թէ այս ժայռը սուրբ են համարւում և հայ ու քուրդ ուխտաւորներ ուխտ են գալիս այստեղ, այս ջրով լուացւում, իրենց հանդերձի կտորներից դնում ժայռի ծերպերի մէջ, և փոքրիկ քարեր քսում ժայռի կրծքին որոշ խորհուրդ դնելով մտքերին, եթէ քարը կպչում է ժայռին՝ սա նշան է, որ այդ խորհուրդը կատարուելու է, իսկ եթէ չի կպչում՝ չի կատարուելու:

Մոքսի Ծափանց գիւղում կայ մի աղբիւր և մի մկնալոճ կամ սինձ ծառ, որ սուրբ են համարւում:

Ջէյվա գիւղում Ս. Վարդան վանքի մօտ կայ մի սառն աղբիւր, որ սուրբ է համարւում:

Ս. Աբրահամի վանքի մօտ կայ մի աղբիւր, որ սուրբ է համարւում: Աւանդութիւնն ասում է, թէ Աբրահամ Խոստովանողը վերադառնալով Խուժաստանից, այժմեան վանքի տեղում մի մատուռ է կառուցել և այդտեղ ճգնաւորական կեանք վարել: Մատրան մօտ ջուր չէ եղել, և Աբրահամը ստիպուած է եղել գնալ մի ժամ հեռու գտնուող աղբիւրից ջուր խմելու: Մի օր էլ աղբիւրից վերադառնալիս սաստիկ տապից նեղուած սկսում է արտասուել, գալիս տեսնում է, որ մատրան մօտ մի աղբիւր է բղխում և մի ձայն է լսւում, որ ասում է. «Աբրահամ, այս ջուրը ու քո գերեզմանը թո՛ղ ցաւագարներին բժշկութիւն պարգևեն»:

Եւ իրը Աբրահամը մեռնում է, նրան թաղում են այս մատրան մէջ ու նոր տաճար կառուցանում: Այժմ էլ Աբրահամի գերեզմանը և այդ աղբիւրը իւր մօտի ուռննու հետ ուխտատեղի է համարւում:

Ներքին Խոշաբի Խառակոնիս գիւղի մօտ կայ մի աղբիւր որ կոչւում է ս. Սարգիս, սրա վրայ մի փոքրիկ, հասարակ մատուռ է կանգնած, շուրջը կան սուրբ ծառեր: Ամեն տարի ս.

Յարութեան և Համբարձման տօներին ուխտ են գալիս ոչ միայն Սառազոնեցիք, այլև շրջակայ գիւղացիները:

Վարազայ լեւան հիւսիսային ճիւղի վրայ, Կողպանց գիւղի մօտ, դարաւոր ուռենու ներքե կայ մի աղբիւր, որ սուրբ է համարւում:

Կաթն-աղբիւրներ.—Ս. Բարդուղիմէոս վանքի հիւսիսային կողմը, պարսպի ներքե կայ մի աղբիւր, «Կաթն աղբիւր» անուանով, որ սուրբ է համարւում: Թէ հայ և թէ քիւրտ բորոտները ուխտ են գալիս այստեղ, սրա ցեխից քսում են բորի վրայ, մի ժամ այսպէս թողնում և ապա գնում Աղբակայ գետի մէջ լողանում, հաւատալով, որ բորը պիտի անցնի:

Սակաւակաթ կանայք էլ գալիս ս. Բարդուղիմէոսի վանքից հաց են խնդրում, տանում այդ կաթնաղբիւրի ջրի մէջ թրջում և ուտում, որպէսզի իրենց ստինքների կաթը աւելանայ:

Աւանդաբար պատմում են, թէ Սանատրուկ Թագաւորը և իւր շունը բորոտ են եղել: Մի օր շունը գալիս անցնում է Աղբակայ ջրով, մտնում կաթն աղբիւրի մէջ, և ապա կրկին Աղբակայ ջրի միջով անցնում գնում իւր տիրոջ մօտ: Սանատրուկ Թագաւորը տեսնում է, որ շան վրայի բորը անցել է, ինքն էլ հետեւեալ օրը միևնոյնն է անում, լողանում է Աղբակայ ջրի և Կաթ աղբիւրի մէջ, բորոտութիւնից սրբւում, ուստի և այս աղբիւրի մօտ, բլրի գագաթին, ս. Բարդուղիմէոսի գերեզմանի վրայ կառուցանում է այժմեան ս. Բարդուղիմէոսի վանքը:

Բ. Վերին Վարազում կայ սառն աղբիւր, որ կաթնաղբիւր է կոչւում. այստեղ ևս ուխտ են գալիս սակաւակաթ կանայք:

Գ. Վանի Այգեստանում կայ մի կաթնաղբիւր, որ սուրբ է համարւում: Արու և էգ զաւակների սակաւակաթ մայրերը առանձնապէս վերցնելով իրենց հետ հաց, պանիր, խաշած ցորեն (հատիկ), մոմեր ու խունկ, միասին գնում են այդ կաթնաղբիւրը, մոմերը վառում այդ աղբրի գլխին, խունկը ծխում աղբրի առջև, իրենց ծծերը լուանում այդ ջրով, և ապա ծիծ տալիս հետները բերած իրենց երեսաներին, բայց ոչ թէ իւրաքանչիւրն իւր, այլ միւսի երեսային: Վերջում միասին ուտում են իրենց բերած պաշարը՝ հացը, պանիրը և հատիկը, աւելացածը՝ գնում աղբիւրի գլխին ու վերադառնում:

Դ. Շատախի Թաղ գիւղի արևելեան կողմը, Տիգրիսի ձախ ափին, Շինու-մազրա գիւղի մօտ կայ մի սառն աղբիւր, որ կոչւում է «Կաթն աղբիւր»: Սակաւակաթ կանայք վերցնում են եփած երկու ձու, մի ասեղ, երկու հաց, մի քիչ հատիկ (խաշած ցորեն) և գնում այս աղբիւրի մօտ ուխտ: Երկու ձուն և ասեղը

դնում են աղբիւրի մէջ, հացը՝ աղբիւրի գլխին, հատիկը ուտում են և աղբի ջրով իրենց ստինքները լուանում, ջրից կուշտ խմում և վերադառնում լի յուսով, որ իրենց ստինքի կաթը շատանալու է:

Ջերմից բուժող սուրբ աղբիւրներ. — Ա. Ս. Խաչ վանքում կայ մի սառն աղբիւր, որ ս. Գայիանէի աղբիւր է կոչւում և սուրբ է համարւում: Իւր այդ անունը, աւանդութեան ասելով, աղբիւրն ստացել է այն հանգամանքից, որ ս. կոյս Գայիանէն փախստեան միջոցին մի առ ժամանակ ֆնացել է այս ս. Խաչ վանքի տեղում և օգտուել այս աղբիւրից: Ջերմ ունեցողներն ուխտ են գալիս այստեղ, աղբիւրի առջև խունկ ծխում, նրա ջրով լողանում և ապա իրենց հանդերձից մի կտոր պատռելով դնում աղբիւրի քարերի մէջ, հաւատալով, որ այդպիսով իրենց ջերմը փոխանցում են աղբիւրի քարին:

Բ. Թիմարի Սոսրատ գիւղի հիւսիսային կողմը մի աղբիւրի ական վրայ մի փոքրիկ մատուռ կայ, մի սուրբ Յովհաննէս և կամ Սրբոսնէս է կոչւում: Ջերմ ունեցողները ուխտ են գալիս այստեղ, այդ ջրից խմում և նրա կողքին պառկում: Այստեղ են, թէ երբ մի նախշուն օձ այդ տեղերից ելնէ ու քնած ջերմողի վրայից անցնի՝ վերջինս կբժշկուի:

Գ. Կուռուպաշ գիւղի արեւելեան կողմը կայ մի աղբիւր, որ կոչւում է Աւագանի խաչին (Աւագան խաչի). Ջերմ ունեցողներն ուխտ են գալիս այստեղ և սրա ջրով լողանալով բժշկութիւն հայցում:

Դ. Մոքսի Առնանց գիւղի մօտ, Առնոս լեռան դագաթին, Կաւղալան ուխտատեղիում կայ մի սառն աղբիւր, որ պաշտւում է որպէս Ջերմի և յօգացաւի բուժիչ:

Ե. Ս. Յակոբայ վանքում ս. Յովհաննէսի անուան նուիրուած մատրան մօտ կայ մի աղբիւր, որի մասին պատմւում է, թէ ս. Յակոբն է ըզխեցրել, ուստի և սուրբ է համարւում. առաւելապէս Ջերմ ունեցողները գալիս այս ջրով լողանում են, որ բժշկուին:

Զ. Ս. Թովմայի վանքում կայ մի սառն աղբիւր, որ սուրբ է համարւում և Ջերմի բուժիչ:

Է. Նարեկայ աղօթատեղու մէջ երկու մետրաչափ խորութեան ջրի փոս կայ, Ջերմ ունեցողները գալիս եօթն անգամ ցատկում են սրա մէջ, յուսալով բժշկութիւն գտնել:

Ը. Վանի հարաւային կողմը՝ Կենդանանց գիւղի սահմանում գտնւում է մի ծծմբային աղբիւր, Ջերմուկ անունով, ուր դիմում են Ջերմ և մորթու հիւանդութիւն ունեցող հիւանդ ուխտաւորներ:

Դողից բուժող սուրբ աղբիւրներ.—Գեաւառ գաւառի Ալվար գիւղում բղխում է մի աղբիւր և կազմում մի աւազան, լի ձրկներով: Տեղական հայ և քիւրդ բնակիչներից դող և դեղնուցք ունեցողներն ուխտ են գալիս այստեղ և բժշկութիւն հայցում: Իբրև սուրբ աւազանի, ձկներին էլ քնաս չեն հասցնում և հաւատում են, որ եթէ այդ ձկներից ուտեն, չեն ապրիլ:

Բորից բուժող սուրբ աղբիւրներ.—Ալիւր գիւղի արեւելեան կողմը կայ մի հինաւուրց մատուռ Կարի-վանք անունով: Այստեղ կայ մի աւազան, շրջապատուած ծառերով: Թէ աւազանը և թէ ծառերը սուրբ են համարւում: Բորոտները ուխտ են գալիս այստեղ, մոմ վառում, խոնկ ծխում և ապա այս աւազանի ցեխից քսում իրենց բորի վրայ, հաւատալով, որ պիտի բուժուին: Այստեղ ուխտ են գալիս նաև քեպէ կամ ալք ունեցող կանայք, որպէսզի իրենց նորածին երեխաներին վաղահաս մահից ազատել կարողանան:

Կարմրուորի վանքի մօտ կայ ջրի մի աւազան, որ սուրբ և բուժիչ է համարւում: Բորոտները նախապէս մի քիչ մուրալուց յետոյ, ստացած ողորմութեամբ խոնկ ու մոմ են գնում, բերում այս աւազանի առաջ ծխում ու վառում, և յետոյ լողանում՝ միանգամայն բորոտութիւնից սրբուելու խորը հաւատով: Հայոց-Ձորի էջմիածնում կայ մի աւազան, ուր բորոտները լողանում են սրբուելու յուսով:

Յօղացաւից բուժող սուրբ աղբիւրներ.—Մոքսի Առնանց գիւղում, Կաւալան անունով տեղում կայ մի աղբիւր, շուրջը ծառեր: Թէ աղբիւրը և թէ ծառերը սուրբ են համարւում և առաւելապէս յօղացաւ ունեցողներն ուխտ են գալիս այստեղ, իրենց հետ բերելով մի մի աքաղաղ, իբր մատաղ:

Մոքսի Կճաւայ գիւղի տակ, Քաւայ Նարեկացի վանքի մօտ մի աղբիւր կայ, որ նոյնպէս սուրբ և յօղացաւի բուժիչ է համարւում:

Մոքսի Ամենափրկիչ վանքի մօտ, Ժայռի միջից բղխում է մի աղբիւր, որ սուրբ է համարւում: Յօղացաւ ունեցողները գալիս են այստեղ ուխտ, այս ջրով լողանում կամ ցաւոդ տեղերին քսում: Աղբիւրի մօտ կան մի քանի սուրբ համարուող ծառեր:

Հանազան հիւանդութիւններից բուժող սուրբ աղբիւրներ.—Հայոց-Ձորի Քարավանց գիւղում կայ Ջերմուկ անունով մի աղբիւր, որ սուրբ է համարւում: Այստեղ ուխտ են գալիս դող, ջերմ և բոր հիւանդութիւններն ունեցողները և այս ջրով լողանում՝ հաւատալով, որ կարող են բժշկուիլ:

Շատախի Թաղ գիւղի արեւելեան կողմը մի սառն աղբիւր կայ,

որ «Ջերմուկ» է կոչւում: Մի որևէ երեխայի ականջները ցաւելիս մայրը երեխային գրկած՝ առնում է մի գոյգ հաց կամ գաթայ, մի քանի մոմ և ուխտ գալիս այս աղբրին, մոմերը վառում, հացը կամ գաթան դնում աղբրի մօտ և նրա ջրից քսում երեխայի ականջներին՝ որ լաւանայ:

Ծվստան գիւղի մօտ (Վանի հարաւային կողմը), հազիւ 2 կիլոմետր հեռու դէպի հիւսիս, կայ մի սուրբ աղբիւր, «Փաշի աղբիւր» անունով, որի մօտ ուխտ են գալիս այն մայրերը, որոնց երեխաները հող ուտելու սովորութիւն ունին: Աղբիւրի առաջ մոմ վառելուց յետ, նրա հողից մի պտղուց վերցնում ուտեցնում են երեխային, որ դադարի հող ուտելուց:

Շատախի Թաղ գիւղից դէպի արևելք, Կասըր գիւղի մօտ կայ մի աղբիւր, որ սուրբ է համարւում և որի մօտ ուխտ են գալիս նրանք, «որոնց փորում օձ է լինում» (թերևս սուլիտեր): Ուխտաւորը մատաղ է կտրում, երկու օր շարունակ աղի բաներ ուտում և ջուր բնաւ չի խմում: Երկու օրից յետոյ գալիս կռանում է ջրի վրայ և ցանկանում է ջուր խմել, սակայն մօտի մարդիկը թոյլ չեն տալիս, և յետ են քաշում: Վերջի վերջոյ «օձը ծարաւից նեղուած դուրս է գալիս այդ ուխտաւորի բերանից» և ընկնում ջրի մէջ, անմիջապէս յարձակւում են վերան և սպանում:

Սողկայ աւեր վանքում ևս մի ջրի աւազան կայ ծառերով շրջապատուած: Այստեղ ևս բորոտներն ու ջերմ ունեցողները գալիս են լողանալու, որպէսզի բժշկուին:

«Ակոբու քարի» մօտերքը մի սառն աղբիւր կայ, որ «Պըլթենից աւազան» է կոչւում, և մօտի հինաւուրց ուտենու հետ միասին սուրբ է համարւում: Այստեղ ևս ուխտ են գալիս զանազան հիւանդութիւններ ունեցողներ՝ բժշկութիւն հայցելու:

Օրնիւսած ջուր.— Օրնիւսած ջրով և կամ մեռոնաջրով լուանում են հարամոտած ամանները, այսինքն այնպիսիք, որոնց դիպել է մուկը և շունը, որպէսզի սրբուին:

Բ Ո Յ Ս Ե Ր Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ի Ն Ք

Սուրբ պուրակներ.— Ս. Յակոբայ վանքի հիւսիսային կողմում, ձորակի մէջ կայ թեղի ծառերի մի պուրակ, որ ամբողջովին սուրբ է համարւում. սրա չորացած ճիւղերն անգամ ոչ ոք չի համարձակում կտրել կամ տանել: Մերձակայ Յախմանց գիւղի քիւրդ աղան մի ծառ էր կտրել տարել այս պուրակից և նոյն օրը կուրպցել էր: Այս պուրակի մէջ թեղի հինգ ծառ բուսած են

միմեանց մօտ, շրջանաձև, և սրանցից ամենահաստի բնի մէջ կայ մի ծակ, որ $1\frac{1}{2}$ մետր խորութեամբ իջնում է դէպի արմատը: Շրջակայ հայերն այս հինգ ծառերի միջև քարեր դարսելով մի փոքրիկ տնակ են գոյացրել, ուր խունկ են ծխում և մոմ վառում: Վէրք կամ յօդացաւ ունեցող թէ հայերը և թէ քրդերը գալիս են այստեղ և մոմ վառում, աքաղաղ զինում և ապա՝ այն երկար ձողը, որ միշտ ընկած է այդ հաստ ծառի վերոյիշեալ ծակի մէջ, քաշում հանում են, և նրա վրայ փնացած ծառի հիւթը քսում իրենց վէրքերին և կամ ցաւոդ յօդերին, և ապա երկրպագելով սրանց մօտ եղած աղբիւրին, լողանում են սրա առջև տարածուած աւազանում և կամ այս աղբիւրի ջրից լցնում իրենց վրայ: Այս բոլորից յետոյ պատում են իրենց հանդերձներից մի կտոր և կապում այս հինգ ծառերից մինի ճիւղին, հաւատալով, որ այսպիսով կապում են և իրենց հիւանդութիւնն այդտեղ:

Կնիւրի կոչուած դեղնագոյն ծառն ընդհանրապէս սուրբ է համարւում. եթէ նրա ստուերն ընկնի օձի վրայ, վերջինս անմիջապէս կը սատկի: Մարդիկ սովորաբար այս ծառի ճիւղերից առնում են իրենց ձեռը, որ իրենց օձ և չարքեր չմօտենան: Սովորաբար արօրի վարոցները այս ծառի ճիւղերից են շինում, հաւատալով նաև, որ սրա հարուածներից եզները չեն նեղանալ:

Այսպիսի ծառերի մի փոքրիկ պուրակ գտնւում է Շատախի Տաղասպար գիւղում, որ շատ հին ժամանակից ի վեր պաշտւում է:

Շատախի Նարի գիւղի մօտ, Սաչանիսայ և Նիւքիւսայ մէջ տեղ, Բիզանց գիւղի մօտ կան 8—10 ծառերից բաղկացած փոքրիկ պուրակներ, որ սուրբ են համարւում: Հայերը և մանաւանդ էգդիւնանց և այլ տոհմի քրդեր ոչ միայն ուխտ են գնում այստեղ, այլ և եայլա գնալիս իրենց աւելորդ և կամ թանգագին իրերը դնում են այդտեղ, «գիարէթին ամանաթ են տալիս», որ անկորուստ մնան: Վերադարձին, վերցնեն: Եւ յիշաւի, ոչ ոք չի համարձակւում այդ tabou արած իրերին ձեռք տալ:

Բաշկալէի վանք կամ Դէր կոչուած գիւղի (ուր է ս. Բարդղիմէոսի վանքը) և Հասրիստանի միջև կայ 50—60 վայրի ծառերից բաղկացած մի պուրակ, որ սուրբ է համարւում:

Բաշկալէի մօտ, Ալալեան կամ ս. Յակոբ գիւղում կայ մի պուրակ, որ պաշտւում է ս. Յակոբ անունով: Այս պուրակի անունով էլ յաճախ կոչւում է գիւղը:

Հայոց-Ձորի Հնդստան գիւղի արեւելահարաւային կողմում կայ մի փոքրիկ պուրակ, որ սուրբ է համարւում: Պատմում են թէ մի քիւրտ մի ծառ էր կտրել և թէպէտ տեսել էր, որ կտրելու միջոցին ծառից արիւն է հոսել, այնուամենայնիւ շալակել

տարել էր դէպի տուն, սակայն ճանապարհին սաստիկ յոգնել էր և նստել՝ հանգստանալու. միայն երբ կամեցել էր վեր կենալ, շարունակելու ճանապարհը, տեսել էր որ ծառը կպել է մէջքից և այնքան է ճնշում, որ չի կարողանում վեր կենալ: Գիշերը վրայ էր հասել և քիւրտն այդ դրութեամբ փնացել էր այդտեղ. երազում տեսել էր մի ծերունի, որ նրան ասել է, թէ յետ տար ծառը իւր տեղը, կազատուիս: Առաւօտեան դժուարութեամբ վեր էր կացել, վերադարձել և դրել ծառը իւր կոճղի վրայ, և այս ժամանակ միայն ծառը պոկ էր եկել նրա մէջքից:

Սուրբ ծառեր.—Թիմար գաւառի Ադեր գիւղի մօտ, Վանայ ծովի ափին, գտնւում է մի հաստաբուն ուռենի, որ «Թալալոց» է կոչւում և սուրբ համարւում: Դողացնող երեխաներին տանում են այս ծառի տակ, մոմ վառում, երեխայի շապիկը հանում, մէջտեղից պատում և կախում ծառի ճիւղից, հաւատալով որ անմիջապէս առողջութիւն պիտի շնորհէ ծառը: Այս ծառի ճիւղերը ևս ոչ ոք չի համարձակւում կտրել. պատմում են թէ ինչպէս մի վարդապետ և մի ուսուցիչ, որ յանդգնել են այդ անելու, խստիւ պատժուել են ծառից:

Վարագայ լեռան հիւսիսային ճիւղի վրայ, Կողպանց գիւղից փոքր ինչ բարձր, կայ մի դարաւոր ուռենի, որ սուրբ է համարւում: (Տես նկարը) Սրա մօտ կայ նաև մի սուրբ աղբիւր, և մի սուրբ քար, որ Այնակայ ցից է կոչւում:

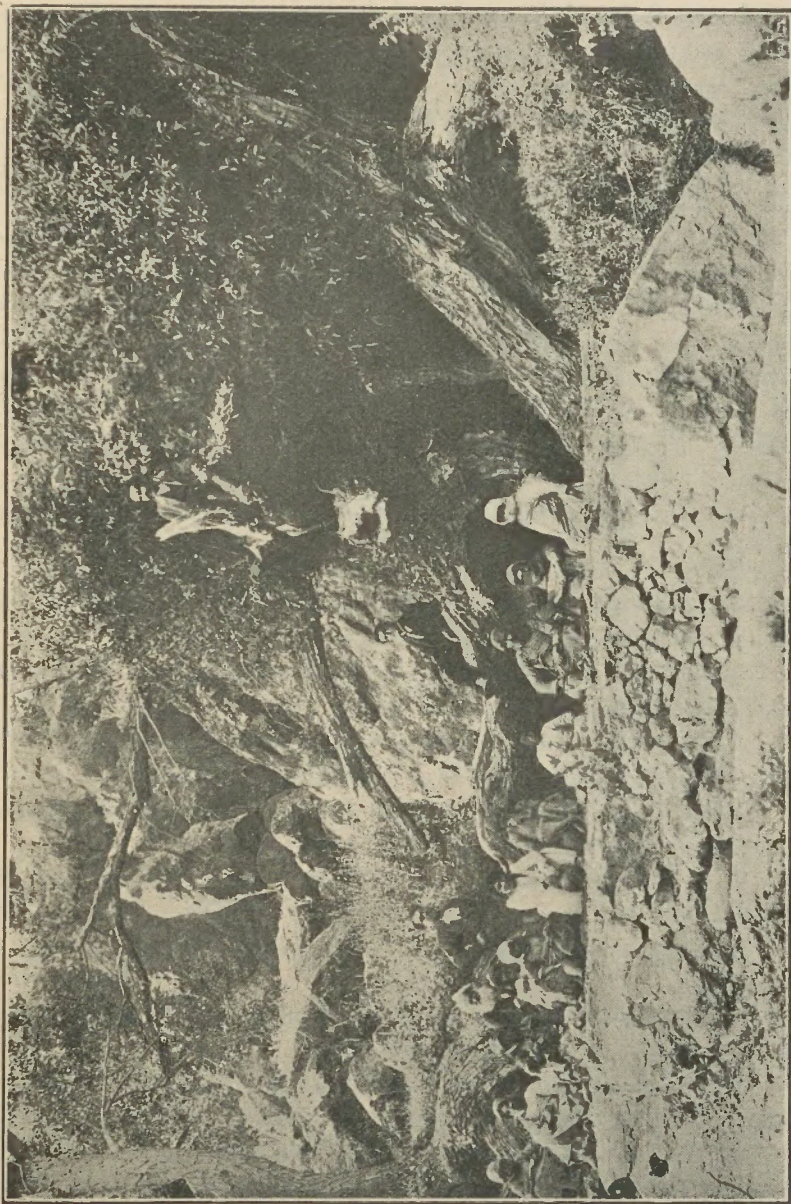
Զէյվայում կայ մի կիհի ծառ, որ հաւասարապէս պաշտւում է թէ հայերից և թէ քրդերից: Հայկական աւանդութիւնն ասում է, թէ սա յառաջացել է Գրիգոր Նարեկացու տնկած սեփական վարոցից (եզ քշելու ճիպոտ):

Զեռնակ գիւղում (Հայոց-ձոր), ճանապարհի վրայ կայ մի հաստաբուն բարդի, որ երկու մարդ հաղիւ կարող է գրկել: Սա սուրբ է համարւում թէ հայերից և թէ քրդերից, որոնք սրա ճիւղերից փոքրիկ կտորներ կապում են հազացող երեխաների վզին, որ հազը կտրի:

Զէյվա գիւղում կայ մի կիհի ծառ, որի մասին պատմւում է, թէ իբր Գրիգոր Նարեկացին է տնկել, և որը պաշտւում է թէ հայերից և թէ քրդերից:

Մահմուդէի գաւառակի Ուռիկ գիւղում կայ մի բարդի, մի, մետր տրամագծով, որ նոյնպէս սուրբ է համարւում:

Նոյն գիւղում կայ նաև մի ուռենի, որ նոյնպէս սուրբ է համարւում և որի ճիւղերն ուխտաւորները բռնում ոլորում են, որպէսզի իրենց ձեռքերի շրջապէս կամ կոծոծը (մատների վրայի բշտեր) անցնի:

Կողպանց սուրբ ուռնին

Հայոց-Ձորի Եկմալ գիւղում կայ մի ուռնի, որ մի մետր տրամագիծ ունի, և պաշտում է թէ հայերից և թէ քրդերից: Սրա մօտ կայ մի սուրբ աղբիւր, որի ջրով լողանում են ջերմ ունեցողները՝ բժշկուելու յուսով:

Հայոց-Ձորի Հնդստան գիւղի արեւելեան կողմը մի քանի ծառեր կան, որ սուրբ են համարւում: Սրանց մօտ գտնւում են երկու գերեզմաններ, որոնց մասին աւանդաբար պատմում է, թէ հաւատի համար նահատակուած քոյր և եղբօր հանգստարան են:

Շատախի գաւառի Սոբանց գիւղի մօտ կան չորս չինարի ծառ: Սրանցից իւրաքանչիւրի տրամագիծը երկու մետրից աւելի է: Սրանք ևս սուրբ են համարւում թէ հայերից և թէ քրդերից:

Վանի Այգեստանի մէջ կայ երկու սուրբ ծառ, մինը Արարոց փողոցի հիւսիսային կողմը, միւսը՝ «Սիհքէ ճատէսի» կոչուած փողոցի վրայ գտնուած թրքաբնակ մի տան բակում: Այս վերջինը կոչւում է «Ականից ծառ», և կարելի է ենթադրել, որ այսպէս կոչուած է թերեւս այն պատճառով, որ երբեմն այստեղ է գտնուել Արճէշի Ականց գիւղաբաղաբի ս. Գէորգայ վանքի նուիրակի տունը: Ս. Գէորգի վանքն այժմ էլ ուխտատեղի է վզերի վրայ «խժխժայ» կոչուած վէրքն ունեցող հիւանդների համար:

Ականց գիւղի Ս. Գէորգ վանքի հացի ծառերը սուրբ և հրաշագործ են համարւում. սրանց առջև խուճկ են ծխում, մոմ վառում և սրանց տերեւներով լուացւում:

Կարճկանի Խարզինդ գիւղում, անտառի մէջ, կայ մի մեծ ծառ, որ պաշտւում է:

Բաշկալէից դէպի Չուխ, դաշտի մէջ, կանգնած է մի մեծ բարդի ծառ, որ պաշտւում է ս. Յովհաննէս անունով:

Դժնիկ չար փուշը խփում են տների դռների վերեւ, որպէսզի չար ոգիները չհամարձակին ներս մտնել:

Նաև ընկոյզի կեղեք չեն վառում, որպէսզի ընկուզենին չըջորանայ:

Կանաչ խոտը կամ ծառի ճիւղը կրակի մէջ ձգելը մեղք է համարւում:

Եթէ Ծաղկազարդի ուռենիները տնկեն, կարող են յետոյ կտրել և նրանցով հրաշքներ գործել:

Աղբրանց արուն.—Եօթ եղբայրներ լեռ գնացած միջոցին սպանուել են քուրդերից և նրանց արիւնից բուսել է «աղբրանց արուն» կոչուող արիւնագոյն, տխուր ծաղիկը, որի մօտ գրեթէ միշտ լինում է «լայլայ» կոչուած ծաղիկը, որը կախած իւր զանգակաձև պսակը միշտ կաթիլներ է հոսեցնում—լալիս է—այդ եղբայրների վրայ *):

*) «Մշակ». Ապրիլի նամակներ Թիւրքաց Հայաստանից: 1889 № 127.

Արիւնածաղիկ.—Այսպէս են կոչում Վանեցիք լուի ծաղկին, և պատմում են թէ ս. Վարդանի արիւնից է առաջացել:

Լոշտակի արմատն ամենայն տեսակ հիւանդութիւնների դեղ է համարւում: Լոշտակը հանելիս արմատի շուրջը փորում են և ապա արմատը մի թոկով կապում են կատուի պոչից, որին ծեծելով ստիպում են քաշել հանել: Պնդում են, թէ լոշտակը դուրս քաշելիս այնպիսի մի սարսափելի ձայն է հանում, որ կատուն անմիջապէս սատկում է:

Սպանդ բոյսը (Peganum), որ շատ վատ հոտ ունի, բուսնում է միայն գոհերի գերեզմանների վրայ:

Անուններ.—Վասպուրականում ևս գործ են ածւում Վարդ, Վարդուհի, Վարդան, Վարդգէս, Սիրվարդ անունները, որոնց արմատը վարդ է և որոնք ցոյց են տալիս, որ վարդը հայ դիցարանութեան մէջ որոշ տեղ է բռնել: Գործածական են նաև Մանիշակ, Շուշան, Համասփիւռ, Անթառան անունները:

Խաղողի որթ.—Աստուած հայր Աբրահամին հիւր է եկել և սա մի հորթ է մորթել և հիւրասիրել նրան: Ճաշից յետոյ ոսկորները լցրել են վրանի կողքը: Երեկոյեան այս հորթի մայրը վերադարձել է հանդից և բառաչելով փնտել նրան: Աստուած գթալով, հաւաքել է ոսկորները և վերստեղծել հորթը, սակայն վերջը նկատել է, որ մի ոսկոր մնացել է, վերցրել տնկել է հողի մէջ, որից և առաջացել է խաղողի որթը:

Գինի խմելիս բաժակը ամբողջովին պիտի դատարկել, այլապէս գոքանչը կը մեռնի:

Եթէ խաղողի կտրած որթից հոսող հիւթը երեսին քսեն՝ շատ շուտով մազ կը բուսնի:

Հաց.—Յորին ցանելու նախորդ և յաջորդ մի քանի օրերը ցանողներն առաքաստ չեն մտնում, այլապէս հացը նուազ կը լինի:

Ռշտունիքում պսակի հետեւեալ օրը բարեկամ կանայք մի մի բուռ ցորեն առած զալիս են թագաւորի տունը, ուր թախտի առաջ նստած են լինում թագաւորն ու քաւորը, իսկ թախտի վրայ կապուած վարագոյրի յետեւ կանգնած են լինում նորահարսն ու հարսնջուրը: Եկող կանայք ցորենը շաղ են տալիս, արդէն ի նշան յարգանքի՝ ոտքի կանգնած, թագաւորի, ինչպէս և վարագոյրի վրայով թագուհու գլխին՝ ասելով. Շնորհաւոր ձեր խարս փէսէն, Աստուած շատ տարիներ խասցնի իրարմով, խէրով մէրով ծերանան: Թագաւորի մայրը պատասխանում է. Շնորհակալ եմ, ներխ Վրը քը լաճուն: Ոմանք էլ խնձոր են բերում և տալիս թագաւորին և կամ սրա մօրը:

Հացի սեւացած կամ այրած մասն ուտողը դրամ կը գտնի։ Սեղանը աւարտելուց յետ անմիջապէս հաւաքում են, որովհետեւ հաւատում են, որ հացի հրեշտակը սուփրի զլխին կանգնած է լինում, եթէ սուփրան երկար ժամանակ քցած մնայ, հրեշտակը կը յոգնի և կը փնասի։

Եթէ հացը թխելիս հացաօր (մէզրէկ) հացթուխի ձեռքից պրծնի ու թոնիր ընկնի՝ նշան է՝ թէ նոյն տանից մինը մեռնելու է։

Հաց թխելիս եթէ թոնրի մէջ, կողք կողքի խփուած հրկու հացի հզրերը պատահամբ միմեանց վրայ գան, սրանցից մինը հանում են և տան անդամներից մինի զլխի վրայ երկու կտոր անում, որպէսզի սա հարստանալու բաղդ ստանայ։

Նոր թխած հացերը միմեանց վրայ են դարսում և մի խորհուրդ մտքերում պահելով սկսում են հացերը համբել, եթէ վերջին հացը զոյգ թիւ կազմէ՝ նշան է, որ խորհուրդը կատարուելու է, բարի է, իսկ եթէ կենտ կազմէ՝ չի կատարուելու, ձախորդ է լինելու։

Եթէ թոնրի մէջ հացը ձայն հանէ՝ մէջը մնացած օղը դուրս գալով ձայն յառաջացնէ—նշան է թէ այդ տարին հացը պէտք է աժանանայ։

Բաղարջ եփելիս թոյլ չեն տալիս, որ տղամարդիկ թոնրատուն մտնեն, այլապէս բաղարջները թոնիր կթափուին։

Պանդխտողի ճամբու պաշարից մի հաց գաղտնի վերցնում են, և մի ապահով տեղ պահում, որպէսզի պանդուխտը շուտ վերադառնայ, իսկ եթէ պատահամբ կամ սխալմամբ այդ հացը ուտեն կամ գողանան, այդ նշան են համարում, որ պանդուխտը այլևս չի վերադառնալու։

Գիշերը շանը հաց չեն ձգում, որպէսզի տան բարաքեաթը չը պակասի։

Կաթնուկ.—Ոչխարն օրական երկու անգամ կթել սկսելիս կանայք իրենց հետ կաթնուկ կոչուած բոյսը տանում են, ոչխարը կթելուց յետ մէկմէկ հատ դնում նրանց մէջքին, որպէսզի սրա նման, ստինքի կաթն էլ առատ լինի։ Նոյն օրը փոքր ինչ կթում են տկի մէջ, որպէսզի իւղն առատ լինի։

Դազ.—Ատիկիւզալ գիւղի հիւսիսային կողմը, մի բլրի վրայ մի փոքրիկ յատուռ կայ, որ ս. Սարգիս է կոչուած։ Սրա շուրջը բուսնող գաղ փշաբոյսը սուրբ է համարում, և գիւղացիք ասում են, թէ «ով ս. Սարգսի գաղեր վառէ, փուշ կը բուսնի անոր աչաց մէջ»։

Արեւածաղիկ, պղպնդ, և սխտոր չեն ցանում իրենց տան առջևի պարտէզի մէջ, այլապէս տնեցիներից կը մեռնեն։

Սխտորի և սոխի կճեպը կրակի մէջ չեն ձգում, որպէսզի վէրք ունեցողներին ցաւը չսաստկանայ:

Երեխային չար աչքից պահելու համար մի սխտոր փաթաթում են կանաչ ու կարմիր մետաքսի թելով, մէջտեղն էլ մի բուստ ամրացնում, կարում երեխայի գլխարկի մէջ:

Սեւ սունիւնը, որ արջնդեղի (nigelle, черныш) հունան է, դիւահալած են համարում. սրանից դնում են ծննդկանի բարձի տակը, որ չարերը չմօտենան, փաթաթում են հացի մէջ և երեք բրտուճ (պատառ) տալիս ծննդկանին ուտելու՝ որ չար ալքերին հալածէ փորից:

Դիւմի կուտն առանց աղելու չեն ուտում, որ բթամիտ չը դառնան:

Կ Ե Ն Դ Ա Ն Ի Ն Ե Ր Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ի Ն Ք

Ս. Գէորգի աքաղաղը.—Փռւթկու Ս. Գէորգ վանքում միշտ

Ս. Գէորգի աքաղաղը

կը թաղուի ս. Գէորգի եկեղեցու ժամատանը: Նա գոյնզգոյն ուլունքներով և արծաթէ դրամներով զարդարուած մի մանեակ էլ ունի, որ յաճախ ձգում են նրա վիզը: Մարդկանց նա շատ ըն-

պահւում է մի աքաղաղ, որ «ս. Գէորգայ դիկ» է կոչւում: Սա պատահական աքաղաղ չի լինում, պահանջւում է, որ ս. Գէորգը մարդկանց երազում երևայ և ասի, թէ այս ինչ աքաղաղը ինձ նուէր բերէք: Այս աքաղաղը վանքում կուսակրօնի կեանք է վարում, զրկուած հաւերի հասարակութիւնից, նա ազատօրէն օգտւում է վանքի բոլոր բարիքներից և ապահովուած է, որ ոչ ոք նրան քնաս չի հասցնիլ, և մեռնելիս էլ պատուով և պատանքով

տեղացած է, հեշտութեամբ բռնուում է, ազատ շրջում է եկեղեցումէջ և գիշերում ժամատանը: Երբ սաստիկ բքից նեղուած ճանապարհորդներն ապաստանում են այս վանքում, սրտատրոփ սպասում են, թէ որ գիշերն աքաղաղը պիտի կանչէ, որովհետեւ հաւատում են, որ եթէ փոթորիկը շարունակուելու լինի, աքաղաղը չի կանչիլ, ուստի և նրա կանչը համարւում է ազդարար լաւ եղանակի, այնպէս որ աքաղաղը կանչած միջոցին ճանապարհորդները պատրաստւում են և ճանապարհ ընկնում, այլ ևս չկասկածելով, որ այդ օրուայ ընթացքում փոթորիկ է բարձրանալու: Ոմանք էլ բռնում են աքաղաղը և կանգնեցնում իրենց գլխի վրայ. վերջինս արդէն սովոր լինելով հանգիստ կանգնում է: Ապա բռնողն ուխտ է անում, եթէ պիտի արժանանամ ապահով տեղ հասնել, կամ եթէ վիճակուած է ինձ այս ինչ աղջկայ կամ տղի հետ ամուսնանալ, և կամ եթէ այս ինչ հիւանդը պիտի առողջանայ, թող աքաղաղը երեք անգամ կանչէ: Եւ շատ անգամ աքաղաղը մարդու գլխի վրայ կանգնած կանչում է:

Կռունկ, աղաւնի, անձեղ, ծիծեռնակ արագիլ, կրիա, գորտ, մրջին, ձպուռն դիտմամբ սպանելը մեղք է համարւում:

Ժովահայեաց ս. Աստուածածնի կոռնկը.— Աւանդութիւնն ասում է, թէ Ծովահայեաց ս. Աստուածածնի վանքի հնձուորնեւրից մինը մանգաղով վիրաւորում է մի կռնկայ ոտ և բռնում բերում, տալիս է վանահօրը: Բարեպաշտ վանահայրը յանդիմանում է հնձուորին, որ մեղք է գործել՝ վիրաւորելով կռնկին, բժշկում է վէրքը և բաց թողնում: Մի առ ժամանակից յետոյ, մի օր, երբ այս վանահայրը ցանկանում է պատարագ մատուցանել, վանքում և շրջակայքում գինի չի գտնւում: Վանահայրը մոլորուած չի իմանում թէ ինչ անէ, մէկ էլ յանկարծ թռչում, գալիս է այս կռունկը և կտցում բռնած երեք ողկոյզ խաղողը տալիս վանահօրը: Սա օրհնում է կռնկին, մի ողկոյզը ճմլում և նրանով պատարագ է մատուցանում, երկրորդը թաղում եկեղեցու սեղանի տակ, իսկ երրորդը բաժանում հիւանդներին, որ անմիջապէս առողջանում են:

Մի ուրիշ անգամ էլ, դարձեալ հնձի ժամանակ, երբ դաշտում մեծ կաթսայով կերակուր էր պատրաստւում վանքի հնձուորների համար, տեսնում են, որ այս կռունկը բարձր կանչելով պտոյտ է գալիս կաթսայի վերև և յանկարծ իրեն ձգում է կաթսայի մէջ: Փալիս հանում են կաթսայից և տեսնում, որ այդ տեղ մի աժդահա օձ էլ է ընկած: Հասկանում են, որ կռունկը տեսել է այդ օձը կաթսայի մէջ ընկնելիս և մի այսպիսի անձ-

նուիրութեամբ ազատել է բազմաթիւ հնձուորներին թունաւորութիւնը:

Այս զէպքից յետոյ այս Ծովահայեաց ս. Աստուածածնի վանքը վերակոչուել է Կոնկան վանք:

Հաւալատան կամ կանչկան հաւ եւ կամ կանչկանց հաւ.— Մի կին է եղել, որ իւր ամուսնուն չափազանց սիրել է, սակայն ամուսինը գնացել է պանտխտութեան և այլևս չի վերադարձել. անձնուէր կինը իւր սէրն ամբողջովին տուել է իւր նորածին որդուն, բայց մի օր տեսնում է որ արծիւը նրան օրօրոցից փախցրել է: Սարսափելի վշտից ճնշուած՝ խեղճ կինը հաւալատան թռչունն է դառնում, թռչում ու ողբագին կանչում. և հանդիստ է առնում միայն այն ժամանակ, երբ սրտից երեք կաթ արիւն է հոսում:

Աղաւնի.— Սրա մասին պատմում են թէ լեզու չունի, կարողանում է միայն վու վու անել, որովհետեւ երբ Նոյը տապանից արձակել է նրան լուր բերելու, նրանից առաջ արձակուած ագռաւը յարձակուել է նրա վրայ և նրա լեզուն կծել, կտրել սակայն աղաւնին հնար է գտել աւետիք տալու Նոյին, կտրել է կանաչած ծառի ճիւղը և այն տարել նրան, որից Նոյը հասկացել է, որ ջուրը ցամաքել է: Այս պատճառով էլ Նոյն անիծել է ագռաւին և օրհնել աղաւնուն:

Սիրելով աղաւնուն, տուն շինելիս յատկապէս փոքրիկ նիշեր են թողնում, որպէսզի աղաւնիները սրանց մէջ բուն դնեն:

Աղաւնու պաշտաման ֆնացորդ կարելի է համարել և այն, որ մինչև այժմ Վասպուրականում շատ աղջիկների անուն Աղաւնի են դնում:

Կաթ պարգեւող գորտ.— Վանի քաղաքամասի Իսկալա կոչուած դռան մօտ ղըբախանի (խաղախորդի) պարտիղում մի աւազան կայ, որի մէջ ապրում է թէ հայերից և թէ թուրքերից սուրբ և անմահ համարուած մի գորտ: Սակաւակաթ կանայք յատկապէս ցորեն են խաշում և բերում, այս աւազանի մէջ ածում, աղօթում և ջրիցը իրենց ծծերին քսում: Մեծ ուրախութիւն է պատճառում նրանց, երբ գորտը բարեհաճում է այդ, յատկապէս իւր համար խաշած ցորենն ուտել, դա նշան է համարում, որ ուխտաւորի ուխտը պիտի կատարէ, առատ կաթ պարգեւէ: Ուխտաւորն անշուշտ երեք անգամ պիտի կրկնէ իւր այս զոհաբերութիւնը, երեք անգամ պիտի գայ՝ խաշած ցորենով:

Ս. Բարդաղլիմէոսի գովէշ.— Մինչև վերջին ժամանակներս ու. Բարդաղլիմէոսի վանքում պահւում էին մի կամ միքսնի, էգ կամ որձ, գովէշներ, որոնք անշուշտ ամբողջովին սպիտակ

պիտի լինէին: Նոյնիսկ աչքերը և ոտներն սպիտակ պիտի լինէին: Սրանք համարում էին ս. Բարդուղիմէոսի վանքի նշանակ և ուր էլ որ ծնուէին, հայի թէ քուրդի տան, քհրոււմ և նւիրում էին այս վանքին: Այստեղ սրանց չէին աշխատեցնում և ոչ էլ կապում, այլ ազատ թողնում էին իրենց կամքին շրջելու, որովհետև սուրբ համարուելով ոչ ոք չէր համարձակում որևէ ֆեսս հասցնել: Դող հիւանդութիւնն ունեցողը գալիս այս սպիտակ գոմէշի մազերից մի քանիսը պոկում էր, տանում կրակի վրայ ձգում և ինքը կոանում վերան, որպէսզի սրա ազդեցութեամբ դողն անցնի: Շատ ուխտաւորներ իրենց մատերը դնում էին գոմէշի վրայ և խնդրում, որ իրենց ուխտը կատարուի: Համարեա ամեն մի ուխտաւոր պոկում էր այս գոմէշի մազերից միքանի հատ և տանում ալիւրի շտեմարանի, ցորենի հորի մէջ ձգում, որ բարաքեաթով լինի:

Եթէ այս գոմէշները ծնէին՝ բոլորովին սպիտակ ձագը միևնոյն պաշտաման կարժանանար, իսկ սև ձագը կանցնէր սովորական գոմէշների շարքը: Երբ այս գոմէշները սատակէին՝ մեծ ցաւակցութեամբ թողում էին վանքի բակում:

Եզան պաշտաման մնացորդ պիտի համարել Եզնիկ, Յուլակ անունները, որ այժմ էլ գործածական են Վասպուրականում:

Վանի և Առճակու ծովերում լինում են հրեղէն ձիեր, որոնց հրքեմն կտրիճները բռնում են և հեծնում. սրանք թւաւոր են, հարող են թռչել, լիզու ելնել և գալիք չարիքը գուշակել:

Երբեմն սրանք սովորական ձիերի հետ մերձենում են, և որ ծովից դուրս են գալիս աղբիւրի ջուր խմելու և կամ արածելու, և այս դէպքում ծնուած քուսակները նոյնպէս հրեղէն են լինում: Այսպիսի ձիերի մասին առաւելապէս պատմում են հէքիաթների մէջ, ասում են, որ կտրիճները պահում են իրենց մօտ այսպիսի ձիերի պոչերի մազից, որպէսզի երբ ցանկանան, կրակ տան, գան: Այս ձիերը շատ բծախնդիր են լինում, եթէ տէրը նստի հաց ուտելու նախ քան իրենց կեր տալը, կամ պառկի հանգստանալու, նախքան իրենց մասին հոգալը՝ վրէժխնդիր են լինում: Նոյն կերպ են վարում, երբ անգթաբար խփում են իրենց:

Արջ.—Մի ասորի կին իւր խորթ հարսին տալիս է վրանի մի սև կտոր և ստիպում տանել գետը և այնքան լուանալ, որ սպիտակի: Կինը լուանում է, լուանում, սակայն տեսնելով որ ամենևին չի սպիտակում՝ յուսահատում է և սկսում է լալ: Աստուած մեղքանում է այս հարսի վրայ և սկսած արջ դարձնում.—ահա թէ որտեղից է առաջացել արջը:

Հոգոց վանքի արջի գերեզմանը.—Հոգոց վանքը կառուցանելիս մերձակայ այրում բնակուող դեերը շարունակ եկել՝ շինուածը քանդել են: Երբ շինողները յուսահատուել են, Տիրամայրը երեացել է նրանց և ասել, թէ մի օրում շինեցէք վանքը և օծեցէք, որպէսզի դեերը չկարողանան մօտենալ: Երբ վանքը շինել և օծել են, դեերը հալածուել, փախել են, միայն մինը ոտը կոտրել է և չի կարողացել փախչել, աղաչել է, թէ իմ կեանքը խնայեցէք, ես կը ծառայեմ վանքին, նրա թոնրի մոխիրը կը տանեմ կածեմ Փրաբաթման, որ գտնուում է Սղերդի Թուլլահ գիւղի տակ: Այդ կաղ դեին չեն ֆլասել, և այդ օրուանից մինչև այժմ Հոգոց վանքի թոնիրներում երբէք մոխիր չի մնում, նա հաւաքում, տանում, Փրաբաթման գետն է ածում:

Այս վանքի շինութեան միջոցին էլ մի արջ ինքնաբերաբար եկել է և սկսել վանքին ծառայել, օրական երկու անգամ անտառից փայտ բերելով: Եւ երբ սատակել է, նրան թաղել են ս. Յովհաննէսի մատրան մօտ: Այժմ էլ ցոյց են տալիս նրա գերեզմանը և շատերն ուխտ են անում:

Եթէ արջին պատահած միջոցին՝ մարդու պէս բարեկեն, վերջինս ոչ մի ֆլաս չի հասցնիլ:

Շում.—Եթէ մինի խանութի առջև շան գանգ թաղուած լինի՝ կարծում են թէ շատ յաճախորդ պիտի ունենայ, ուստի և «անոր տան շէմու տակ շան կոտ (գանգ) կայ խորած» դարձուածքը գործ են ածում, երբ կամենում են ասել, թէ շատ բարեկամ կամ այցելու ունի:

Եթէ շունը ոռնում է՝ ասում են թէ տանից մինը մեռնելու է, որովհետեւ շունը տեսել է գրողին, դրա համար էլ սկսել է ոռնալ: Եւ որպէսզի այդ դժբաղդութեան առաջն առնեն՝ բաբուջներից մինը թարս են դարձնում:

Մեծ պասի առաջի շաբթու ուրբաթ օրը կատաղած շան է նուիրուած, տօն են պահում, որպէսզի կատաղած շներն իրենց չը կծեն:

Կատուլն սուրբ է համարում և նրա սպանողը նրա մեղքից ազատուելու համար նրա մագերի թուի համեմատ պատարագ պիտի մատուցանել տայ:

Քրիստոս և Մահմէտ միմեանց զօրութիւն ցոյց տալու համար՝ որոշում են մի մի հրաշք գործել: Մահմէտ քթի մէջ երկու մուկ է պահում և Քրիստոսի առջև փռնչտալով դուրս է ցայտեցնում: Քրիստոս անմիջապէս ձգում է իւր թաշկինակը՝ ասելով. Օրհնած, զնա բռնէ գանիծած, և թաշկինակը կատու է դառնում, բռնում մկներին:

Օձերն իրենց շապիկը փոխում են և մի որոշ աղբիւրից, որ միայն իրենք գիտեն, ջուր են խմում և որոշ ծաղկից ուտում, որով միանգամայն նորոգւում են, և այսպիսով կարողանում են շատ երկար ապրել:

Օձի շապիկ են դնում վանեցիկները իրենց ծոցերը, որպէսզի օձերը իրենց չխայթեն:

Մանր ուլունքներով օձ կամ կարիճի պատկեր են ասեղնագործում երեխաների գտակի կամ հագուստի վրայ, որպէսզի օձերը չխայթեն:

Եթէ ձկան գլխի խաչաձև ոսկորը պահեն գլխարկի մէջ, շատ փորձանքներից կազատուեն, ուստի և երբ կամենում են գարմանք արտայայտել, թէ ինչպէս մինը փորձանքից ազատուել է՝ ասում են. «Ձկան խաչ կար գլխի»:

Կրիա կամ Ոգնի չեն պահում տան մէջ՝ որպէսզի տունը չաւերուի:

Շերամ.—Դաշտանի ժամանակ կանայք շերամատուն չեն մտնում այլապէս շերամի որթերը կը կոտորուին:

Կ Բ Ա Կ Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ի Ն Ք

Ճրագ.—Ցերեկը վառուած ճրագը փչելով չեն մարում, մեղք է, այլ ձեռքի շարժումով օդի հոսանք յառաջ բերելով, այլապէս տան ճրագն էլ կը մարի:

Ննջեցեալը տանից հանելուց յետ, նոյն գիշերը նրա մեռած սենեակում հչ ոք չի քնում և մինչև լոյս ճրագ են վառում: Դիւղերում սովորութիւն կայ, որ ազգական և բարեկամ տներից մի մի ձիթի ճրագ է ուղարկւում այս սենեակում վառելու, այնպէս որ երբեմն 40—80 ճրագ են վառում մինչև լոյս:

Հարս ու փեսի եկեղեցուց տուն վերադառնալիս՝ փեսի մայրը գլխին դրած կամ ձեռին բռնած մոմերով զարդարուած մի ափսէ, լի շաքարեղէններով ու գաթաներով, դուրս է գալիս և պարելով ընդ առաջ է գնում թագաւորին ու թագուհուն և համբուրելով նրանց, առաջնորդում հարսնացուի սենեակը:

Հարսանիքներին վառուած մաշալաներ (ջահեր) տանում են հարս ու թագուորի առաջից *):

Եթէ ճրագը յանկարծակի անցնի՝ նշան է որ այդ տանից մինը յանկարծամահ է լինելու:

*) Պարսից զրադաշտական թագաւորների առաջից քուրմերն արծաթէ ատրուշան էին տանում. այս սովորութիւնն անցել էր նաև Հռոմի կայսրներին, Բրիտտոսի II դարի վերջում:

Յիմար և իմաստուն կուսանաց տօնին տիրացուներին տասը մոմ են բաժանում, և դիտում, ում մոմը որ շուտ հանգչի՝ յիմար է, ումը ուշ՝ իմաստուն:

Գիշերը, ճրագի մօտ փռնչտալը, նոյն իսկ մէկ անգամ, յաջող է համարւում:

Եթէ վառարանի փայտերը կայծակտելով վառուին, և կամ ձայն արձակեն, նշան է, որ տնեցիների մասին չարախօսում են:

Եթէ ճրագը պատահամա՞ր կայծեր ցատկեցնէ՝ նշան է թէ ճրագի տիրոջը բամբասում են:

Կիրակմտին ճրագի վրայից ծխամուրճ չեն վառում, մեղք համարելով այդ:

Կրակ.— Կրակի վրայ թքնելը մեղք են համարում և կարծում են, որ թքնողի բերնում վէրքեր են գոյանում, այս պատճառով և պառաւ կանայք հաց կամ բաղարջ թխելիս բերանները կապում են, որպէսզի նոյն իսկ պատահամա՞ր թուքի կաթիլներ չցայտեն կրակի վրայ:

Ծննդաբերութեան միջոցին ծաղկաւելը վառում են և ծննդկանին ստիպում վերայից երեք անգամ անցնիլ, որպէսզի ծննդաբերութիւնը հեշտանայ:

Վախեցած երեխային բժշկելու հաւատով, նրա օրօրոցում պառկած միջոցին, խանձարուրի վրայ բարակ բամբակից մի խաչ են դնում և չորս ծայրերը միաժամանակ վառելուց յետ՝ շուտով վերցնում են, որ կրակը խանձարուրին չանցնի:

Տեառնընդառաջին վառուած խարոյկի վրայով տղամարդիկ ցատկում են, նրա բոցերով մարմնաւոր և հոգևոր ախտերից ազատուելու յուսով, տղամարդիկ իրենց փէշերի ծայրը խանձում են՝ ցաւ ու չոռից ազատ մնալու համար, կանայք իրենց ուշխուրի ծայրն են վառում՝ երեխայ ունենալու փափագով, աղջիկներն ու հարսներն էլ իրենց «դեղդիր» կոչուած գործիքն այս խարոյկից վառուած մոմի ծուխի վրայ բռնելով մրոտում են և այդ մուրը քաշում աչքերին, որպէսզի զօրեղանայ տեսողութիւնը. տան տիկիններն այդ խարոյկի մոխրից ածում են հաւանոցն, որպէսզի հաւերը շատ ձու ածեն, տղամարդիկ խանձողները տանում ձգում են արտերը, որ արդիւնաբեր լինին:

Տէրընտազի (տեառնընդառաջի) երեկոյեան ծնուած երեխան շատ չար և կրակոտ է լինում, որովհետեւ «կրակի հետ է ծնւում»:

Թոնիր.— Եթէ գիւղում եկեղեցի չի լինում և կամ շատ հեռու է լինում, պսակը կամ մկրտութիւնը կատարում են թոնրի կամ բուխերիկի առջև:

Թոնրի վրայ, քուրսու շուրջը նստած միջոցին, երբ ոտները

կախ են անում թոնրի մէջ, զգուշանում են թոնրի շուրթերին խփելու, որպէսզի հացի թանգութիւն չյառաջանայ:

Երբ մի պանդխտի կարօտը քաշեն և ցանկանան, որ շուտ վերադառնայ, թոնրի սնուածքի ակը բանալով՝ գլուխը մօտեցնում են և կանչում. «Աղբիթ, Զմրութ, այսինչին կանչէ գայ»:

Երբ թոնրի մուխը լցւում է տունը, չի քաշում, ասում են. «Մուխ բռնէք աղ բառնանք» որպէսզի մուխը սոսկալով սպառնանքից շուտով քաշուի:

Եթէ երեսայի բերնից «թառ» (ջուր) է գնում, մայրը զբրկած բոլորովին լուռ գնում է մի այնպիսի տուն, ուր այդ երեսայի հետ դեռ ևս չի եղել, և այստեղի թոնրի ական շորով երեք անգամ սրբում է երեսայի բերանը:

Թոնրի անունով շատ անգամ երգւում են ասելով. Էսա թորուան խէր բէարաքէթ, որ Աստծու տաճարն ի:

Ա Ր Ե Ի Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ի Ն Ք

Արեւ.—Մոկաց գիւղաքաղաքի «Դաշտի-թաղ» անուն տեղի հիւսիսային կողմը, բարձր ապառաժների վրայ, գտնւում են 2 հին բերդ, «Վերին և Ներքին Պէստ» անունով: Սրանցից Վերինի վրայ կայ մի մատուռ, որտեղից շատ գեղեցիկ կերպով երևում է արևի ծագումը: Գլխաւորապէս վարդավառին առաւելապէս ամուլ կանայք ուխտ են գնում այս մատուռը, միայն այնքան վաղ, որ արեւածագից առաջ պիտի գտնուին մատրան առաջ, և արևի ծագած միջոցին դառնալով դէպի արևը, աղօթում են ու նրանից «կանաչ արև» զաւակ խնդրում:

Էգ քարեւ այսինքն այգաողջոյն.—Արեւապաշտութեան ամենալաւ մնացորդներից մինը կարող է համարուել էգ քարեւը, որ կատարում են հարս ու փեսան պսակի հետեւալ առաւօտը այսպէս՝ դեռ արևը չծագած, հարսնւորների և նուագածուների, երբեմն նաև քահանայի, առաջնորդութեամբ քարձրանում են տան կտուրը և կամ մի բարձր տեղ, որտեղից շատ լաւ երևում է արեգակի ծագումը: Այստեղից թագունին ու թագաւորը բռնում են մի թաշկինակի ծայրերից և երեսները զէպի արևելք դարձրած կանգնում: Ազապները զուռնի ներդաշնակութեամբ հրգում են.

Էգ (այգ) բարև, ան էգ բարև,
 Էգն արևուն տանք բարև,
 Տայ թագաւորին շատ բարև,
 Վահէ, Վահէ:

Այս և այլ երգեր երգելով ազապները պարում են, մինչև որ արևը ծագում է: *)

Անուններ.—Արեգ, Արեգնազան, Արփի, Արշալոյս Վերջալոյս անունները, որպէս արեւապաշտութեան մնացորդ, դեռ մինչև այժմ էլ գործածական են Վասպուրականում:

Հրանտ, Հրանոյշ, Հրիկ, Հրահատ և Միհրան անունները, որպէս հուրի և Միհր աստծու պաշտաման մնացորդ, մինչև այժմ էլ գործածական են Վասպուրականում:

Ծննդաբերութեան միջոցին ծննդկանի երեսը դարձնում են դէպի արևելք:

Դէպի արևելք դարձրած չեն միզում, մեղք է, այլապէս մատերի հզուհներին մօտ եղած կաշին կը պատառոտի:

Շ Է Մ Ք Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ւ Ն Ք

Ընդհանրապէս տան շէմքը նուիրական է համարւում և յաճախ սրա վրայ ևս երգում են ասելով, «Քո տան շէմքի խէր պէրէքէթ գիտէ, որ էսպէս է»: Նորափեսան ու նորահարսը առաջին անգամ թագուորի տունը մտնելիս՝ զրսի դրան առջև հաւ կամ գառ են մատղում, գլուխը դռան շէմքին դնելով և արիւնից խաչաձև քսելով դռան կամարակալ քարին:

Եւ երբ նոյն հարսն ու թագուորն ուզում են անցնել սենեակի շէմքով, սրանց ոտների տակ երկու ափսէ են դնում, որը թագուորը կոտորտելով ներս է մտնում:—Սա ևս մի նուիրաբերութիւն է շէմքին, որ կատարւում է, որպէսզի հարսի մուտքը բարի լինի այդ տան համար:

Շէմքի վրայ կանգնած միջոցին բարեւել և կամ սակարգել չարագուշակ են համարում:

Երբ մի տանից նշանաւոր կամ չափազանց վատ մարդիկ յառաջանան՝ ասում են. «Էն տան շէմք էնպէս կը խանէ»:

Երբ մի տուն շատ յաճախորդներ ու բարեկամներ ունենայ, ասում են. «Անոնց շէմքին տակ շան կօտ (գանգ) կայ խորուկ (թաղուած):

Նորահարսը առաջին անգամ կեսրանց տուն մտնելիս՝ նախ աջ ոտքն է դնում շէմքի վրայ, որպէս զի նրա ոտնամուտը բարի լինի:

*) Մանրամասնութիւնը տեսնել Հարսանիքի նկարագրութեան մէջ. Ազգ. Հանդէս XX գ. Արտատպութիւն՝ Վասպուրական. Ազգագրութիւն. Ա. պրակ. երես 43—45:

Եթէ նորահարսը կեսրանց տանն սկսում է լղարիլ՝ ասում են. «Շէմք չեկաւ վրան», իսկ եթէ գիրանում է՝ ասում են. «Շէմքն էկաւ վրան»:

Երեխայի կաթնատամները թաղում են տան շէմքի տակ, ասելով. Առ քի շան ատամ, տու ձիկ գառու ատամ:

Տունը չարքերից և չար աչքից ազատ պահելու համար շէմքի վերև չոր փուշ, գխտոր, հին կօշիկ, կոտոշ և այլ իրեր են կախում:

Երբ ցանկանում են բաց դուռը գոցել տալ, «գոցէ», «փակէ» չեն ասում, այլ «շինէ», որովհետև դուռը «գոցուիլը», կամ «փակուիլը» տան աւերուելու նշան է համարւում, և իբր անէծք գործ է ածւում «դուռդ գոցուի» դարձուածքը:

Եկեղեցու դռան վերաբերմամբ էլ նոյն գոցուած բառը չեն գործածում, այլ «խաչուած» է, ասում են:

Ն Ա Խ Ն Ի Ն Ե Ր Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ի Ն Ք

Սովորաբար աւագ որդու վրայ է ընկնում հօր և նախնիների գերեզմաններն օրհնել տալու պարտականութիւնը. նա է թէ տարելիցին և թէ այլ ժամանակ պատարագ մատուցանել, գերեզմաններն օրհնել և հոգու հաց տալիս, զոհելով մի քանի ոչխար կամ եգ: Աղջիկներն ընդհանրապէս ազատ են այս պարտականութիւնից, ուստի և ծնողներն աւելի ուրախ են լինում, երբ արու զաւակ են ունենում, որովհետև իրենց գերեզմանները պահող պահպանող, օրհնել տուող են ունենում:

Ամէն մի արհեստաւոր շաքաթ երեկոները խունկ է ծխում իւր արհեստի փրիի (նախահօր) հոգու փրկութեան համար:

Շուշանի գերեզմանը. — Շուշանց գիւղում Սենեքերիմ թագաւորի դուստր և այդ գիւղի հիմնադրուհի Շուշանի գերեզմանը ուխտատեղի է համարւում և գիւղացիներն ամեն շաքաթ երեկոյ մօմ են վառում նրա խաչքարի առջև և խունկ ծխում *):

Կլոր դար. — Վան քաղաքի հարաւային կողմը, Այգեստանեայց մէջ կայ մի կլոր բլուր, որ կոչւում է Կլոր-դար, և՛ սրա անունով էլ սրա շրջակայքը կոչւում են Կլոր-գարի թաղ: Սա ըստ երեւութին կռապաշտական մի շատ լաւ դամբան է, միանգամայն արժանի պեղման: Սրա գագաթին կայ մի հինաւուրց մատուռ, որ կոչւում է Թուխ մանուկ**): Բլրի ստորոտում գտնւում է Թուրքերի գերեզմանատունը:

*) Տես պատկերը նշանաւոր վանքերի բաժնում:

**) Թուխ-մանուկ կոչուած ուխտատեղիները հաւանականօրէն նախահայրերի գերեզմաններ են:

Ամէն կիրակնամտին վանեցի հայ կանայք ուխտ են գնում այդ ուխտատեղին, մոմ վառում, խուսկ ծխում, և ձէթ ածում նրա կանթեղի մէջ:

Պատմում են, թէ երբ կանթեղի ձէթը պակասում է, մատուռի շուրջը լոյս է փայլում, և այս տեսնելով վանեցիներն շտապում են ձէթ տանելու:

Յաճախ աղօթողների բերանից լսում են հետեւեալ խօսքերը. «Ով թուխ (սև) մօրուս թուխ մանուկ, դու իմ մանուկը սիւլտակ մօրուս անես, արև շատութիւն տուր իմ կտրճին՝ իր խօր տան ճրագ էնի, գայ քեզ հաճաքուս պիւրի, քո կիւրակնամուտ վառ պահի»:

Ջերմ կտրող գերեզմաններ.— Ա. Զրուանդանց գիւղում հայկական հին գերեզմանատանը կայ մի գերեզմանաքար, որի վրայ շրջանաձև մի փոս է փորուած, որի մի ծայրը յանկում է գերեզմանաքարի եզրին: Ջերմ ունեցողները բերում ջուր են ածում այս շրջանաձև փոսի մէջ և ծայրից խմում, որ առողջանան:

Բ. Կտուց անապատում Շխի-բէկ քրդից նահատակուած Սիմէօն եպիսկոպոսի գերեզմանաքարի վրայ մի փոքրիկ փոս կայ, ուր ջերմ ունեցողները ջուր են ածում և խմում, որպէսզի ջերմը կտրի:

Հայկ նահապետ.— Հայկ Բէլի վրայ պատերազմի գնալիս իւր ծանր իրերը թողել է այնտեղ, ուր յետոյ հիմնուել և մինչև այժմ կանգնած է Հայկայ վանքը, ինքը անցիլ գնացել է Հայոց-Ջոր, մտել է Աստուածաշէն գիւղը, ուր բոլոր բնակիչներն աստուածներ շինելով էին զբաղւում և սրանց բոլորին կռապաշտութիւնից աստուածապաշտութեան է դարձրել: Պատերազմի միջոցին Հայկ իւր նետը մխել է Բէլի կուրծքը, որը շնչասպառ ընկել է գետին: Այս ժամանակ սրա թուրը, որ մօտը կանգնած է եղել, հարցրել է թէ ի՞նչ եղաւ: «Ոհ, գառնիկ, խարատեց գիս», պատասխանել է Բէլը և այս պատճառով էլ այդ տեղը կոչուել է «Նարատեց»: Առանց նետը Բէլի կրծքից հանելու, տարել են թաղելու, մի տեղ վայր են դրել, և նետը հանել. այս ժամանակ արևը Բէլի կրծքին խփելով շող է տուել հանդիպակաց պատի վրայ և Հայկի թուրը այս տեսնելով ասել է պապին. «Տես շող» և այս պատճառով այստեղի գիւղը կոչուել է Տըշող: Այստեղից Բէլի մարմինը տարել թաղել են այնտեղը, որ մինչև այժմ էլ կոչւում է Բէլու:

Այժմ էլ վարդապետին վանեցիները թաղ թաղ բանակ են կազմում և պարսատիկներով ու նետ ու աղեղներով միմեանց հետ կռւում են իբրև խաղ:

Հայկ կամ Խէք են կոչում վանեցիները Որին համաստեղութիւնը և պատմում են, թէ Հայկ նահապետն է աստղի փոխարկումը:

Վանեցիները «Կշիռ» կոչուած աստղերն անուանում են «Խէքեր»:

Երբ «Բազումը» աստղերից յետոյ հորիզոնի վրայ բարձրանում են «Կշիռ» աստղերը, վանեցիներն ասում են. «Խէքեր էլան» երբ մտնում են դէպի արևմուտք, ասում են. «Խէքեր մտան». միաժամանակ նաև ասում են. Հայկ երեք լաճ ունէր, երեք աղջիկ, որ ասոնք են, ցոյց տալով խէքերը *):

Ո Գ Ի Ն Ե Ր Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ի Ն Ք

Առնակ.—Վանում մայրերն իրենց չար երեխաներին «Առնակայ շուն», «Առնակային երեխայ» են անուանում, առանց կարենալու բացատրել այդ խօսքերի նշանակութիւնը*):

Գրող.—Հոռոմ-մամիկը Վանում պատմում էր թէ իւր քեռին և քեռաղէն (պապը) Լօթնական տարի գրողներին ման են ածել: Այս ոգիները մի մի սպիտակ տոպրակ անց էին կացնում սրանց գլխներին, որով նրանք աներևոյթ էին դառնում: Ապա հանում էին իրենց մօտի դաւթարը և կարդում թէ հում անունն է գրած, քեռին ու քեռաղէն առաջնորդում էին դրանց այդ մարդկանց տները և ցոյց տալիս անձնաւորութիւնները, գրողները իրենց ձեռի ճիպոտով խփում էին սրանց, որով նշան էր գոյանում, յետոյ հոգեառ հրեշտակը գալիս էր, այս նշանով գտնում սրանց և հոգին առնում:

Գրողի տարած, գրողի դաւթար գրուես, գրող քե տանի, գրող քե խեղդի, գրող տեսար, գրող, մախ քեռ արև էլնի, քիյ տանի,—մինչև այժմ էլ գործ են ածում իբր անէծք:

Փութիկ կամ Շուտիկ, մի արագընթաց ոգի է, որ նոյնացնում են գրող աստծու հետ, որովհետև յաճախ «գրող տանի քեզ» ասելու փոխարէն «Շուտիկ տանի քեզ» են ասում:

Ծաղրաբար նոր ոտք ելնող երեխաներին էլ փութիկ են կոչում:

Չաչանք.—Սրանք աներևոյթ, բարի ոգիներ են, մարդկային կերպարանքով. նրանք մեզ տեսնում են, իսկ մենք նրանց չենք տեսնում: Արանց ծագման մասին պատմում է հետևեալը.

*) Աղուանեան, Լումայ. 1898, Բ. գ. 289:

**) Պարզ է, որ սա ֆնացորդ է մեր նախնեաց Առնակ հոգեառ չար ոգուն:

Քրիստոս երեխաներից տասանորդ էր հաւաքում: Մի կին որ տաս որդի ունէր, մի քանիսը թաքցնում է, որ Քրիստոսին տասանորդ չըվճարէ: Քրիստոս գալիս է այս կնոջ մօտ, սա ցոյց է տալիս իւր մի քանի երեխաները: Քրիստոս հարցնում է թէ էլ որդիք չունի: Չէ, պատասխանում է կինը: Քրիստոս ոչինչ չի ասում, ու հեռանում է: Կինը գնում բաց է անում պահարանը, ուր թաքցրել էր երեխաներին, սակայն ոչ ոքի այնտեղ չի գտնում. բոլորը դարձած էին չաչանք:

Չորեքմուտ, ուրբաթմուտ և կիրակմուտ. Սրանք ոգիներ են, որ հովանաւորում են այն ծննդականներին, որոնք երեքշաբթի, հինգշաբթի և շաբաթ երեկոները կիրակի են բռնել և առագաստ չեն մտել:

Պատմում են թէ մի կին բաց է արել իւր դրկցի դուռը և տեսել է որ տանտիկինը չոքել է, մի անձանօթ կին մտել է մի թևը՝ մի ուրիշը միւս թևը, մի երրորդն էլ պատրաստութիւններ է տեսնում: Չչանաչելով այդ կանանց՝ կինը ծածկել է դուռը և սպասել, որ դուրս գան, տեսնի ովքեր են: Երբ բաւական ուշացել են, նորից բաց է արել դուռը և տեսել է, որ տանտիկինը ծննդական պառկած է և երեխան խանձարուրած դրուած է կողքին, նախկին կանայքն էլ չեն երևում: Մտել է ներս և հարցրել, թէ ովքեր էին մի քիչ առաջ այնտեղ եղած կանայք: Մննդկանը պատասխանել է, թէ Չորեքմուտ, Ուրբաթմուտ և Կիրակմուտ ոգիներն էին, որոնք օգնեցին իւր ծննդաբերութեանը:

Սովորաբար չորեքմուտ, ուրբաթմուտ և կիրակմուտ երեկոները ճրագը մինչև լոյս վառ են թողնում: Այս կիրակմուտները աւելի ամուր են պահում, քան կիրակին. ուստի և յաճախ ասում են. կիրակին, ոչ կիրակմտին:

Կիրակմուտը երեկոները չեն լողանում, մեղք համարելով այդ. իսկ եթէ ստիպուած են լինում, տաշտի մէջ կայծհան կամ պողպատէ մի այլ իր են ձգում, որպէսզի սրանց ազդեցութեամբ չարքերը հալածուին:

Տան տէօվլաթ.—Ամէն տուն ունենում է մի բարերար ոգի, որ յայտնի է «տան տէօվլաթ» անունով: Սրանք սովորաբար լինում են օձի, կամ հիւրի-փերիի և կամ արհեստաւոր մարդու կերպարանքով: Սրանք բնակւում են տան պատի մէջ, կտրի տակ, նկուղում և ժամանակ առ ժամանակ երևում տնեցիներին կամ լսելի անում իրենց ձայնը կամ իրենց արհեստից յառաջացած թխթխկոցը: Տնեցիները մեծ յարգանքով են վերաբերում դէպի այս ոգիները, հաւատացած լինելով, որ իրենց տան բարօրութեան պատճառը սրանք են: Օձի կերպարանք ունեցող ոգիներն

խակական օձերից որոշուում են նրանով, որ երբ կամենում են սրանց սպանել, սրանք հանում են իրենց լեզուները՝ և աչաւորի շարժումներ անում:

Ճրագ կպոցից յետոյ, մանաւանդ կիրականատին, տունը չեն աւելում, այլապէս տան դովլէթը կը խռովի կերթայ: Իսկ եթէ ստիպուած են աւելելու՝ աւելի ծայրը փոքր ինչ վառում են ճրագի վրայ, որպէսզի տան դովլէթը ներէ և չխռովի գնայ:

Փուռդիք կամ Պուպուշիկ, միանգամայն համապատասխանում է ուրիշ գաւառների շվոտ չար ոգուն: Սրա վերաբերութեամբ էլ փետրուարի վերջին անում են այն, ինչ որ անում են շվոտի վերաբերմամբ, այսինքն՝ հալածում են տներից այսպէս.

Տանուտէրը գլուխը այծի մորթի փաթած, վերցնում է մի ձեռք մի ուրիշ մորթի, միւսը՝ մի մանգաղ՝ պտտում է տան բոլոր սենեակները և մանգաղով խփում պատերին՝ ասելով. «Փուռդիք, դուրս, Փուռդիք՝ դուս», և այսպէս երբ հասնում է փողոցի դուռը, աւելացնում է. «Փուռդիք, գնա զոզան, պաղ աղբիւրներ, կանաչ դաշտեր, քիւրդի տներ», և անմիջապէս դուռը փակում, բայց որպէսզի փուռդիկը տան հերթիկից նորից ներս չմտնէ՝ նախապէս փայտի երկու ձողեր խաչաձև դնում է հերթիկի վրայ, որպէսզի փուռդիքը խաչի զօրութիւնից հալածուի:

Կառակորա (միձաւանջ): Ոմանց ասելով սրանք հսկայ մարդիկ են, ուրիշների ասելով թանձր ստուեր, որ երբեմն ընկնում են պառկող մարդկանց վերմակի վրայ և սաստիկ ճնշում, երբեմն էլ մկան կամ կատուի կերպարանքով մտնում են անկողնի մէջ և սարսափեցնում պառկողին. երբեմն էլ պառկողի գլխի տակից բարձր քաշում, քցում են մի կողմ:

Կէօնէատապ.—Հայերը հաւատում են, թէ իրենց մեծ չարիք նիւթող մահմեդականները մեռնելուց և թաղուելուց յետոյ չեն հանգստանում գերեզմանում, այլ գիշերները կատուի կամ շան կերպարանքով դուրս են գալիս ու թափառում, գնում իրենց տները, և լուսաբացին վերադառնում գերեզման: Իրենց տնեցիներին ևս սաստիկ անախորժ լինելով սրանց այս այցելութիւնը, դիմում են միակ միջոցին—կանչում են մի քրիստոնեայի, որ բռնում է այս կատուն և կամ շունը, վիզը դնում այդ տան շէմքի վրայ և տապարով կտրում: Երբ լուսանում է՝ տեսնում են ոչ թէ կատուի կամ շան դիակ, այլ վախճանուած մարդու ամբողջ մարմինը, որը նորից տանում թաղում են:

Մարդագէլ.—Ս. Բարդուղիմէոսի վանքի գիւղից մի աղքատ մարդ, Յակօի տղայ Յովսէփը, գնացել էր Հաւթըւան, ուր այդ միջոցին մարդագէլներ էին երկացել և շատ կոտորածներ էին ա-

նում: Սա շատ դռներ է բաղխել հիւրնկալութիւն հայցելով, սակայն ոչ ոք չէ ընդունել, երկիւղ կրելով թէ մի գուցէ նրան էլ մարդագէլը տանի և իրենք պատասխանատու մնան: Բոլորից մերժուած Յովսէփը քուչուրել է փողոցի մի անկիւնում: Կէս գիշերին տեսել է մի մարդագէլ, գայլի մարմնով, մի աչքանի, մի ձեռք բահի, միւսը փայտատի նման: Յովսէփը զարգանդել է, կարծելով թէ իսկոյն իրեն պիտի լափէ, սակայն մարդագէլը ասել է նրան. ես հիմայ քեզ կուտէի, սակայն քո տէրը (Ս. Բարդուղիմէոս, որովհետեւ նա սրա գիւղից էր) շատ զօրաւոր է, չեմ կարող քեզ մօտենալ: Յետոյ թռել, մտել է մի տուն, երկու երեսայ հանել օրօրոցներից և տարել:

Երբ առաւօտը Յովսէփը պատմել է Հաւթըւանցիներին այս պատահածը, նրանք շուտով եկել են ս. Բարդուղիմէոսի վանքը և ս. առաքեալի Աջը տարել, թափօր կատարել, բոլոր մարդագէլներն անհետացել են: Շարունակ երկիւղ կրելով մարդագէլներից Հաւթըւանցիք մինչև հիմայ էլ պահում են ս. Աջը և չեն վերադարձնում:

Խալիկ.—Սրանք շատ մանր չար ոգիներ են, որոնք մարդկանց յօրանջելիս կարող են բերանը մտնել, եթէ որ չեն շտապում խաչակնքուել: Իսկ փոնկտալիս այս՝ արդէն կուլ գնացած խալիկները դուրս են նետւում, ուստի և ներկայ եղողները բարեմաղթում են՝ թէ «խէր էլնի»:

Երբ այս խալիկները մտնում են մարդկանց փորը՝ նրանց խենթացնում են, և տրամադրում շարունակ իրենք իրենց խօսելու, ուստի և ժողովուրդը միմեանց հետ զուարճացող, ասող խօսողների վերաբերմամբ ասում է. դարձել են խե խալիկ:

Թրպղ.—Ժողովուրդը երեակայում է գորտանման մի չար ոգի, որ յղի կանանց արգանդը մտնելով թունաւորում է նրանց սաղմը, որի պատճառով և՛ նորածինը կամ մեռած է ծնւում և կամ չափազանց սակաւակեաց է լինում: Այս չար ոգին թալըդ է կոչւում և նրանից զարնուած կինը՝ թալոտ: Շատ անգամ ճահիճների միջից գորտիւր բռնելով թալիսմաններ են շինում և յղի կանանց մօտ պահում, որպէսզի թալըդները չմերձենան նրանց:

Սեղանայս.—Վանի լճի նաւաստիները լճի վրայ տեղի ունեցող փոքրիկ թաթառները սեղանայս են կոչում, և կարծում են, որ մի չար ոգի է, որ գալիս է նաւերը խորտակելու, ուստի և անմիջապէս առագաստները իջեցնում են և սրբերին օգնութեան կոչում:

Սատանի խարսնիս.—Երբ երկրի վրայ փոքրիկ թաթառներ են տեղի ունենում, վանեցիք սատանի խարսնիս են կոչում,

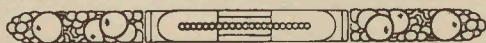
և կարծում են, թէ սատանաների մի խումբ վիշապ են քաշում վերև, որպէսզի յետոյ այդ բարձրութիւնից վայր ձգեն և սպանեն:

Վիշապ.—Եթէ օձը հարիւր տարուայ ընթացքում մարդի երես չտեսնի, այնքան կը մեծանայ, որ վիշապ կը դառնայ, մինչդեռ մարդ տեսնելիս հալւում, մաշւում է:

Նարեկայ գիւղի ռէս Աւետիս ծերունին պատմում էր, թէ նոյն վանքի հարաւային լեռան վրայ մի ահագին վիշապ կայ, որ երբեմն հովիւներին երևում է, վերջիններս անմիջապէս փախչում մօտակայ այրերի թփերի մէջ թաք են կենում: Վիշապն անցնելիս այնպէս ֆըշշոց է տիրում, որ սար, քար դողում է, սրա պոչի շարժուելուց տմպի նման փողի է բարձրանում: Ինչ կենդանի պատահի, մարդ, անասուն, վիշապն ամբողջովին կուլ է տալիս և յետոյ գնում փորը խփում ժայռերի, մեծ մեծ քարերի, որ կուլ տուածը կարողանայ մարսել:

Վիշապ.—Թաթար: Վանի լճի մէջ սարսափելի մեծութեան վիշապներ կան: Երբ սրանցից մինը հազար տարեկան է դառնում, հրեշտակները վերև են քաշում նրան, տանում մօտեցնում արեգակին, որի տաքութիւնից նա այրւում է և մոխիր դարձած թափւում երկրի վրայ, ահա այդ ժամանակն է, որ այնպիսի թանձր մառախուղ է տիրում, որ մի քանի քայլի վրայ մարդիկ իրար չեն տեսնում:

Օձերի թագաւորը իւր գլխին կրում է մի լուսատու ուլնիկ, որ գիշերները լոյս է սփռում: Երբ նա գալիս է աղբիւր ջուր խմելու, պատահել է, որ յետևից խփել են գլխին և ուլնիկը, որ օձաուլնիկ է կոչւում, ձգել են ջուրը, յետոյ որոնել գտել: Այս օձաուլնիկն ամեն տեսակ հիւանդութիւնների դեղ է համարւում. և երբ ոչխարներն օձահար են լինում, այս ուլնիկը ջրի մէջ են ձգում, և այդ ջուրը խմացնում ոչխարներին ու նրանց վրայ սրսկում, որ առողջանան:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մեսրոպ եպիսկ. Տէր Մովսիսեանի.

Ս. էջմիածնի սինոդի հրամանով 1911 թուի ամառը գնացի այցելելու վանական կալուածները—Հաղարծին, Թարգմանչաց, Զարեքայ և Խոթայ նշանաւոր վանքերը: Ինձ վրայ պարտք էր դրուած ուսումնասիրել կալուածների տնտեսական-կառավարչական ներկայ կացութիւնը և մանրամասն տեղեկագիր ներկայացնել: Ժամանակս սահմանափակ էր, իսկ անցնելիք տարածութիւնները շատ ընդարձակ էին և իրարից հեռու ընկած:

Շրջած վայրերը անհատապէս ինձ համար մեծ կարեւորութիւն էին ներկայացնում նաև պատմական և հնագիտական տեսակէտից: Դոքա վանական կեանքի և հայկական փոքր իշխանութիւնների քաղաքակրթութեան և տիրապետութեան վայրերն էին, լի ամեն տեսակ յիշատակների մնացորդներով: Անորհիւ այն հանգամանքի, որ հայ իշխանութիւնների վերջանալուց յետոյ ևս, երկար դարեր վանականութիւնը այդ տեղերում պահպանել էր իր գոյութիւնը, պահպանուել են նաև անցած դարերի շինարարական յուշարձաններից շատ բան: Բոլոր յիշած տեղերում կանգուն են վանքերը, բազմաթիւ եկեղեցիներ, մատուռներ և վանական կացարաններ: Այդ շինութիւնների վրայ դեռևս կարդացւում են բարեպաշտ նուիրատուների իբրև յաւիտենական յուշարձան փորագրել տուած արձանագրութիւնների մի նշանաւոր մասը: Մինչդեռ իշխանական մեծ և փոքր բերդերն ու դրդեակները կամ հիմնայատակ կործանուած և հողակոյտի տակ ծածկուած են, կամ եթէ կանգուն են, այնպէս են աւերուած, որ հետախուզողը իր պատմական հետաքրքրութիւնը բաւարարող շատ քիչ բան է գտնում:

Հաղարծին վանքը գտնւում է Ղազախի ձորում, Դիլիջանից երկու ժամ դէպի հիւսիս, մի սքանչելի բարձրութեան վրայ, շրջապատուած համարեա թէ կուսական անտառներով. որի առաջ արեւելեան կողմից բացւում է հեռու ընդարձակ հորիզոն, դէպի կուր գետի հովիտը: Նա մէկն էր այն նշանաւոր վանքերից, որ

շինուած էին չափազանց մօտ իրարից, ընդամենը միքանի ժամ Դերեա և Աղստե գետերի հովիտներում: Հաղարծին, Գոշ Մխիթարի, Գետկայ, Սուրբ Գրիգորի ևլն վանքերը Աղստեի հովտի բարձունքներում, Հախպատ, Սանահին, Հոռոմայրի, Օձունի, Քոքերի, Դսեղ գիւղի Սուրբ Գրիգորի ևլն վանքերը Դերեա գետի հովտում: Այդքան նշանաւոր վանքեր մերձաւոր հարեանութեան մէջ, որոնց վրայ պիտի աւելացնել նոյն շրջանի թուով ոչ պակաս երկրորդական վանքերը:

Հաղարծնում այժմ կանգուն են մասամբ նորոգուած, իսկ չնորոգուածները ֆլասուած մասեր ունին, վեց շինութիւն, երկու կարգ երկու գծի վրայ իրար համարեա թէ զուգահեռաբար շինած, լայն տարածութեամբ իրարից բաժանուած:

Առաջին գծի վրայ արեւմտա—հարաւային անկիւնում կանգուն մնացել է հին սեղանատունը, իսկ դրանից դէպի արեւելք, միաբանական խցերի ընդմիջումով,—այժմ աւերակ, գլխաւոր եկեղեցին—կաթուղիկէն: Հարաւային գծի վրայ, աւերակ կոյտերի հանդէպ, շինուած են մի փոքր եկեղեցի գեղեցիկ սիւնազարդ ժամատնով: Արեւելեան կողմից սոցա միանում են, անկանոն ձեով յետ ու առաջ ընկած երկու փոքրիկ մատուռների Բարձունքի վրայ բանաստեղծական սքանչելի դիրքերի վրայ կիսականգուն մատուռները շրջապատուած են գեղեցիկ, խոշոր խաչարձաններով և բազմաթիւ գերեզմանաքարերով—այդ մասում, ինչպէս նաև եկեղեցու արեւմտեան բարձունքի վրայ, վանականների գերեզմանատունն էր: Խաչաքարերի և մատուռների արձանագրութիւնները եղծուած, մաշուած են, միայն մի խաչարձանի վրայ ինձ յաջողուեց դժուարութեամբ կարդալ այս արձանագրութիւնը.

«Ո՛կէ թվ. ես Գրիգոր կանպն

եցի զխաչս ի վերա գերե

զմանի եղբաւորդո իմ նե

րսէս քահանաի... մեղացն

իմաստութբ - տարաժամ -

- - եցաւ սուգ մեծ եթող ի

(վերա տ) եսողաց զնա - -

- - - - -

Եղել են և շատ ուրիշ շինութիւններ, որի ապացոյցն է ամեն կողմ սփռուած աւերակների կոյտերը. յատկապէս հարաւի և արեւելքի զառիվայրերի փիշերին և բարձունքներին:

Երբ ձորից անընդհատ բարձրանում էք դէպի վանք, ճանապարհի ամենաբարձր զիրբում շինուած են մի շարք փոքրիկ մատուռներ, չորսը կիսականգուն, նոցա մօտ գերեզմանաքարեր և խաչարձաններ: Այդ մատուռների բարձունքից է առաջին անգամ երևում վանքը, ընդամենը 100—150 սաժէն հեռաւորութեան վրայ:

Յիշած կաթուղիկէի և մատուռների վրայ առանձնապէս կանգ չեմ առնիլ. նոքա ոճական և ճարտարապետական աչքի ընկնող կողմեր չունին. ներկայացնում են ԺԱ.—ԺԳ դարու հայկական եկեղեցիների ընդհանրացած ձևը. զարդ ու քանդակների մէջ կան աննշան մանրամասնութիւններ և ուրիշ ոչինչ: Իսկ սեղանատունը նշանաւոր է և մենք կիսօսենք նրա մասին:

Ա.

Սուրբ Աստուածածին կաթուղիկէ եկեղեցի.— Բոլոր շինութիւնների մէջ ամենաբարձրն է և հոյակապը, բայց հաւանական ոչ ամենահինը: Նա Ժ—ԺԳ դարու հայկական եկեղեցիների տիպիկ ձևն ունի. առանց սիւնի, բարձր հոյակապ կամարներով. գմբէթը կոլոր է, իսկ վեղարը բազմանկիւնի. ունի միայն մի սեղան. շինուած է առանձնացած, առանց կից շինութիւնների: Եկեղեցին շինել են երկու վարդապետ, որոնց բարձրաքանդակ կիսարձանը եկեղեցու մոդելը ձեռներին ամրացրած է եկեղեցու արևելեան պատի բարձրում, ինչպէս Հախպատի, Սանահնի և Հառիճոյ վանքերում: Նոյն պատի վրայ, մարդու հասակաչափ գետնից բարձր գրուած էր շինութեան ընդարձակ արձանագրութիւնը, որը, սակայն, օդից և անձրևից մաշուել, անընթեռնելի է դարձել: Այդ արձանագրութիւնը չի կարողացել կարգաւ նաև Հասան-Ջալալեան Սարգիս եպիսկոպոսը ¹⁾ իւր յայտնի ժողովածուի մէջ: Եկեղեցու հարաւային դռան վրայ երկու վերևի անկիւններում, առանց որևէ բացատրութեան պահուած են երկու թւական «2Է» և «Թվ ՇԻ»: Գուցէ դոցանից առաջինը 2Է—1258 նորոգութեան թւականն է, երկրորդը՝ ՇԻ—1071 շինութեան ժամանակը, որ նորոգողը հարկ է համարել դռան ճակատին յաւերժացնելու:

Այդ եկեղեցու վրայ պահուած արձանագրութիւնները, որ և ես կարողացայ կարդալ, սոքա են.

Հարաւային պատի վրայ, դռան աջ կողմում, անձրևից և քամուց եղծուած գտնւում են հետևեալ գրութիւնները:

ա. Ա. «2Ի» և «Թվ. ՇԻ» ²⁾

1. Զարձանագիրս սորա չկարացի ընթեռնուլ, ըստ որում եղծեալ էր գլխովին: Հատ. Ա. էջ 128.

2. Մակար վ. Բարխուդարեան էջ 364 2Է-ի փոխ. ունի, 2Լ:

բ. Եկեղեցուն նուիրատուներ, եղծուած, անընթեռնելի:

գ. . . արգիս և Գրիգոր եղբարք միաբան
 . . Տր տիրացու Ածատուր վդ. և միաբան
 . . սահմանեցաք ի տարին էփեսոսի սբ. Ժ
 . . . կատարիչքն աւհ

դ. . . . Եւ խորիշան մի
 . . նեցան սբ. Ածածնի.

ե. «Ես Յոհանէս քահանա պետրի
 կեցի միաբանեցա սբ. Ածածն
 իս Տր. Յվ. և միաբանք սբ. պատա
 րագ ետուն ի Յոհաննու ետուն ինձ:

զ. Կամաւք բարերարին այ ես Սահակ զի
 մ հոգո արգիւնս էտու ի շինութի
 Ածածնիս և Յս վրդ Սգ. և միաբան
 քս բ պատարագ ի տաւնի Սահակա հայրա
 պետին ժամն ի ծնողացն և յետ իմ հո

Այս բ-զ յիշ. մասամբ եղծուած են, անթուական են և չեն
 գտնուում Մակար եպ.-ի Արցախում:

Եկեղեցու ներսում, հարաւային պատի վրայ.

է. Շնորհիւն Այ ես Բէկս որդի Աշոտ յազգէ մարբանտ¹⁾
 և ամուսին Բորինա և եղբայր իմ Սմբատ միաբանեց
 աք սբ ուխտս որպէս և հայրն իմ և տվաք արգիւնս...

Եկեղեցու արեւմտեան պատի վրայ.

ը. «Ես Թիֆլիսեցի Չիթաղի որդոյ Թաղոյ որդի մհտեսի
 Սուլխանս և եղբայրն իմ Չալն և մեր որդիքն Ստեփանոսն
 և Թաղին և փահրապատեցի խօջայ Գուլէն և իւր որդին
 Յարութիւնն մեծաւ յուսով որ առ Քս. վերստին նորո-
 գեցաք զխաղարծուոյ զեկեղեցիսն զսբ. Ածածնին և սբն
 Գրիգորին յիշատակ մեզ և համօրէն ննջեցելոց մերոց. ի
 Թվէն հայոց ՌՃԼ»:

1. Արցախ էջ 365 «Հարբանց» է:

Չորս հաստատուն սեան վրայ, կամարակապ, գեղեցիկ գրմ-
բէթով, սրբատաշ և խոշոր կրաքարով կառուցուած եկեղեցի,
միւս շինութիւնների մէջ ամենագեղեցիկը, հոյակապը, մեծը և
թւականով ամենահինը—ՇԻ=1071—, պահուած է լաւ վիճակում,
սակայն դարերի ընթացքում ենթարկուել է նորոգութիւնների,
որով և բացադրւում է գլխաւոր յիշատակարանի բացակայու-
թիւնը: ՇԻ թւականը, դռան մի անկիւնում, մի առանձին փոք-
րիկ քարի վրայ փորագրուած, թէև հին ժամանակի ոճի ամենա-
գեղեցիկ տառերով, հազիւ թէ կարելի լինի կասկածել, որ յետոյ
է փորագրուած և ներկայ տեղում յարմարեցրած: Նորոգողը
խնամքով պահպանել է շինութեան թւականը, որովհետև 1071
հաւանական թւականը, ԺԱ. դարը այդ եկեղեցու շինութեան
ամբողջ ոճի ամենայարմար թւականն է:

Այդ եկեղեցին, համեմատ հայոց հնագոյն եկեղեցիներին,
չունի անմիջական յարակից շինութիւններ. նա մենակ է կանգ-
նած: Ուշ ժամանակում հարաւային դռան աջ թևի վրայ կանգ-
նեցրել են երկու խաչքարեր ընտիր փորագրութիւններով:

Բ.

Յիշեալ 2 մատուռներից ճարտարապետական տեսակէտից
աւելի հետաքրքրական է արևելեանը, որի նիշերը յատուկ կա-
մարներով իրար հետ միացած են և տանիքի թեքութեան հետ
պատերի միապաղաղ արտաքին տեսքը հաճելի կերպով զարդա-
րում են. նման զարդարանք, սակայն աւելի գեղեցիկ, հանդիպե-
ցի Դիլիջանի ձորում, դէպի Համզաչիման տանող ճանապարհի
ուղղութեամբ, Զուխտակ վանք անունը կրող երկու աւերակ եկե-
ղեցիներից մէկի արևելեան պատի վրայ:

Մատուռն կառուցուած է յանուն Սուրբ Գրիգորի: Չունի
շինաթեան յիշատակարան, արևմտեան դռան վրայ գտնուածը
հղծուած է. հարաւային պատի վրայ, արևի ժամացոյցից ներքև,
գրուած է նորոգութեան, բաւական ընդարձակ արձանագրութիւն.

Ի թին հայոց ՌՃ-ին . . թէ Պ.սց Շահ Սուլէմանին որ
դոյ փոքր Շահապասին և տէր . . աշաս . . իշխանին

Մելիքսէթի

պարոն Շահնազարին և Հայրապետ . . այն Զուղեցո և
առաջնորդութեան սր ուխտիս Յակոբ եպսկ. . . թեն . .

Պետրոս աշակերտի նորին
սղորմութնը յԱ. մեք յետինքս ի կրօնից թիփլիզեցի հո-
գիջանի որդիքս պար

ոն Պապօս. Մխիթարս. Սափրաս և Չալիս և որդիքն մեր
 պարոն Հոգիջանն
 Բաղտասարն և Մելքոնն զմեր հոգոյ արդեամբքն նորո-
 գեցաք
 զսբ Ստեփաննոս որ յոյժ թախտեալ էր վնս փրկութեան
 հոգոց մերոց երկար
 ութե կենաց որդոց մերոց և միաբանք սորայ հաստա-
 տեցին յայտնութեան և յար
 ութեան պատարագն զմեզ յիշատակել և մեք խոստաք
 որ զկանթեղ սորին միշտ ի
 վառ պահել որդէց որդի. կատարողքն օրհնին յայ ամէն:
 Վերևի չորս տողի մէջ մտցրած է մի խաչքար, ուրիշ ար-
 ձանագրութեամբ (տես Արցախ էջ 368):

Մատուռի շինութիւնը ժԲ—ԺԳ դարուց է: Հիւսիսային
 պատի վրայ պահուած են մի քանի հին արձանագրութիւններ,
 միայն անթւական:

ա.

«Շնորհիւն այ ես Մխիթար քահանայ որդի Աւնի
 ետու ի սալել զ
 սբ Գրիգորս յիշատակ որդոց իմոց Բարսեղին և Անդրիա
 սին տր Յվ
 Սգ վդ և միաբանքս բ. պատարագ էտուն ի տաւնի
 Պարսա...»:

բ.

«Սիրովն այ ես Յոհանէս քահանա մի
 արանեցա սբ Գրիգորիս և միաբան
 քս էտուն ա պատարակ ի տաւնի Դ
 աւթի և Յակոբա ով խափանէ զատի տէ»:

գ.

«Աւրհնեալ է Ած ամենայն արար
 (ած)ոց Ած ողորմի Հայրապետին. Խոց
 ատեղին ամէն»:

դ.

Ժամատան և Սուրբ Գրիգորի արանքում շինուած է Սուրբ
 Ստեփաննոսի մատուռը, աւելի փոքր և արտաքուստ որևէ հե-
 տաքըրբութիւն չունեցող: Սորա միակ արձանագրութիւնը, որի

նմանատիպը էստամպածով հանեցի, գտնուում է արևմտեան փոքրիկ դռան կիսաբոլորակ, միակտուր քարի վրայ:

«Ի թու ՈւնԳ ի յիշխան
ուրթե Իւանէի և յառ
աջնորդութե Խաչատուր վար
դապետին ես Խալթ Հարբա որդի շինեցի
գեկեղեցիս վասն իմ հոգոյս փրկութե և ամեն
միաբանքս գայտնութե ճրագալուցին ժամն
ինձ հրամանեցին և զԶատիկն Մլրջանա որ անխափան առ
նեն կատարիչ գրոյս աւրհնեալ լիցին յայ»,

Դ. Ե.

Հետաքրքիր և հարուստ արձանագրութիւններ կային Սուրբ Գրիգոր եկեղեցու արևմտեան պատի վրայ և ժամատան ներսը և դուրսը. դժբախտաբար ժամանակ չունեցայ բոլորը հաւաքելու: Ձափազանց հարուստ է մանաւանդ ժամատան արևմտեան դռան, գլխաւոր և միակ մուտքի ճակատը, որ ամբողջովին զարդարած է տարբեր անձանց արձանագրութիւններով:

ա.

«Կամաւ ¹⁾ ամենակալին այ այս մեր գիր յիշատակի է և արձան մշտնջենաւոր որդեաց մեծին Սարգսի յագգէ Բագրատունեան Իւանէի և Զաքարէի յորժամ նախախնամութիւն այ եհաս յարարածս և ետ տիրել սէփական ժառանգութիւն նախնեաց մերոց ետ ի ձեռս մեր յառաջ զանառիկ դղեակն (Հ)անբերդ և զթագաւորանիստ քաղաքն Անի և ապա զամուրն Բջնի զՄարանդ միձր և գաւազանք զԹաւրէժ զԿարնոյ քաղաք մինչև ի Խլաթ զՇաքի և ըզՇրուան, զՊարտա մինչև ի Բէլուկան և զայլ բազումս իւրեանց սահմանաւք զոր աւելորդ համարեցաք յիշատակել: Այլ և անբարկանալին Ածսիրեաց զթագ պարծանաց գլխո իմո զԶաքարիա և կոչեաց առ ինքն յորո ձեռն եղև արիութիս, եւ ես շինեցի ի մեր հայրենի վանքս Հաղարծին ժամատուն վիմարդեան, կամարակապ ի դրան սուրբ Գրիգորիս և ա այգի յերևան ետու վս յիշատակի եղբաւր իմո. և պարտին սպասաւորք սորա

1. Հասան Զալալեան Հատ. Ա. էջ 131—32

զաւագ խորանին պատարագն Զաքարէի մատուցանել ան-
խափան կատարիչք գրոյս աւրհնեալ լիցին յայ»:

բ.

«Կամաւն այ¹⁾ ես գաւգս. և Աշոտ միաբանեցաք սբ
Գրիգորիս և զմեր հոգոպահուստն յԱծածնիս շինութիս
տւաք եւ Սկ վգ եւ միաբանք սահմանեցին պատարագ
զամեն եկեղեցիքս ի տաւնի Երեմիաի որչափ ես կեն-
դանի եմ:

գ.

«Ես Սարկաւագ զիմ հոգո արդիւնս ի սբ Գրիգորս
էտու ի հայրս եւ միաբանքս ա պատարագ ետուն ինձ
ի տաւնին Կիւրղի ով չառնէ դատի յայ²⁾»: Ի տաւնին
Իգնատիոսի ա ժամ առնեն ի տաւնին քառամնից.

«Ի թու³⁾ ՈԾԵ:

ի յաշխարհակալ տէր
ութե Զաքարեի և Իւանեի
և յառաջնորդութե տն Ստ
եփանոսի ես Խալթ որդի Սմպա
տայ իմ գեղն Քանաքեռ Սկանդարան
ց հողն գնեցի և ի Հաղարծինս ետու վս ի
մ հոգոյս և վս յերկարութե կենաց Շահն
շահի և Աւագի և միքանքս զծառզարդար
ին և զերկրորդ գալստեանն ժամն ինձ ետուն զամ
են եկեղեցեացս ով զայգին աստից հանէ և կամ
զիմ ժամն խափանէ իմ մեղացս տէր է յուդա
ի մասնակից ելիցի»:

ե.

Յուսոփն⁴⁾ այ ես Քստուր միաբանեցա սբ Գրի-
գորիս վգ Յովանէս եւ միաբանքս ա. պատարագ ի
տաւնի սբ Յակոբա խափանողն դատի»:

1. Հասան Զալաւեան Հատ. Ա. էջ 131—32

2. Հատ. Ա. էջ 131 վերջում աւել ունին ա ժամ առնեն Շե-
րանշահի, ով խափանէ դատի յայ.:

3. Հատ. Ա. էջ 132,

4. Հատ. Ա. էջ 133

Պ.
Սիրոֆն ¹⁾ այ Աբրահամ եւ ամուսին իւր Տիկին միաբանեցաք սբ Գրիիս տր Յվ Սարկաւ վդ և միւս պատարագել զԱբրահամա եւ ստկջ տաւնի Ոսկեանց ով չառնէ իմ մեղացն տր:

է.
Կամաւն Յաղիբէկ և կենակից...

Ժամատան դրսի պատերի՝ արեւելեան պատի մի քանիսը և հիւսիսայինի մի հատ մեծ արձանագրութիւնը ֆլաստուած են և ֆնացին անընթեռնելի. բազմաթիւ են նաեւ ժամատան ներսի արձանագրութիւնները, որոնցից մի քանիսը դարձեալ ֆնացին անընթեռնելի, որոնք թէ ֆլաստուած են և թէ գրուած բարձր կամարների վրայ, առանց յարմարութեան, աննկատելի էր կարդալ: Ներսի արձանագրութիւնները սոքա են.
Դռան վրայ.

ա.
«Կամաւն ²⁾ այ
Ես Աթանէս ետու զիմ հալալ արդիւնս ի շինութին
ամեն միաբանքս
սրտի յաւժարութբ ետուն ի տարին աւր ա ժամ ի Պետ
րոսի և ի Պաւղոս
տաւնին որ խափանի առաջի այ իմ մեղացն պարտական է.
եւ յուզաի մասնակից, Տր Ած ողորմի Տիրատուր վարդ.
ամէն»:

բ.
«Կամաւն ³⁾ Այ մեք Վարդս և Հ
արբս զմեր հոգո արդիւնս տ
վաք ի գաւիթս և ամեն միաբ
անքս ետուն մեզ ի տարին բ ժամ
յոհանու և յակ տաւնին ա Վարդի
ն և ա Հաորին որ խափանէ դատի ի տէ»:

գ.
«Ի Թ. Ոլ. ի Թագաւորու
թե Գէաւրգիս և յառաջ

1. Հատ. Ա. էջ 132

2. Հատ. Ա. էջ. 134.

3. Հատ. Ա. էջ 133:

նորդութե սբ վարդապետ
 ին Պաշատրո ես Գերգ զա
 -արակին հոգն զտափո ա
 րտն էտվի սբ Գրիգորիս և
 սոքա ետուն ի տարին բ
 ժամ ինձ և իմ ննջեցել
 ոցս թէ ոք հակառակ կամ
 յիմոց կամ ի մեծաց
 յերից սբ ժողովոյն
 նզովեալ եղիցի
 զժամն նոր կիրակէին արնեն»։

Գ.

«Շնորհիւն ¹⁾ այ ես

Սարգիս զիմ հոգո արդիւնս ետու ի գաւ
 իթս և միաբանքս ետուն ինձ ի տար
 ին ա ժամ վարդավառ աւրն որ խափ
 անէ յուղայի լինի մասնակից»։

Ե.

«Կամաւն այ ես Յովանէս ետու իմ հոգոյ
 արդիւնս ի գաւիթ . . միաբանքս ետուն . .
 պատարագ . .»։

Գ.

«Ես ²⁾ Անտոն Դսեղեցի և ի

մ եղբարս Սարգիս զ
 մեր հոգո ա
 րդիւնս ի գ
 աւիթս տվաք
 և միաբանք
 ս ետուն ա ժա
 մ տաւնի Անտո
 նի որ խափ
 անէ դատի տէ»։

1. Հատ. Ա. էջ 133—4։

2. Հատ. Ա. էջ 133։

«Շնորհիւն¹⁾ Այ ես Փառլ և ամուսին իմ Սիմա տուաք զմեր փշրոնց այգին ի սբ Գրիգորս առաջնորդ Տր Յովանէս և միաբանքս ետուն մեզ ժամ զկնի Սահակա տաւնին կիրակէին զամէն եկեղեցիքս: Արդ ով զայգին աստի հանէ կամ զմեր ժամս խափանէ մեր մեղացն տէր է առաջի Այ»:

Սբ Գրիգոր եկեղեցու արևմտեան պատի խաչքարի վրայ՝
 ժամատան ներսը.

է.

«Ի²⁾ ՈՒԴ Թուիս հայոց ի Թագաւորութենն ափ(խազ) աց Գէորգեա ի հայրապետութենն հայոց տն Գրիգորիսի ես Խաչատուր վարդապետ եւ Սուքիաս նորոգեցաք զսբ Գրիգորս հրամանաւ Թագաւորին եւ իւր մեծամեծ իշխանացն Սարգսի ամիրու... Անտոնի ճալունտելին³⁾ ելբեկին և Թագա (ղրին) զհին և զնոր կազմութին, գրով ետ ի սբ Գրիգոր— զայգին ի միջնաշինին ջրին զՏն խաչկո պավա իցս ի միջին, զքուրդեւանն, զաբասաձոր, զտանձ ուտն եւ հրամաեաց Թագաւորն զսբ խաչին տաւնն աւր յիշատակ կատարել: Արդ ոյք հակառակ կան եւ հանել ջանան քակեսցին տամբք և որդովք և (ա) զգաւ եւ նզովեսցին ի վրաձլո Ածածնին և յժը հայրապետացն եւ ջնջեսցին յայսմ կենացս մասն և բաժին նոցա ընդ Յուդաի և ընդ սատանայի լիցի Խաչատուր վդ եւ Սուքիաս նժ — զհոգոգալուստն . . .

Գաւթի ներսը, կամարների վրայ.

ա.

«Սիրովն Այ ես Յովանէս եւ Սարգիս տուաք ի սբ Գրիգոր ազնազին մարգարիտն զաւագման— ա շուրջառ և ամեն տարնածա (?) աւք և միաբանքս ետուն մեզ զտնընդառաջ աւրն նզովեալ եղիցի որ խափանէ դատի յԱյ ՈԿԶ:»

1. Հատ. Ա. էջ 134

2. Հատ. Ա. էջ 13 :

3. Ծ տառից յետոյ անորոշ էր ալ, ղ, դ կարդալ այսինքն՝ ճալունտելին, ճղունտելին թէ ճղունդելին:

բ.

«Շա ներսէս քահանա ետու զաւագ աւետարանս ի սբ Գրիգոր զարդարել յոսկո եւ յարծաթո եւ միաբանքս ետուն ա պատարագ ի տաւնի Թէս դոս թագ. ով խափանէ զնա...»

Ժամատան ներսը, պատերի և կամարների միջոցով կազմուած չորս անկիւնները ծածկուած են ոչ թէ. աղեղածն, այլ տափակ զոյգ զոյգ սալ քարերով, որոնց մի քանիսը զարդարուած են ճառագայթածն կլոր զարդերով, իսկ չորս սալերի վրայ ներկայացրած են տարբեր անձանց բարձրաքանդակներ, բացատրական արձանագրութիւններով: Դոցանից մէկն ունի մինչև ծնկներ հասնող շապիկ, կլոր գլխարկ գլխին, երկու ձեռքում ինչ որ անորոշ գործիքներ, այսպիսի արձանագրութեամբ.

«Սիմէոն տնտես յաղաւթս յիշեցէք»:

Երկրորդն ունի սրածն գլխարկ, վեղարանման, մի ձեռին բռնած ունի խաչ, միւսում մի շրջանածն գործիք. արձանագրութիւնը չկարողացայ կարդալ, նմանապէս և միւս անձանց անունները:

2.

Գերեզմանը թագաւորաց.

Ժամատան հարաւային պատին կից, արտաքուստ շինուած էին երկու մատուռ և նոցա մէջ ամփոփուած էին թագաւորների շիրիմներ. այժմ հիմնովին քանդուած են այդ մատուռները, նոյն իսկ գերեզմանները փոքրորուած: Մի հասարակ սև քարեայ տափակ գերեզմանաքարի վրայ կարդացուում է.

«Սբտ թգ»

Երկրորդ նման գերեզմանաքար գերեզմանափորները միջից կոտրել են և արձանագրութիւնը չէ կարդացուում: ¹⁾

Հասան-Ջալալեան եպիսկոպոսը դեռ ևս կանգուն է գտել այդ մատուռները և այսպէս է նկարագրում.

«Յահեակ կողմն սուրբ Գրիգոր եկեղեցւոյ գոն. երկու խորանաւոր փոքր մատուռնք ի միջի որոց և գերեզման մակագրեալք. «Այս է հանգստարան թագաւորաց Գագայ եւ Գաւրգայ»:

է.

Սեղանատունը երկար, բարձր կամարակապ և լայն շինութիւն է, որի չափերը և մանրամասն նկարագրութիւնը չվերցրինք սկզբում, առանձին կարեորութիւն չտալով այդ շինութեան: Յե-

1. Հատ. Ա. էջ 134:

տոյ երբ համապատասխան մի շինութիւն տեսանք խոթովանքում մեզ համար պարզուեց, որ այդ սեղանատները հին հայկական տան լաւագոյն նմուշից են: Յայտնի է որ հայոց իշխանների և հայրապետների առօրեայ կեանքի, մանաւանդ նոցա բնակարանների մասին չափազանց աղօտ և վերի վերոյ են մեր տեղեկութիւնները, բայց մեր ձեռքի տակ հարուստ պաշար կայ վանական այդ հոյակապ շինութիւնների մէջ, որ ուշագործեամբ ուսումնասիրելով, չգոցուած դատարկութիւնը լցնել շատ դիւրին կը դառնայ:

Յիշենք Զուարթնոցի կաթողիկոսական տան դահլիճի աւերակը, Հաղբատ վանքի (Համազասպ) անուամբ յայտնի շքեղ կամարածածկ տունը, Սանահին վանքի «գրատուն» կոչուած շինութիւնը, Հաղարծնի, խոթովանքի սեղանատները, Գոշ Մխիթար վանքի կրկնայարկ, կամարածածկ և գմբէթաւոր բնակարանը. դոցա հետ միացնենք Տաթևի, Ղօշավանքի, Չարեբա վանքի առանձին շքով և յարմարութեամբ շինուած և դեռ ևս կանգուն քնացած շէնքերը, այդքան հարուստ նիւթերը բազմաթիւ հարցերի լուծման կնպաստեն: Ինքս բազմիցս տեսել եմ այդ շինութիւնները, հիացել նոցանով, հետաքրքրուել և նոցա մէջ որոնել միմիայն հին արձանագրութիւններ, առանց կանգ առնելու շինութեան արժէքի, նպատակի և նոցա մէջ ապրողների կենցաղի եղանակի վրայ: Իմ յիշած տեսած բոլոր շինութիւնները կամարակապ են, առանց լուսամուտների, որոնք ունին միայն մի դուռ և վերնալոյս: Նոքա կրկնութիւնն են Ղարաբաղի գիւղական «ղարաղամ» կոչուած հին տները, որոնց մէջ կրակը վառուում էր շինութեան մէջտեղում, ծուխը լցնելով ամբողջ բնակարանը և ապա բարձրանալով դուռս էր գալիս հերթիկից: Հաղարծնի և խոթովանքի սեղանատները ներքուստ ունին ծխից միանգամայն սևացած պատեր. պատերի տակ աստիճանանման բարձրութիւն, որի վրայ ձմեռուայ երկար գիշերներ ըստ աստիճանի և դիրքի, բարձրի վրայ կռթնած շարուում էին վանքի միաբանները, զրուցելու, խորհրդակցելու և հանգստանալու համար: Ուղիղ սյնապէս, ինչպէս այժմ ևս հին նահապետական պարզութեամբ ապրող հայկական բազմանդամ տներում:

Հայկական անցեալ ներքին կեանքի ուսումնասիրութեան համար, իրաւ որ, արժէք այդ շինութիւնների վրայ յատուկ ուշագործութիւն դարձնել:

Սեղանատան կամարած և դռան ճակատին գտնուում է երկու տող արձանագրութիւն մասամբ եղծուած.

«Ի՛) ԹՎ. ՈՂԷ (=1248) յառաջնորդութե Յովանիսի վարդապետի շինութե Ածաշէն Տանս և ես Կուտա... սնունդ սրբոցն էտու աւգնութի տրապիզիս դեկան վդապետքս եւ միաբանքս խոստացան... սբ Բարադ... ով խափանէ իմ մեղացս տր է:»

Ուշագրութեան արժանի է յունական տրապիզիզիս և դեկան բառերի գործածութիւնը սեղանատուն և աւագ բառերի փոխարէն:

2. ԹԱՐԳՄԱՆՁԱՑ ՎԱՆՔ

Թարգմանչաց վանքերը երկուս են, մէկը Գանձակի գաւառի Բանանց գիւղում, միւսը Սաչակապ գիւղի մօտ, Բանանց և Փիփ հայկական մեծ գիւղերի արանքում: Առաջինը անտաշ քարերով շինուած մի փոքր մատուռ է, գիւղի հանդէպ զառիվարի վրայ, ժէ դարու գործ: Մատուռին կից կան նոյն ժամանակուայ խցերը, խարխուլ վիճակում: Միւս վանքը Սաչակապ գիւղից դարձեալ բաւական հեռու է. բարձրադիր գեղեցիկ դիրքով, նոր ժամանակուայ կրկնակի պարիսպներով շրջապատուած: Սաչակապ գիւղը երբեմն հարուստ անտառով էր ծածկուած, այժմ մնացել են մացառներ, իսկ վանքի շուրջ բոլոր սեպհական հողերի վրայ խնամքով պահուած է և ծածկուած է բարակ կաղնուտով:

Բուն Թարգմանչաց վանքը այդ է, որի շէնքը վերջի նորոգութիւնների շնորհիւ բաւական լաւ է պահուած, թէև հասարակ քարերից, ցածր և անշուք, ակներև հետաքրքրութիւն ունի, որովհետև պատկանում է հայկական ճարտարապետական արուեստի հնագոյն շրջանին, եօթ-ութերորդ դարերին: Վանքի արևմտեան կողմի շինութիւնները մեծաւ մասամբ վտանգուած և խարխուլ վիճակի մէջ ամենավերջի, ժԹ դարուն են պատկանում:

3. ՉԱՐԵՔԱՅ ՎԱՆՔ

Չարեքայ վանքը, որի շուրջն են ընկած վանքապատկան մի քանի հազար դեսեատին անտառածածկ կալուածքը, հին ծագում չունի: Նա կառուցուել է ժէ դարում Շամքոր գետի ափին, բարձր անտառածածկ լեռներով շրջափակուած ձորի մէջ, զուրկ որևէ տեսարանից և հայկական վանքերին յատուկ գեղեցիկ և ամուր դիրքերից: Կանգուն են կաթուղիկէն, սիւնաղարդ սրահով. նրանից մօտ հարիւր քայլ դէպի հիւսիս, բարձր դիրքի վրայ կառուցուած զանգակատունը և նոյն ուղղութեամբ աւելի

բարձր, վանքի շրջապարսպից դուրս, երկու մատուռ, որոնց մէջ թաղուած են վարդապետներ:

4. ԽՈԹԱՎԱՆՔ

Չարեքայ վանք կամ Խօթավանք կրկնակի անուանով է յայտնի Դարաբաղի թեմում գտնուած վանքապատկան այն մեծ կալուածքը, որ 46,000 դեսեատին տարածութիւն ունի: Կալուածքը ութ ամբողջ օր պտտելով, կարողացայ անցնել միայն նրա գլխաւոր ճանապարհներով և յուշատետրի մէջ նկատել միայն կարեւոր հնութիւնները: Ամեն անկիւն հետախուզելու և նոյնիսկ տեսածներս բազմակողմանի քննութեան ենթարկելու համար, տրամադրելի ժամանակ չկար: Ամենանշանաւոր հնութիւններն են Խոթայ վանքը, Թարթառ գետի ձախ ափին. մի քանի ժամ հեռու, գետի ներքևի հոսանքում, աջ ափի մի բլրակի վրայ գրտնուած Չարեքդար վանքը, բազմաթիւ եկեղեցիներ կան անտառի մէջ, հին գեղատեղերում կամ այժմ այնտեղ բուն դրած թուրքերի գիւղերում, անհաշիւ. շատ կամուրջների և ջրաղացների աւերակներ և միջանի բերդեր:

Ժամանակի ներելուն չափ ես լուսանկարեցի հնութիւններից կարեւորագոյնները և արտագրեցի բաւական թուով արձանագրութիւններ, որ աղօտ լոյս են սփռում տեղի բնակիչների վրայ, որոնք այժմ միանգամայն անհետ կորել են: Ներկայումս այդքան ընդարձակ հայկական վանքական կալուածքում բնակութիւն են հաստատել թուրք և քիւրդ բնակիչներ, ամեն կերպ աւերելով թէ պատմական հնութիւնները և թէ կալուածքի հարըստութիւնը կազմող կուսական անտառները:

Կալուածքի ամբողջ ուղղութեամբ կտրելով անցնում են Թարթառ գետը և նրա գլխաւոր ճիւղերը, Թուրխու և Լե գետակները: Գիւղերը հնում և ներկայումս գտնւում են մեծ մասամբ այդ գետակների հովիտներում:

Ա. ՉԱՓՆԻ

Լե գետի ձախ ափին է այժմ Չափնի անուանով յայտնի հին գիւղատեղը. այժմ ձմեռանոց Հաջի Ալի այրում թուրքի, որ կոտորելով անխնայ և անհաշիւ ծառեր իւր բազմաթիւ տաւար և ոչխարների համար խոտհարքեր է բացել:

Կիսաւերակ վիճակում մնացել են մի քանի կամարակապ խցեր և մատառանման շինութիւններ. երկյարկանի մի դամբարան իւր խաչքարով դեռ ևս կանգուն է: Սորա ներքևի մասը քառանկիւնի է. մօտ մի սաժէն բարձրութեամբ, ճակատը բաց, ե-

րեք կողմը սրբատաշ քարով շարուած, դորա վրայ կառուցուած է մի գմբէթ, չորս միակտուր քարերի սեան վրայ: Գմբէթի տակն է բաւական գեղեցիկ քանդակներով խաչարձանը: Սորա մէջքի վրայ գրուած է այս արձանագրութիւնը:

«Թիւն ՉիԴ (=1275) կամանն Այ
ես Սուքման եւ Ուքնա
կանգնեցաք զխաչս հաւր
մերոյ Աշաւտայ
եւ մաւր յաղաւթս».

Միտքը թերի է թողնուած, փորագրիչը տեղ չի ունեցել, սխալ հաշուով, կամ որովհետեւ հասկանալի չէր թէ ինչ պիտի լինի շարունակութիւնը:

Բ. ՔԷՇԻՇՔԵԱՆԴ

Լև գետակի մէջ թափուող արագահոս ջրի ափին, այժմ Քէշիշքեանդ անուամբ տեղում, ուր ապրում են երեք տուն այրում թուրքեր, դեռ ևս կանգուն է հին հայկական եկեղեցին, անտաշ քարերից շինուած: Ծանապարհից հեռու էր, ժամանակն տարածամ, շինութեան արտաքին ձևը անհետաքրքիր, ուստի չմօտեցայ գոնէ արձանագրութիւնը տեսնելու և արտագրելու: Այդ ձևի և ոճի եկեղեցիներ, հին ժամանակուայ դործ, կալուածքում յաճախ են պատահում:

Գ. ԶԱՐԵԹՏԱՐ ՎԱՆԲ

Չարեքտար վանքը, որի անունով կոչուում է ամբողջ կալուածքը պաշտօնական թղթերում, գտնուում է Թարթաւ գետի աջ ափին, ամբողջովին անտառով շրջափակուած գետեզերքի մի բաւական բարձրագիր բլրակի վրայ: Մի քանի տարի է Ղազարի գաւառի Բաշքեանդ գիւղի հայեր այդ վանքի շուրջը գիւղ են հաստատել, և հին, կիսաւերակ վանքի մատուռներից մէկը իրենց համար դարձրել են ծխական եկեղեցի: Վանքը բաղկացած էր թւով չորս փոքր մատուռներից, իրար հետ միացած, որոնց երկուսի տանիշն է միայն փլած, միւս երկուսը աւերուած են աւելի մեծ չափով:

Դոցա պատերից արտագրեցի բաւական թւով արձանագրութիւններ, իսկ մէկը էստամպագով ընդօրինակեցի:

Մատիան մուտքի մօտ մի խաչի վրայ.

ա.

- . . էր թւին ես Սեւադա
- . . իմ Շահանդուխտ կանգնեց
- . . աչս ի տապանի Գրիգորա, իշ
- . . նո որդոյն հզաւր և յաղթող իշ
- . . որ բազում քաջութիւն եհար զգա
- . . եւ երթէր յեմ զոր գիտացին ¹⁾
- . . եւ չթողին վանց դետ անբեր
- . . սամէր եւ մեծ պատարագմ որ
- . . ՌՅԿ (=1360) տաճիկ եւ ակնահ
- . . (զուցէ անդ նահատակեցաւ)

բ.

Դրսի պատի մէջ.

«Կամաւն Այ

այս գիր է Նորադինի որ
տվի զփաթլանանց ի կողթ
ապան իմ հոգոյս առաջնորդ
սբ ուխտիս Յոհանէս և միաբան
քս տվին ինձ. բ աւր ժամ
սբ Սարգսին :ա: ինձ
ու :ա: աւրն Խորիշահի յժը հայրապետ
աց նզոված որ զհողն խլէ կամ հակա
ռակ ավ: ես Արաբ խաթուն միաբանեցա
սբ ուխ(տ)իս առաջնորդ Յոհանէս և եղբ
արքս տվին ինձ :բ: ժամ Հռոմսիմե տաւնին»

գ.

«Ես Տր Յովան

էս և այլ եղբարքս զեկեղեցքս ո
ւրբաթ աւրն հասարակաց հաստա-
տեցաք յժը ից նզով
ած ով խափանէ»:

Դ.

«Կամաւն Այ ես Խոր
իշահ ամուսին Չաբար
ո տուի զիմ աւետարանն
Ածածնիս տրս և այլ մ
իաբանքս քի աւր պատ
արագ տուին ինձ աւ
ետեց Ածածնի»

Եկեղեցու մօտ կայ մի ժայռ, վրան փորագրուած են խաչ
քարեր արձանագրութեամբ:

Ե.

«Թիւն ՈՂԶ (=1297) . . .
մնացածը եղծուած է:

Գ.

«Թ. ՈԱ (=1152)
ես Ճորճ կանգն
եցի զխաչս եղ
բաւր իմ Չար
բազա ի բարեխաւս»

Դ. ՎԱՐԴԱՆԼՈՒ

Վարդանլու, Վաղահաս հայ գիւղի մի քանի ընտանիքներ
օգտուում են կապալով կալուածքի այդ անուամբ յայտնի մասից,
որովհետեւ համեմատաբար մօտ է իրենց գիւղին: Հին գիւղա-
տեղ է, աւերակների մնացորդով, որի մէջ կիսականգուն դրու-
թեամբ մնացել է գիւղի մատուանման փոքրիկ եկեղեցին, մի
փոքրիկ բազիլիկա, աւելի փոքր գաւիթով և հիւսիսային կողմից
կցած մի մատուռով: Եկեղեցու խորանները շինուած են արեւ-
մտեան պատին կից և ոչ արեւելեան: Շէնքը անտաշ քարից է,
կամարակապ, ցածիկի, «խրթին և մթին», ինչպէս էին Փառաստոս
Բիւզանդացու վկայութեամբ էջմիածինը, Գայիանէն և Հռիփսիմէն
ն դարում: Եթէ եկեղեցու ճակատի սալ քարի հաստատուն թուա
կանով արձանագրութիւնը չլինէր, կարելի էր ամենավերջի,
ժէ—ԺԸ դարու շէնք համարել:

ա.

«Ի թվիս ՈԿԴ (=1215) էր ՝ ի վերջին և ի նվաղիլ ժամանակիս
ես Հասան դուստր մեծին Գրիգորոյ ամուսին Տաւղան

այ իշխանի շինեցի զեկեղեցիս ի փրկութիւն հ(ոգւոյ)
եւ առն իմո: առաջնոր(դ) լինի զաւա (?) զեկ(եղ)եցի
ն առն իմոյ արասցեն էթե ոք յիմ
ոց կամ յաւտարաց խափանել ջ
անայ մեր մեղացն պարտակ
ան է կատարիչք աւրհ
յԱ:»

Շինութեան յարմար է և գրութեան անպրագէտ լեզուն:

Ե. ՄԱՐԶՈՒՄԱԿ

Մարջումակ անուամբ է այժմ յայտնի Թուրքաբնակ հին
գիւղը, այնտեղում, ուր վերջանում են անտառները և սկսում են
լեռնային սիզաւէտ սարադաշտերը: Գիւղը լի է անուշահամ աղ-
բիւրներով, ունի մի փոքրիկ լճակ և գեղեցիկ մարգագետիններ:
Հին մեծ եկեղեցին հասարակ քարերով շինուած, կիսաւերակ է
և Թուրքերը մարագ են դարձրել: Սորա արձանագրութիւնը չկայ,
քերուած և մաշուած են նրա շրջապատի բազմաթիւ գերեզման-
ների արձանագրութիւնները: Նոյն գիւղից մի վերստաշափ բարձր
գիւղի վարելահողերի մէջ առանձնացած շատ լաւ վիճակում,
համարեա թէ անփնաս, պահուած է մի մատուռ, բաղիլիկ. հասա-
րակ, քարաշէն, այսպիսի արձանագրութեամբ.

ա.

«ԹՎ 20Գ (=1304)

Ավ իշխանութբ մեծ

ին Գրիգորո աւգնականութբ Սեւ

աղի որդո Զատիկա, մեք նվաստ ք

ահանայքս Գրիգոր Մեսրոբ եւ եղբ

այր իմ Ովանէս շինեցաք զեկեղեցի

յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց:

Ես Սևանա տվի զԲինպատառ նշխար

ացու վս հոգո Թաճերին Ած ող:»

Զ. ՔԻԼԻՍԱԼՈՒ

Քիլիսալու, այժմ Թուրքաբնակ գիւղ, ուր հին եկեղեցին,
հասարակ շէնք, մնում է կանգուն, եկեղեցին արձանագրութիւն
չունէր, շրջապատի խաչաքարերի վրայ կաթդացի.

ա.

«Ի թվիս հաոց ՈՂԸ (=1249)

էր Գրիգոր դարբ

ոյն կանգնեցի զխաչս

ինձ եւ իմ . .

. . յիշեցէք»:

բ.

«Այ ես Մամանս . . կանգ

. . ան . . թվ ԶԵ (=1256)»:

է. ԽՈԹԱՎԱՆՔ

Խոթայ վանք կամ Դաղէի վանք կալուածքի այդ մի ժամանակ շէն և բաղմամարդ երկրի ամենանշանաւոր հաստատութիւնն էր: Այժմ նա կիսաւերակ է, չունի ոչ վանահայր և ոչ միաբան: Կանգուն են նորա բոլոր գլխաւոր շինութիւնները, հարուստ արձանագրութիւններով:

Խոթավանքը իւր կարեւորութեամբ կարող է մրցել Գանձասարի վանքի հետ և եթէ ոչ շինութիւնների ճարտարապետական կատարելութեամբ, բայց եկեղեցիների, մատուռների, ժամատների, տնտեսութեան և միաբանութեան ամենատեսակ կացարանների շատութեամբ, անհամեմատ հարուստ է Գանձասարից: Հայկական ամենահարուստ, փարթամ և մեծ վանքերից մէկն էր: Թառթառ գետը իւր ամբողջ հոսանքում կալուածքի մէջ լայն հովիտ չունի. լեռներ և սեպացած ժայռեր իրենց ամուր գոգում շրջափակում են նրան, շատ տեղերում ճանապարհների համար անգամ ամենանեղ անցք չթողնելով: Ուստի նրա ափերին շինութեան յարմար տեղ ընտրելը, այնքան էլ դիւրին գործ չէր: Վանքը կառուցուած է գետի ձախ ափին, լաչինդայեա լեռան դէմ յանդիման, մի փոքրիկ սարաւանդի վրայ, որի միջով անցնում է մի լեռնային վտակ, իսկ հիւսիսային կողմում բղխում է մի անուշահամ աղբիւր: Վանքի և գետի հեռաւորութիւնը մօտ կէս վերստ է: Բարձր բլուրներ շրջափակում են վանքը. միակ տեսարան թողնելով հարաւից հոսող գետի հովիտը և հանդիպակաց անտառածածկ լեռները: Վանքի բոլոր շինութիւնները, ոչ այնքան բարձր պարիսպներով շրջապատուած, դասաւորուած են չորս կարգով, որ բարձրանում են աստիճանաբար հարաւից դէպի հիւսիս:

Յիշածս բաղմամբիւ շինութիւնները կրում են տարբեր դա-

րերի և արուեստի կնիք և ակներև ապացուցանում են, որ այդ-
տեղը սրբավայր է եղել և կարևորութիւն է ունեցել շատ աւելի
կանուխ, քան թւականով ամենահին յիշատակարանը, որ կար-
դում ենք եկեղեցիների պատերի և խաչարձանների վրայ:

Ոչ ասանդութիւն կայ պահուած և ոչ պատմական յիշատա-
կութիւն և հնութեան քօղը պատռողը միմիայն կանգուն և կի-
սաւեր յուշարձաններն են:

Շինութիւնների դասաւորութիւնը ներկայացնելու համար
անպայման պիտի սկսենք նկարագրել հիւսիսային մասից, որով-
հետև տեղի յարմարութիւնն այնպէս է և շինութիւնները այն-
պէս են իրար հետ զուգորդուած, որ նոքա անհրաժեշտապէս նաև
հնութեան կարգն են ցոյց տալիս:

Դադէի վանքը բաղկացած է՝

ա. Մի ըսզիլիկից, շինուած անտաշ քարերից, կամարածածկ:
Արևելեան կողմում կիսաշրջանով դուրս ընկած ասպիսն է, աջ ու
ձախ փոքրիկ խորաններով: Երկար ձգուած եկեղեցին մէջ տե-
ղում սիւններ չունէր, իսկ տանիքի կամարը յենուած էր պատերի
հետ միացած երեքական քառանկիւնի հաստ սիւնների վրայ:
Արևելեան և մանաւանդ հիւսիսային պատերը յենուած են բնա-
կան ժայռերի վրայ: Հիւսիսային պատի մէջ զանազան մեծու-
թեան 4 դարաններ կան, 2-ը հարաւային պատի մէջ: Դուռ ունի
արևմուտքից և հարաւից, կից արևմտեան անկեանը:

Շինութեան տանիքը ամբողջովին փլած է և մի հաստա-
բուն ընկուզենի, ուղիղ մէջ տեղը բուսած, վկայում է որ այդ
եկեղեցու աւերը բաւական հին ժամանակից է:

Գրութեան ոչ մի հետք:

Այս հնագոյն, հիմնական եկեղեցին, դարերի ընթացքում նո-
րանոր շինութիւններով ճոխացրել են, չթողնելով հինը առանց
նորոգութեան և փոփոխութեան: Յիշածս դարակները եկեղեցու
պատերի մէջ, համեմատաբար ուշ ժամանակուայ գործ են, տա-
շած քարերով և զարդաքանդակներով, տարբեր ամբողջի ոճից:
Արևմտեան դուռը իւր պարզութեամբ չի պահուած, նա մի մեծ
և գեղեցկահիւս շրջանակի մէջ է առնուած և յարմարեցրած է
ԺԲ—ԺԳ դարի ոճի պահանջներին:

Նոր շինութիւններ աւելացել են այս կարգով:

բ. Հարաւային պատի երկարութեամբ, միայն արևմտեան
դուռն համար ազատ անցք թողնելով, շինուած է մի փոքրիկ,
նեղլիկ եկեղեցի, նախընթացին համանման սիւններով: Սա միջ-
նորմով բաժանուած է երկու մասի՝ գաւիթ և բուն եկեղեցի:
Անտաշ քարերով է: Չունի արձանագրութիւն:

գ. Արզու խաթունի կառուցած եկեղեցին, յիշեալ երկուսին կից, արեւելեան անկիւնում: Ամենահոյակապ շինութիւնն է այս, տաշած քարերով շինած. 13-րդ դարու հայկական եկեղեցիների յատուկ ոճով: Քառանկիւնի ձև ունի. 13 արշին մեծութեամբ, առանց սեան. բարձր գմբէթը յենուած է պատերի վրայ: Ներսում բացի աւագ սեղանից, երկուական սեղաններ ունի խորաններում և ոոցա վերևը իբրև երկրորդ յարկ. մուտքը աւագ սեղանիցն է: Նոյն ձևի խորաններ կրկին յարկով, շինուած են նաև արևմտեան մուտքի մօտ: Վերնայարկը տանող և պատերից դուրս ցցուած աստիճանները այժմ տաշուած են: Եկեղեցին ներսից կրաշաղախով ծեփած էր և նկարներով զարդարած: Թէև անմաքուր և աղօտ, պահուած են հարաւային և հիւսիսային պատերի նկարները:

դ. Գաւիթ. շինուած է Արզուխաբունի եկեղեցու արևմտեան կողմը, բաւական ցածր, կամարածածկ, մօտ 24 արշին երկարութեամբ: Կամարի հիւսիսային պատը յենուած է փոքր եկեղեցու և նրա գաւթի վրայ, իսկ հարաւային պատը հինգ և կէս չափազանց հաստ, տձև և կարճ սիւնների վրայ: Սիւնները և ամբողջ շինութիւնը հասարակ քարերից են: Այս շինութիւնը ըստ ամենայնի յիշեցնում է Տաթևի վանքի հարաւային պատին կցած գաւթիթը, որ գտնւում է Ստեփաննոս Օրբելեան մետրօպօլիտի ձեռքով կառուցած փոքրիկ եկեղեցու արևմտեան մուտքի հանդէպ:

Այդ երեք կարգ սերտ կերպով իրար հետ միացած շինութիւնները արևմտեան կողմից ամբողջանում են Զանգակատնով և ժամատնով:

ե. Զանգագատունը շինուած է գաւթի արևմտեան պատին կից: Կամարակապ, քառանկիւնի մի շինութիւն է, երեք կողմը պատերով ծածկած, իսկ արևմտեանն ունի կամարաձև բացուածք:

Գմբէթը, չորս սեան պատուանդանով, կազմում է զանգակատան երկրորդ յարկը:

Առաջի յարկի մէջ, արեւելեան պատի վրայ յենուած, կանգնեցրւած են այն մի զոյգ խաչքարերը, որոնք հայկական փորագրական արուեստի գլուխ գործոցն են: Բազմաթիւ են իմ տեսած խաչարձանները. շատերը նուրբ և ճարտարահիւս փորուածքով, սակայն այդքան կատարեալ գործ, ևս ոչ մի տեղ չեմ տեսել և ոչ նկարներում հանդիպել:

Պաշարձանի քարը գորշ կրաքար է, միջակ կարծրութեան, ողորկ և առանց չէչերի: Ամեն մի խաչ երկու մասից է բաղկացած. իրար հետ վարպետօրէն սերտ միացրած: Քանդակները, հայկական ոճի հիւսուածք են և տերեւաձև զարդերով ունին եզերքում, շրջանակի վրայ, բարձրաքանդակ արձանագորութիւններ:

Խաչերից մէկի վրայ փորագրուած է Յիսուս: Յիսուսի պատկեր կրող խաչը մի անկիւնից սկսել է եղծուել, չնայած, որ զանգակատան պատերն ու ծածկը լաւագոյն եղանակով դարերով պաշտպանել են հայկական գեղարուեստի այդ զոյգ հրաշալիքը:

դ. Ժամատունը շինուած է զանգակատնից աւելի արեւմուտք, հնագոյն, աւերակ եկեղեցու արեւմտեան պատին կպած: Արտաքուստ նա շինած է հասարակ քարերով, ներսը սրբատաշ է: Շինութեան ձևը քառակուսի է, չորս սեան վրայ ամրացրած, և ունի հերթիկաձև լուսանցք տանիքի միջով: Ընդհանրապէս ժամատան ձևը սովորական է, բայց աւելի պարզ է քան իւր նմանները: Դրա ներսում թաղուած անձանց բոլորի արձանագրութիւնները դժբախտաբար անաղարտ չեն: Ինձ յաջողուեց միայն մի քանիսը կարգաւ: Հնագոյն եկեղեցու արեւմտեան դուռը այդ ժամատանիցն է:

է. Չորրորդ գծի վրայ, մի պողոտայով բաժանուած առաջի երեք շարքից, շինուած է մի փոքր մատուռ ներսը քառակուսի գմբէթը շինուած է կարմիր աղիւսից, ինչպէս Չարեքայ վանքի զանգակատունն է: Այս մատուռը այժմ խարխուլ դրութեան մէջ է:

Յիշածս բոլոր շինութիւնները նոյն հարթութեան վրայ է, բայց որովհետև վանքի տեղը զառիվայր է, հետևեալ շինութիւնները գտնուում են դէպի հարաւ, ուրիշ հարթութեան վրայ:

ը. Մի տուն կամ տաճար, ինչպէս յիշուած է արձանաքարի մէջ, բաղկացած է երեք մասից: Առաջին սրահ կամ սեղանատուն, որ դրսից շինուած է ամենահասարակ քարերից՝ ներսից սրբատաշ է, կամարածածկ, վերնալոյսով: Ունի միայն մի դուռ, չորս միակտոր քարեայ սիւներ, որի վրայ են ծանրանում տանիքի կամարները: Հիւսիսային պատի տակ սալ քարերից շինուած է հայկական տան յատուկ սալքուն, գետնից բարձր տաճարածութիւնը, որի վրայ էին նստում տան բնակիչներն ու հիւրերը:

թ. Երկրորդ սրահ, կից է առաջին. ներսից դարձեալ սրբատաշ քարով է շինուած, կամարածածկ. տանիքը յենուած է երկու սեան վրայ. լոյսը դարձեալ հերթիկից է: Կամարը առաջինի չափ բարձր չի:

ժ. Սորան կից է, հարաւային կողմից, մի սննեակ, դէպի հարաւ նայող երկու պատուհանով, և մի դռնով: Սա էլ կամարածածկ է: Երեք սրահներն ու սենեակը իրար քովէքով և միացած, ներկայացնում են հայկական մեծ իշխանական, այս դէպքում վանական տան տիպար: Սոքա սովորական միաբանների ապրիլու խցիւր չէին, որոնց նմուշները, դեռ ևս կանգուն և բաւական

լաւ պահուած, գտնուում են յիշածս եկեղեցիների արևմտեան կողմում:

Ժա. Դարձեալ այդպիսի մի ընակարան է, կամ «տաճար» է, նոյն հարթութեան վրայ, արևմտեան կողմում, բաղկացած երեք՝ երկու մեծ և մի փոքր՝ կամարածածկ սրահներից. շինուած ոչ նախկինի շքեղութեամբ: Այս մասը յատուկ պատերով բաժանուած է առաջնից և ունի միջանի սենեակ երկրորդ յարկում: Գուցէ յետոյ է աւելացրած:

Ժբ. Վանքի Տնճանը եւ գինետունը, կից երկրորդ ընակարանին, ուշագրաւ են մեծութեամբ, բարձրութեամբ և յարմարութեամբ: Խոշոր և բարձր սրահներ են. կամարածածկ, սրբատաշ քարերով: Սոցա վրայ նոյնպէս շինուած էր երկրորդ յարկ, կիսաւերակ վիճակում, կանգուն պատերով:

Տների և հնճանի առաջ մեծ հրապարակ կայ: Վանքի ընդարձակ շրջապարիսպի մէջ ամեն տեղ գտնուում են աւերակներ, որ կանգուն մնացած շէնքերի հետ ի միասին կենդանի վկաներ են վանքի երբեմնի ծաղկեալ և փարթամ վիճակի: Պարսպի մէջ և պարսպից դուրս, մինչև Թարթառի գետափը, վանքի պարտէզն էր, հաւանական նաև խաղողի այգին, որ ոռոգւում էր արևելահիւսիսային ձորից բղխող ջրով:

Ժգ. Երեք մատուռներ գտնուում են հիւսիսային բարձունքների վրայ, այնպէս, ինչպէս Հաղարծնի վանքում:

Հին, փարթամ, պորձունեայ, աշխատասէր և ջերմեռանդ ժողովրդի փոխարէն, այժմ անտառածածկ ընդարձակ կալուածքի մէջ ապրում են անքաղաքակիրթ, անասնապահ թուրքեր, որ վայրենուն յատուկ անխղճութեամբ, միանգամայն աննպատակ կերպով, փչացնում են անտառները և աւերում հնութիւնները:

Խոթավանքը այժմ բոլորովին ամայի է, ինչպէս Չարեքայ վանքը, հաղորդակցական ճանապարհներից դուրս, երեսի վրայ ընկած և ծառայում է աւազակների կացարան:

Բաղմաթիւ արձանագրութիւններից շատերը կոտրատուել, անհետ կորել են. բայց դարձեալ այնքան են մնացածները, որ որոշ չափով նպաստում են վանքի մոռացուած պատմութիւնը վերականգնելու: Դոքա արտագրուած և տպագրուած են Սարգիս եպիսկոպոս Ջալալեանի և ապա Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարեանի ձեռքով, թերի և սխալ, ուստի անշահ չենք համարում կրկնել և լրացնել:

(Կը շարունակուի)

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻ ԵՐԿԵՐԸ

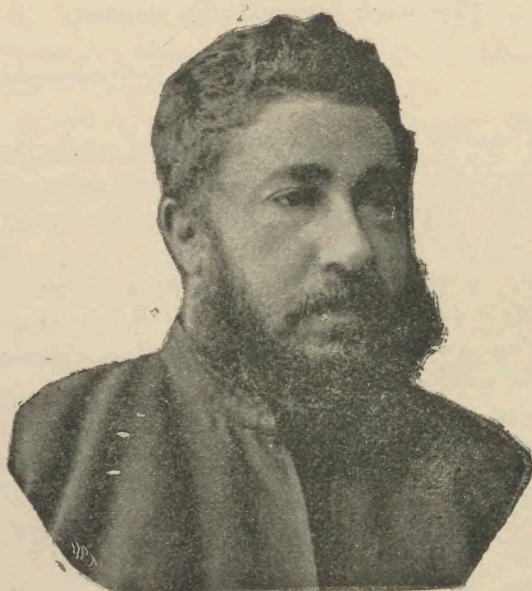
ԳՐԸԿԸՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ *)

(Մահուան քանգամեակի առիթով)

Ա. Շահնաղարեանի

Թէ ինչ արժէք էր վերագրում սկզբում ինքը հեղինակը իւր ձեռնարկած դործին, այդ երևում է «Մանսնայի» յառաջաբանից (էջ 6) «արժէք մը չունի ըստ ինքեան թէպէտ, բայց և ես իբր բարձր գործ մը չեմ ներկայացներ զայս...»։ և սա ոչ թէ համեստութիւնից դրդուած է գրում, այլ իրօք առաջին նիւթերն անփութութեամբ և վայր ի վերոյ են կազմած։ Այս հասկացողութեամբ մօտենալով ժող. ստեղծագործութեան՝ Գ. Սրուանձտեանը տալիս է իւր առաջին գործը «Գրոց ու Բրոց» վերնագրով, որն աւելի ընդարձակ ծրագիր (թէև խառն) կարելի է կոչել կամ ընդհանուր տեսութիւն քան մշակած մի գործ։ «Գրոց ու Բրոցը» նախ տպագրուած է 1869 թ. «Մանգումէի էֆքեարի» էջերում, իսկ 1910 թ. առանձին գրքով։ Յառաջաբանի մէջ դիմելով իւր բարեկամ Մարկոս Աղաբէկեանին՝ նա բացատրում է այս գրքի լոյս ընծայելու առիթը «սա մի ընծայ է այն հողէն ու ջրէն, որ Հայաստան անունը կը կրեն տակաւին», որքան դառնութիւն, աւեր և սրածութիւն կրել է հայ ժողովուրդը, բայց և այնպէս մեր լեռները, հովիտները, ձորերը, գետերը, շէնքերը, աւերակները, հողմերը, աստղերը ամենքն ալ խորհուրդաւոր անուն մը ունեցած են և այդ ամեն մէկ անունը կը պարունակէ իւր մէջ անձի կամ անցքի մը պատմութիւնը, թէ առասպել համարուի այն առ այժմ և թէ իրական, սոքա մագաղաթից աւելի տոկուն և անջինջ մատեան պահպանել են բնակիչների բերանացի աւանդութիւնը, կամ վէպը և զրոյցները (Գրոց ու Բրոց էջ 4)։ հաւսոցա մի նմուշ է տալիս հեղինակը՝ իւր Գրոց ու Բրոցով։ այս գրուածքն իսկապէս անձնական տպաւորութիւնների, թուողիկ ժողովրդական աւանդութիւնների, բանաստեղծական գեղուն

*) Տես Աղգ. Հանդէս, Գիրք XXIV:

ԳԵՐԵԳԻՆ ԵՊ. ՍՐՈՒՆԵՆՑԵԱՆ

զգացումների մի ներբողական է, ցան ու ցրիւ այս ու այն կողմը ձգած: Նախարարնի մէջ գովելով Մշոյ երկրի բնական դիրքն ու նախնական բնակիչներին, հեղինակը նկատում է, թէ Մշոյ քաջերն այսօր քրդերն են և երգերն ու խաղերը՝ քրդերէն են. բայց և այնպէս հին յիշատակներն և առհասարակ ամեն մի շէն թէ աւերակ տեղի հետ կապուած աւանդութիւնները սփռուած են ամենուրեք և կենդանի վկաներ են մեր հին կեանքի: Դիմելով բուն նիւթին՝ նա կարևոր է համարում նախատել հայ այն պարոններին և օրիորդներին, որոնք խորշելով իրանց լեզուից՝ օտար լեզուներով են խօսում. համաձայնելով, որ մեր լեզուն կատարեալ չէ, նա նկատում է, թէ պէտք է կատարելագործել, հարստացնել. մեղադրում է նաև մեր դպրոցական գործիչներին, որոնք տառերի ուղիղ հնչիւնն անգամ չեն կարողանում սովորեցնել աշակերտներին, մանկավարժական հասկացողութիւն չունին, և փոխանակ մանուկին ծանօթացնելու իւր շրջապատի և ծանօթ առարկաների հետ՝ անմարս նիւթ են մատակարարում: Թէև այստեղ հեղինակը շեղում է իւր բուն նիւթից և խօսում է մանկավարժական հարցերի մասին, բայց և այնպէս ցոյց է տալիս, որ նա մանկավարժական հիմնական օրէնքները շատ լաւ գիտէ, բոլորովին բարձր է կանգնած ժամանակակից ուսուցիչներից և հասկանում է մանկան հոգեբանութիւնը. առաջնորդուելով այդ ուղղութեամբ, նա մինչև իսկ կազմում է մայրենի լեզուի համար յարմար դասագրքեր, որոնք արժանանում են գնահատութեան և երկար ժամանակ գործադրում են Տաճկահայ դպրոցներում: Համեմատելով մեր գրական և պաշտօնական լեզուն, նա գտնում է, որ առաջինն աղքատ է, մինչդեռ երկրորդն ունի բառերի հարուստ պաշար, որ ինքն գրական լեզուի մէջ գործադրէինք, անշուշտ կը կատարելագործուի և կը հարստանայ մեր նոր լեզուն. իբրև ապացոյց նա սկսում է յիշատակել գիւղատնտեսական գործիքների ու դոցա մասերի անունները, թռչունների, բոյսերի, պտուղների, ծառերի, կենդանիների, վայրի գազանների տեսակներն ու անունները: Ապա նա շարունակում է համառօտ յիշատակելով և ժողովրդական աւանդութիւններից ու վէպերից օգտուելով՝ թուել թէ պառաւները բժշկութեան համար լինչալիսի միջոցներ են գործադրում, զոր բոյսերն են իբրև դեղ գործածուում, լինչպէս տեղացի բնակիչներն ամեն մի բոյսի կամ ծաղկի հետ կապում են որևէ վէպ. ժողովրդական հաւատալիքներից օգտուելով՝ ջրերի հրաշագործ գորութեան մասին է խօսում, օձերի հաւատալիքի և դոցա հետ կապուած զանազան բազմաթիւ զրոյցներից մի քանիսը հանգէս է բերում: Այստեղ ընդհատելով

սկսածը՝ Նեմրուծի և սորա շուրջը գտնված վայրերի հետ կապված վէպերն ու աւանդութիւններն է յիշատակում, ինչպէս Բէլի ուղտերն և ուղտապանները, քարացած հարսն ու փեսան, Շեղջայ դար, Լէզը գիւղի անուան հետ կապում է Արալէզը աստուածներին, մէջ է բերում Սիփանի և դորա հետ կցուած Նոյեան տապանի աւանդութիւնը և ապա այդ լեռան վերաբերեալ հայկական վէպը, ժող. դիցազներգութիւնը, որով այնքան հարուստ է Սիփանի շրջակայքը, ինչպէս «Սարէ Սիփանէ» յայտնի դիցազներգութիւնը: Մի կողմը թողնելով Ալադաղը, Թոնդիկն, Աբաղու դաշտը, նա դառնում է դէպի Վան. յիշում է Ազնաւուրի գերեզմանի և Շէխերի օջախի հետ կապուած աւանդութիւնները, թէ վերջիններս յոյն եպիսկոպոսներից են յառաջացել, որ թողել են իրանց կրօնը և հայոց խիստ թշնամի են: Կրկին դառնում է հայ ժողովուրդի հաւատալիքներին, դերի մասին եղած զրոյցներն է յիշատակում, Խնուսի քառասուն մանկունք կամ Հալիլ բաբա, Կայէնի ծառեր, Ախրը չիման, Կայենի գերեզման, Հսկաների ոսկորներ, և ժողովրդական հաւատալիք, Բինգէօլ, Եփրատ, Գուռ-գուռ՝ իբրև Աստղեկան լուգարան, ու. Կարապետի կաղ դե, Վարագ, Հայկավանք, Հայոց ձոր, Թուխմանուկներ և ցասման խաչ անընդհատ յաջորդում են միմեանց՝ խառն կենդանիների և ծաղիկների հետ կապուած աւանդութեանց հետ. ազգային պատմութեան, լեզուի և գրականութեան համար նա կարևոր է համարում առաջ բերել նաև «տնական, գեղջկական, քաղաքական և կրօնական արարողութիւնները, առածները, երգումները, անէծքները, օրէնքները, երգերը, պարերը, տղայոց խաղերը ևն»։ և ի վերջոյ կցում է Սասունցի Դուռի կամ Մհէրի դուռը դիցազներգութեան մասին մի քանի տեղեկութիւններ:

Գ. եպ. Սրուանձտեանի այս գրուածքն իսկապէս ծրագրի բնոյթ ունի, ինչպէս կոչում է և ինքը, հեղինակը, միայն շուտափոյթ և արագ կազմած. այս ծրագրից երևում է, որ Սրուանձտեանը ծանօթ է բազմաթիւ ժող. աւանդութիւնների, վէպերի, զրոյցների, առասպելների և երգերի հետ. ժողովրդական բաների ահագին պաշար ունի. սա մի հարուստ ծրագիր է ժող. բազմաթիւ և բազմազան նիւթերի, որ եթէ յաջողուէր նոյնութեամբ հաւաքել, այն ժամանակ մենք կունենայինք մի հսկայական աշխատանք: Բայց այս ծրագիրը կազմած է շատ անփոյթ և վայրիվերոյ, ուստի մի ամբողջական պատկեր չի ստացւում, և սորա գլխաւոր պատճառն այն է, որ նա տեղ տեղ տալիս է վէպը, զրոյցը կամ աւանդութիւնը, ուր որ ինքը յիշում է, իսկ այլ տեղ յիշում է թէ այս կամ այն լեռան, գետի և վայրի հետ կապուած կան շատ ա-

ռասպելներ. զարմանալին այն է, որ այս ծրագիրը կազմելիս նա ոչ մի գրաւոր աղբիւր չէ ունեցել. ինքը գրի չէ անցրել իր լսածը, այլ բոլորը քաղում է իր յիշողութիւնից. բայց այս նիւթերը յիշողութեան օգնութեամբ վերարտադրելը այնքան էլ հեշտ գործ չէ և ներկայ դէպքում էլ յիշողութիւնը վստահելի աղբիւր չէ կարող լինել: Բացի դորանից, ինչպէս երևում է, հեղինակը մեծ կարծիք էլ չունի իւր այս գրքի արժանաւորութեանց մասին, ուստի այն միտքն է յայտնում, թէ այս գրուածքն արհամարհողներ շատ կը լինին, քան արժէքը հասկացողներ. նորա այս կասկածը յառաջացել է այն ենթադրութիւնից, թէ իւր կատարածն աւելի թոյլ գործ է, քան Ալիշանի «Յուշիկքն» ու Երեմիա եպ.-ի «Հայրենասիրութիւնը», որոնք ուշ ու եռանդ ունեցող անձինք են և ընդարձակ տեսութեամբ գլուխ են բերել իրանց երկասիրութիւնը: Որքան նա ոգևորուած է երևում առհասարակ հայրենեաց յիշատակներով, այնքան էլ, կարծէք, փոքր արժէք է վերագրում այդ երկրի ժողովրդի բանաւոր ստեղծագործութեանց հրատարակման գործին. պարզ է, որ 60—70-կան թուականների հայ գրագէտները, որոնք կլտսիկ ուղղութեանն էին հետևում և աշխատում մինչև իսկ ճոխ լեզուով նոցա նմանուել, այսպիսի նիւթերն այնքան էլ բարձր չը դասեն. և մենք իրօք տեսնում ենք, որ եթէ Սրուանձտեանը ձեռնամուխ է եղել իրրև փորձ կամ ծրագիր իր «Գրոցն ու բրոցը» հանդէս բերելու, ապա դորա գլխաւոր պատճառը եղել է նախ և առաջ խիստ ազգասիրութիւնն և յետոյ մանուկ հասակում մամիկներէից ու խալիվորներէից լսած զրոյցները, որոնք անջնջելի հետք էին թողել նորա յիշողութեան մէջ և նա կամեցել է շունչ տալ հայրենեաց անխօս բեկորներին. «Գրոց ու բրոցը» նա վաղուց էր գրել, բայց չէր վստահանում հրատարակել և միայն շնորհիւ իւր մի բարեկամի բուռն թախանձանքին՝ նա տպագրութեան է տալիս: Անշուշտ մի պակասութիւն է հեղինակի կողմից, երբ նա իր ձեռնարկած գործի արժէքը պարզ չէ կարողանում ըմբռնել, երբ նա և՛ զգում է որ լաւ գործ է կատարում և գուշակում է թէ արհամարհողներ շատ կլինեն այս գրուածքը. յետոյ մենք առիթ կունենանք դեռ վերադառնալու հեղինակի այդ երբեուն գրութեան, միայն կարեոր ենք համարում այստեղ նկատել նաև այն թերութիւնը, որ Սրուանձտեանը փորձ է անում զանազան վայրերի հետ կապուած զրոյցը և վէպը բացատրել այս կամ այն պատմական անցեալով, օրինակ բերելով պատմագիրներէից. բայց նա մոռանում է, որ իւրա համար այդ արժանահաւատ պատմագիրներն, ընդհակառակն, իրանց պատմական տեղեկութիւնները հիմնել են այդպիսի ժո-

ղովրդական զրոյցների, վէպերի ու ականդութիւնների վրայ, այնպէս որ այդ բացատրութիւնները Մ. Խորենացու և Աստուածաշնչի հաղորդածից այն կողմը չեն անցնում: Գալով այս գրքի մի քանի անուանց բացատրութեան կամ ստուգաբանութեան, պիտի նկատել որ դոքա մեծ մասամբ սխալ և աւելորդ բացատրութիւններ են կամ ուրիշների անհիմն կարծիքներ. օր. «Փէրի» ըստ ոմանց կարծիքի «բարի» բառից է ծագել. «Մարանդ» — մայր անդ բառից՝ Նոյի կնոջ այնտեղ թաղելու պատճառով և Ն: Այնուամենայնիւ այս գրութեան արժանի է ուշադրութեան այն տեսակէտից, որ առաջին անգամ Գ. վ. Սրուանձտեանը թէև թուուցիկ տեղեկութիւններով, բայց և այնպէս մի նոր աշխարհ է բաց անում մեր առաջ, որ մինչև այդ ժամանակ խաւարով ծածկուած էր և կամ դորա մասին շատ քիչ տեղեկութիւն ունէինք. նա այնուհետև շարունակում է ցրել խաւարը և գրի անցնել հայ ժողովրդի բերանացի ստեղծագործութիւնը, տալ մեզ հայի սովորութիւնները, աւանդութիւնները, նիստ ու կացը, զրոյցը, երգը, ուրախութիւնն ու տխրութիւնը, յայտնել մեզ մեր դիւցազներգութիւնը, որի մասին երկար զարեր ոչ ոք զազափար չունէր:

«Գրոց ու Բրոցին» յաջորդում է «Հնոց-Նորոցը», որով Գ. վ. Սրուանձտեանն սկսում է հրատարակութեան տալ ժողովրդական նիւթերը. սորանով իսկապէս սկսում է նորա գործունէութեան ամենաբեղմնաւոր շրջանը *):

1876 թ. Գ. Սրուանձտեան հրատարակում է «Մանանայ» գրութեանը. նախ քան բուն նիւթին անցնելը՝ մի ընդարձակ յառաջաբանի մէջ հանդէս է բերում քաղութային Մ. Խորենացու, Եղնիկի, Գ. Նարեկացու «Երգ երգոցի» մեկնութեան մի ձեռագիր մատեանի և Առաքել պատմագրի պատմութեան այլ և այլ էջերից, ցոյց տալու համար թէ զանազան ժողովրդական առասպելներ, հաւատալիքներ, բոյսերի և թանգագին քարերի անուններ, որ գործ են ածել վերոյիշեալ հեղինակները, մինչև այժմ էլ գոյութիւն ունեն հայ ժողովրդի մէջ և թէ դոցա ծագումը շատ հին պիտի լինի. ապա, իբրև վարձատրութիւն իւր գրական գործունէութեան, հարկաւոր է համարում հրատարակել այստեղ ազգային մի քանի գործիչների և գրականագէտների իրան ուղղած մասնաւոր նամակները. պատրիարք Ն. Վարժապետեանը, Գաբ. քահանայ Պատկանեանը, հ. Ղ. Ալիշանը, Յ. Շահնազարեանն ու Յ.

*) Դժբախտաբար հնար չեղաւ Թիֆլիսում գտնել Գ. վ. Սրուանձտեանի «Հնոց-Նորոցը», ուստի ձեռնպահ ենք մնում այդ գրքի մասին որևէ կարծիք յայտնել՝ յիշողութեան հիման վերայ:

Իզմիրեանը կարգալսւմ Գ. Սրուանձտեանի «Շուշանն Շաւարշանայ», «Գրոց ու Բրոցը» և «Հնոց-նորոցը»՝ քայալերական նամակներով խրախուսում են հեղինակին նոյն ուղղութեամբ շարունակելու. յիշաւի, ժամանակակից բանասէրների համար չէր կարող լինել այլ աւելի մեծ ուրախութիւն, քան պատճառեց նոցա Սրուանձտեանը՝ հանդէս բերելով աղգային դիւցազներգութիւնը, հայ ժող. բազմաթիւ բանաւոր ստեղծագործութիւնները և դորանով միանգամայն հերքեց այն օտարազգի և մերազնեայ գրականագէտների կարծիքները, թէ հայ ժողովուրդը ստեղծագործական շնորհ չունի, թէ նա երկար դարեր ապրել է՝ առանց բանաւոր կերպով պահպանելու իւր հոգեկան ստեղծագործութիւնները, եթէ իսկապէս ունեցել է. բայց միանգամայն աւելորդ և անտեղի է մասնաւոր բնոյթ կրող նամակները, նամանաւանդ հեղինակի անձի վերաբերեալ խիստ գովասանք բովանդակող գրութիւնները, տպագրել իւր իսկ հեղինակութեանց մէջ. Գ. Սրուանձտեանը նոյնպէս է վարւում և իւր յաջորդ հրատարակութեանց մէջ, թէև նկատում է, թէ անձնական գովասանքը չէ, որ ես սիրելի աղգայինների ինձ ուղղած նամակները կցում եմ գրուածներիս, այլ այն սէրը, որ հայ ժող. ստեղծագործութիւնը ջերմ ընդունելութիւն է գտել աղգային բանասէրների կողմից. բայց և այնպէս՝ որքան էլ արդարանալու լինի, այնուամենայնիւ դա մի մեծ պակասութիւն է նորա կողմից և այդ պակասութիւնից գերծէն ժամանակակից այլ տաճկահայ գրողները:

«Մանանայի» յառաջաբանից և նիւթերի բովանդակութիւնից երևում է, որ հեղինակը նախկին հայեացքով չէ նայում ժող. ստեղծագործութեան, տեսնում է, որ ոչ միայն ընթերցողների և այդ տեսակ նիւթերով հետաքրքրւողների մեծ բազմութիւն կայ, այլ նաև որ խրախուսում, նիւթական նպաստ են տալիս՝ շարունակելու սկսած գործը և փորփրելու հայրենեաց հնութիւնները. այս հանգամանքն առիթ եղաւ, որ հեղինակը մեզ տայ մի ամբողջական գործ. որպիսին ներկայանում է «Մանանան»: Գիրքը բաժանուած է մի քանի մասերի. իւրաքանչիւրն առանձին վերնագրով. ա. «Հայրենեաց համն ու հոտը». այստեղ նա առաջ է բերում Վանայ Ալգեստանեայց տեղագրութիւնը, բնակիչների վայելչասիրութիւնը, կեանքի այլ և այլ եղանակը, ընտանեկան սովորութիւնները, հաւատալիքները, մանուկների խաղերը, ժողովրդի նախապաշարմունքը, զրոյցները և այլն: Հետաքրքիր է այս մասի գրութեան ձևն ու ոճը. հեղինակը կամ ինքն է հրաւիրում ընթերցողին իւր հետ շրջելու ու նրան զրոյցի եղանակով պատմում է ժող. սովորութիւնները և կամ խօսեցնում է պառաւնե-

րին, ծերունիներին և երեխաներին և այդ միջոցով կենդանի և բանաստեղծական պատկերներով տալիս է մեզ իր հայրենի ժողովրդի կեանքի այս կամ այն կողմը:

Բ-դ մասը բովանդակում է «Հայրենեաց վէպը և զրոյցը»-ը. նախ քան բուն նիւթին անցնելը Գ. Սրուանձտեանը մի ընդարձակ տեսութեան մէջ ընդհանուր ակնարկ ձգելով գրարուեստի կամ առհասարակ գրի ծագման, ազգերի տեղափոխութեան, անկման կամ վերականգման վրայ, անցնում է Տաճկաստանի մի բանի ազգերի և ցեղերի ծագման և տարբերութեան կամ նմանութեան հանգամանքներին. ինչպէս օր. եղդիների, գնչուների, քրդերի, Հայաստանի նախարարական տոհմերի, եւրոպական մի քանի ազգերի և այլն. ի միջի այլոց բերում է Կ. վ. Շահնազարեանի այն ենթադրութիւնը, թէ գերմանական ցեղերը նախքան արեւմուտք անցնելը՝ ապրել են Սիւնիքում և ապա տեղացիներից ևս վերցնելով իրանց հետ՝ բնակութիւն են հաստատել ներկայ բնակավայրում: Այնուհետեւ մի քանի էջ ևս նուիրում է րեւոզներին, մեր ազգի լեզուի և բարբառների, գրերի ձևերի՝ թրոչնագրերի, ծածկագրերի, պայմանագրերի և այլն նշանակութիւնն և հանգամանքները բացատրելու: Այս ընդարձակ տեսութիւնը գրելիս հեղինակը կամ առաջնորդուել է աւանդական տեղեկութեամբ և կամ անձնական հասկացողութեամբ ու մեծամասամբ անհիմն ենթադրութեամբ. հեղինակի ոյժերից վեր է եղել զբաղուելու զուտ գիտական նիւթերով, բայց նա չի կամեցել «Հայրենեաց վէպըն ու զրոյցը» տալ առանց որեւէ գրական տեսութեան, նա կամեցել է ամեն մի յարմար թէ անյարմար դէպքում իւր կարծիքն արտայայտել, ուստի այնպիսի ծանրակշիռ հարցերում, ինչպիսին է օր. մեր նախարարական տոհմերի ծագումը, կամ առհասարակ գրերի գիւտը ևլն, նա ոչ թէ նոր բան չէ աւելացնում, ինչ որ արդէն ասել է Խորենացին, այլ և ժամանակակից զրոյցների վրայ հիմնած շատ անգամ անտեղի՝ եզրակացութիւններ է հանում: Հաւանական է ենթադրել, Գ. Սրուանձտեանն, իւր ամբարած նիւթերը մշակելիս, ի նկատի է ունեցել միջին դասակարգի ընթերցողներին, ուստի և կարեւոր է համարել իւր ժողովածուի այս կամ այն մասում նոցա գիւրութեան համար տեղեկութիւններ և կամ այլ պատմական ու մինչև իսկ լեզուաբանական բացատրութիւններ տալ: Այս բոլորից յետոյ ժողովրդական վէպերից ու զրոյցներից նա բերում է 9-ը հեքիաթ՝ մեծամասամբ Վանի բարբառով գրի առած. ա) Գառնիկ աղբէր, բ) Անխելք մարդ, գ) Բիւրապատիկ, դ) Թագաւորն ու իր երեք որդին, ե) Երազատես (Խիզանցոց բարբառով), զ) Նենգաւոր մայր

մը (Խիղանցոց բարբ.) է) Նահապետենց աղջիկ, ը) Հազարան բուլբուլ և թ) Իշխանագունի մը բաղդ և աղուէսին խելքը: Այս հեքեաթներն ընտրութեամբ են գրի առնուել և իսկապէս սոցա մէջ գ-ը, է-ը, ը-ը, և թ-ը իրանց բովանդակութեամբ, կազմութեամբ և բարոյական իմաստով աչքի ընկնող ժող. ստեղծագործութիւններ են:

Գ-դ մասն ամփոփում է «Երգք և նուագք Հայրենեաց». համառոտ տեսութեան մէջ Գ. Սրուանձտեանն այն ընդհանուր ճշմարտութիւնն է յայտնում, թէ որ երկրի բնութիւնը հարուստ է, այնտեղի ժողովուրդն էլ երգող է լինում, ինչ գործով, որ զբաղւում է, նորա համապատասխան էլ երգեր է յօրինում: Ապա Գ. Նարեկացու երգերից մի քանիսը մէջ բերելով՝ ցոյց է տալիս, որ դոցա ոճը և լեզուն ժողովրդական է. արտատպում է նաև Գար. քահ. Պատկանեսնի «Երգ Գողթան» վերնագրով ոտանաւորը, թէև ոչ մի կապ չունի իւր գրութեան հետ, բացի այն հանգամանքից, որ Շամիրամի յուշունք առասպելից է հիւսած՝ ժողովրդական դարձուածներով: Զեռագրերից և տպագրուած գրքերից օգտուելով առաջ է բերում Գրիգոր Աղթամարցու և ուրիշների տաղերը՝ իբրև ժողովրդական լեզուի նմուշ, Ար. արքեպ. Սեդրակեանի, Տ. Սարգսեանի և «Բազմավէպ» ամսաթերթում իւր ժամանակին տպագրուած ժողովրդական մի քանի երգերը: Թէև Գ. Աղթամարցու տաղերն ևս սերտ առնչութիւն չունին մեր հեղինակի ժողովածուի հետ, բացի միմիայն լեզուից, բայց և այնպէս դորանով նա որոշ ծառայութիւն է մատուցել Հայոց միջնադարեան գրականութեամբ զբաղող բանասէրներին. թէև թերի և պակասաւոր, այնուամենայնիւ տպագրել է այդ ոտանաւորներից մի քանիսը, երբ նորա տաղերից և ոչ մէկը գեռ յայտնի չէր գրականութեան մէջ:

Բուն ժողովրդական երգերն ու այլ ստեղծագործութիւնները, որ Գ. Սրուանձտեանն է հաւաքել, այս գրքի մէջ ղետեղուել են հետևեալները. «Երգ վըւըշիկներու, երգ շինականաց, համբարձման վիճակի խաղեր, երգ հարսնածութեան, որ ամբողջովին գրի չէ առել, երգ Ապովեան?, մի նոր առակ գայլի վերաբերեալ, Վանայ պառաւնների աղօթքը, հանելուկներ, առածներ և նորերուկներ, դիւթութիւնք և բժժանք, ժողովրդական բժշկարանից մի քանի գլուխ, աղօթք վասն լոշտակի, հաւախօս, զուարճալիք և պիտանիք (տաճկերէն), վասն ազդեցութեան կենդանակերպից ոմանց... աստեղաց ոմանց: Այս բոլորին հետևում է մի համառոտ ժամանակագրութիւն, որ Սրուանձտեանի եղբայր Յակոբն է ընդօրինակել մի ձեռագրից. ժամանակագրութիւնն սկսւում է հայոց 465 թ. քա-

ղաքական և եկեղեցական դեպքերից, բայց շուտով ընդհատելով, այդ նիւթը՝ շարունակութեան մէջ յիշում են վան քաղաքի փաշաները՝ նոցա համառօտ գործերով. 1468 թ. մինչև 1871 թ. սորան կցուած է 2 էջ «Երաժշտական», որ խօսում է մեր շարականների և ժամագրքի մէջ գործածւող խազերի մասին, գծագրում է դոցա և հայկական անունները թւում: Բոլորից վերջը նա տալիս է այս գրքի մէջ գործածուած գաւառական բառերի բացատրութիւնը կամ բառարանը էջ 407—456. այս մասն ևս ունի առանձին յառաջաբան, ուր բաւական երկար խօսում է դրախտի Հայաստանում լինելու, Նոյի անուան հետ կապուած հայկական աւանդութեան, լեզուների բաժանման և այլ հանգամանքների մասին, այս յառաջաբանում կան բաւական աւելորդ երկարաբանութիւններ և շատ քիչ ճիշտ գիտողութիւններ. կրկնում է դարձեալ «Գրոց Բրոցի» մէջ յայտնած—այն կարծիքը, թէ գաւառական բառերի օգնութեամբ կարելի է հարստացնել մեր նոր գրական լեզուն. այդ տեսակէտից առաջնորդուելով նա տալիս է վանեցւոց և Մշեցւոց բարձրագոյն գործածւող բառերի բացատրութիւնը, որոնք պատահում են «Մանանայ»-ի մէջ. 440--452 էջ ըոյսերի անուանց բառարանն է, որից յետոյ գիւղական երկրագործ. զանազան գործիքների, դոցա մասերի անուններն են յիշատակւում. սորանով վերջանում է գիրքը:

«Մանանայ»-ի երեք մասերից ա-ինը խօսակցական գեղեցիկ լեզով շարադրած ազգագրական նիւթեր է ամփոփում, այնպէս որ ամեն ոք հետաքրքրութեամբ կկարդայ շնորհիւ հեղինակի պատկերաւոր, բանաստեղծական և հարուստ ոճին ու լեզուին. այստեղ հեղինակի նկարագրութեանց հետ հրաշալի կերպով հիւսուած են ժողովրդական զրոյցներն ու սովորութիւնները, կեանքի եղանակն ու սովորութիւնները: Բ-դ մասն առանձին հետաքրքրութիւն չէ ներկայացնում, այստեղ ժողովրդական ոչինչ չկայ, նոյնն է և ժամանակագրութիւնը: Ուշադրութեան արժանի և ամենահետաքրքիր մասը Գ-դն է, ուր զետեղուած են հայրենիաց վէպերը, իմաստալից երգերը, խրատական հէքիաթները և գաւառական բառերի հարուստ բառարանը:

Մօտ հինգ տարի էլ անցել այն օրից, երբ Գ. Սրուանձառանը հրատարակել էր «Թորոս Աղբար»-ի ա-ին մասը (1879 թ.). այսօր ժամանակակից ընթացքում նա երբեմն-երբեմն միայն ժողովրդական նիւթեր էր տպագրում Իզմիրի «Արևելեան Մամուլի» էջերում, որ ընթերցող հասարակութեան մեծամասնութեան անձանօթ էր. բանասէր անձինք սրտատրոփ սպասում էին նորանոր ժողովրդական նիւթերի, ամեն կողմից գիմում էին նորան և

հարցնում այդչափ լուրթեան պատճառը. սոցանից մէկը սրամտութեամբ գրում է Գ. Սրուանձտեանին «վերջապէս օրացոյցի մէջ գուշակած ու գրուած չըկայ ձեր մեռնելու օրը»: Եւ ահա 1884 թ. նա հրատարակում է իր «Համով—Հոտովը», բացատրում է նաև լուրթեան պատճառը. հայ հիկեղեցականն այնքան բազմազան պաշտօններ է կատարում, որ գրական նիւթերով զբաղուելու ժամանակ չունի, նա հրքեմն քարոզիչ է, հրքեմն ժողովի անդամ, նուիրակ, դաստիարակ, քննիչ, առաջնորդ, խաղաղարար, ուղևոր, դատաւոր, վանահայր, վարչական ժողովի անդամ՝ անդադար թափառում է տեղից տեղ. նոյնն է եղիւ և Գ. եպ. Սրուանձտեանը, տեղ տեղ նորա կուրծքը պատուել են, սիրտը ծակել, վէրքեր պատճառել և երբ ժամանակ է ունեցել՝ չէ զլացել «ժող. բարուց և աւանդութեանց, աղն ու մաղը, խաղն ու տաղը, հողն ու ջուրը, կիրքն ու վէրքը խառնելու»: Եւ հայ բանասէր ու ընթերցասէր հասարակութիւնը վարձատրում է նորան բարոյապէս և նիւթականապէս. ամեն կողմից ողջունում են Գ. եպ. Սրուանձտեանին՝ իւր օգտակար գրական գործունէութեան համար, «Մշակի» մէջ Մելիքզադէն, «Փորձի» մէջ Գրիչը, «Մեղուի» մէջ Տէր Աղէքսանդրեանը, «Վարժարան» ամսագրի մէջ Ս. Մանդինեանը և մասնաւոր նամակներով Դելփեան՝ Բիւսնախտից, Ս. վ. Տէրվիշեանը՝ Վեննայից և Գ. Խալաթեանը՝ Մոսկուայից զիմում են մեր հեղինակին, անվերջ գովասանքներ շնայում նրա հասցէին և խրախուսում նոյն հռահողով շարունակել օգտակար գործը և աւելի ու աւելի նիւթեր մատակարարել հայ բանասիրութեան. Սրուանձտեանի գրքերն ամենուրեք ձեռքից ձեռք են անցնում: «Համով—Հոտովի» հեղինակը, այս բոլորը յիշելով իւր գրքի յառաջարանում, միևնոյն ժամանակ տպագրում է, ըստ իւր սովորութեան, իրեն ուղղած նամակները: Այս նամակների մէջ հետաքրքրութեան արժանի է Գ. Խալաթեանի գրածը, ուր մի քանի խօսքով քաջալերելով հեղինակին և ցոյց տալով նորա գործունէութեան նշանակութիւնը գրական ասպարիզում, այն միտքն է յայտնում, թէ հայագէտ Մ. Էմինն ևս խիստ հետաքրքրւում է ժողովրդական նիւթերով և եթէ կան համանման ժողովածունքեր, նա ինքը կը հրատարակէ, ապա Գ. Խալաթեանը մի ուղեցոյց է առաջարկում Սրուանձտեանին՝ նորանոր նիւթեր ժողովելու համար:

«Համով—Հոտովը» գրելու առիթ է տուել այն ճանապարհորդութիւնը, որ կատարել է Գ. վ. Սրուանձտեանը՝ Կ. Պօլսի ազգայինների խնդրանօք, Վանայ սովեալներին մխիթարելու և նրանց նիւթական նպաստ հասցնելու համար. ամբողջ գիրքը բա-

ժանուած է չորս մասի կամ, ըստ հեղինակի, ճաշակի. ա-ին մասի վերնագիրն է «Քանի մը քաղցրութիւններ»։ սկսում է դարձեալ իւր սիրելի Վան քաղաքի և շրջակայքի նկարագրութիւնից։ Հեղինակը մօտենալով Դատվանին՝ հայրենեաց կարօտով վառուած մի քանի սրտառուչ, գեղեցիկ բանաստեղծական տողեր է նուիրում Վանայ ծովին, շրջակայ լեռներին, բլուրներին, գետերին և բնութեան զանազան տեսարաններին. նա պանդուխտի վառուած սրտով ողջոյններ է ուղղում ծանօթ վայրերին, ուր ամեն ինչ նորա համար սիրելի է. նոյնպիսի սիրագեղ տողեր է նուիրում Նարեկայ վանքին ու Գ. Նարեկացու յիշատակին. այնուհետև նա տանում է ընթերցողին դէպի գիւղացու կալը, ուր սովի պատճառով ժողովուրդը եկել էին իրանց բաժինն ստանալու համար թէ մարդ, թէ անասուն և թէ մըջիւն։ Այս ուժեղ բանաստեղծական նկարագրութեանց հետ նա տալիս է պատկերաւոր տեղագրութիւն այցելած և շրջակայ վայրերի՝ կցելով դորա հետ և հայ ժողովրդի ցաւերը, ինչպէս Ախալանի, Աղթամարի, Արծրունեաց աւերակ բերդերի, Հայոց Ձորի, Ոստանայ մէջ գրտնուող Եղիշէի մենաստանի, Չաղար ս. Նշան վանքի ևայլն։ Վանայ ծովի չորս կողմը շրջելով՝ թէ անձամբ և թէ երևակայութեամբ, անցնում է Արտամէտ. այստեղ մէջ է բերում Վանում կատարուած պեղումների, հնութեանց և դոցա հետ կապուած աւանդութեանց մասին մի քանի տեղեկութիւններ. անցնում է Տիգրիսի ափունքը և շրջակայ շէն թէ աւերակ տեղերի համառօտ նկարագիրն է տալիս. մէջ է բերում Բաղէշի բիւրիւլի գովքն և այլ թռչունների անուանց հետ կապուած ժողովրդական զրոյցը, Նազիկայ և Սաչլուայ լճի ու վերջինիս կցուած ժողովրդական վէպն է տալիս. անա ամբողջ ա-ին մասի բովանդակութիւնը։ Բուն ժողովրդական ստեղծագործութիւն այստեղ շատ քիչ կայ. հեղինակն ստիպուած լինելով արագութեամբ տեղից տեղ շրջելու և սովեալներին օգնելու, կարողացել է միայն իւր այցելած վայրերի շատ համառօտ և թուլցիկ բանաստեղծական նկարագիրը տալ, շաղկապելով դորա հետ աւելի շատ իւր յորդաբուղի զգացումները, որոնք յառաջացել են այդ վայրերի տպաւորութեան տակ և միմիայն տեղ տեղ նա հիւսում է դոցա հետ և ժողովրդական այս կամ այն սովորութիւնը, աւանդութիւնը. վերջին բաժնում նա բերում է մի քանի հետաքրքիր վէպեր և զրոյցներ, նմանապէս և Սաչլուայ լճի մասին եղած աւանդութիւնը։

Բ.-դ մասը կամ ճաշակն ամփոփում է «Քանի մը տեսարաններ» — Վասպուրական և իւր գաւառները. ծանօթութեան մէջ հեղինակն ասում է, թէ 1880—1881 թ. իւր շրջակայութեան ժա-

մանակ կազմած տեղագրութեան համառոտածն է, որ զետեղում է այստեղ: Վան քաղաքի տեղագրութիւնն արդէն ծանօթ լինելով ւերիշ գրուածքից՝ ուղղակի անցնում է այդ քաղաքի վաճառականութեան, արհեստներին, շրջակայքի դրութեան, վանքերի, եկեղեցիների վիճակի և թուի, վարժարանների և աշակերտների քանակի, բարեգործական ընկերութեանց, վարչակա կազմի, քրդերի և հայերի վիճակագրական տեղեկութեանց, ուր որ հնարաւոր է եղել ժողովել, կլիմայի, հողի պտղաբերութեան, տեղական հիւանդութեանց եայլն: Նոյն ձևով նա նկարագրում է հետեւալ գաւառները՝ Բերկրի, Մահմուդի կամ Ուօշաբ, Աղբակ կամ Հէքար, Կէվէն, Զուլամէրգ, Շատախ, Նորդուզ և Կավրկան, Մոգս, Մամստանք և Սպարկերտ, Հայոց Ձոր, Ոստան և Գաւաշ, Կարկառ և Կարձկան, Ախլաթ, Ալջավազ, Արծկէ, Արճեշ, որին կցած է մի տախտակ քրդերի զանազան ցեղերի թուերի և քանակութեան մասին, որոնք Վանայ կողմերում են ապրում: Վասպուրականից ելնելով շարունակում է նոյն ձևով տեղագրել Պուլանըխներ և Մանազկերտ, Բաղէշ, Մօտկան, Տատիկ, Գօզալ-Դարա և Մշոյ դաշտ: Ինչպէս վերը նկատեցինք՝ Սրուանձտեանի այս տեղեկութիւններն ամբողջական պատկեր չեն կարող տալ այցելած վայրերի, խիստ համառօտ և թուլցիկ են նիւթելը, ներկայացրած բանաստեղծական պատկերներով:

Դ-դ մասը կամ ճաշակն ամբողջապէս հէքիաթներ են բովանդակում (էջ 121—263). այդ հէքիաթներն են Բաղեկան և Ուանքօղար, Զուլիսիա, Պատիկ Միրդան և Դե Գորգոշան, Ծովու աղջիկ (Տիգրանակերտոց բարբառով), Չուանով բաղդի հասած, Բաղդաւոր որսորդ, Մատնիկի ակն, Աղբիւրի հարսն, Արծաթ մագեր ոսկի ծամեր, Պողպատէ վարոց, Անգաւակ հէր, Եօթն որդւոց տէր, Իմաստուն ջուհական, Աստուած կուտայ, Ծնճղուկ ու երկու որր, Սալմանն ու Ռոստոմն, Սըմօն, Կնկան շառը, Երեք եղբայրներ, Ոսկերիչ և իւր կին, Խելքն ու բաղդ, Դժիկոն, Թիֆլիզու Տունիա-գուզալին, Պառու տղան, Ալթուն բաշ բալըզ, Անտես աննման, Օձէմանուկ և Արեամանուկ, (թուով 26), վերջը բերում է Տիգրանակերտցի մի երիտասարդի երազ պատմելը:

Դ-դ մասը կամ ճաշակը գեղջկական երգերն են, թէև սոցա հետ խառն տպագրել է Սրուանձտեանը նաև իւր մի երկու համակը՝ ուղղած «Արեւելեան Մամուլ»-ին, որ միանգամայն աւելորդ է եղել: Երգերն ըստ բովանդակութեան կարելի է բաժանել հետեւալ մասերի՝ ծաղիկների վերաբերեալ մի երգ, բիւրիւլի կայլ թռչունների՝ հինգ, հարսանեաց երգեր՝ չորս, սիրոյ երգեր՝ իննը, մօր գովասանքն իւր աղջկան՝ երկու, օրօր՝ մէկ, գիւղական աշ-

խատանքներին և կիտուրին՝ հինգ, աղօթքներ՝ երեք, պարերգ՝ երկու, զարիբի և պանդուխտ սիրելեաց վրայ՝ երեք և վիճակի երգեր:

«Համով-Հոտով»ին կցած է գաւառական բառերի բառարան, որն ունի սոսանձին յառաջարան, ուր հեղինակը գաւառական բառերը հարազատութեամբ ժողովելու և ճշտութեամբ գրի առնելու մասին է խօսում, այս բառարանն ևս հարուստ է գաւառական բառերով և ուշադրութեան արժանի մի գործ է, այստեղ կան քիչ բառեր, որ նոյնութեամբ գտնուում ենք նաև «Մանանայ»-ին կցուած բառարանում:

Այսպիսով «Համով-Հոտովի» Ա-ին, և Բ-դ ճաշակը ամփոփում է տեղագրական և ազգագրական նիւթեր. տեղագրական նիւթերն երբեմն համեմատաբար աւելի ընդարձակ չափով են բերուած, իսկ ազգագրականը խիստ համառօտ և թռուցիկ. ամբողջից երևում է որ հեղինակը շտապողական ձևով է կազմել, անդադար առաջ է ընթանում գաւառների և գիւղերի միջով, և ինչ որ գտնում կամ զգում է՝ գրի է առնում. սա զուտ բանաստեղծական նկարագրութիւն է՝ չափազանցութիւններով և երբեմն էլ աւելորդ բացատրութիւններով համեմած, որ աւելի յարմար է ընթերցանութեան համար, քան թէ մի որոշ և ամփոփ գաղափար կազմելու զանազան վայրերի և ժողովուրդների մասին. չի կարելի մերժել, որ կան նաև ուսումնասիրութեան համար հետաքրքիր տեղեկութիւններ, բայց դոքա փոքր տեղ են բռնում և ցրուած են այս ու այն բանաստեղծական պատկերների մէջ. զուտ ժողովրդական ստեղծագործութիւն այս երկու մասում նմանապէս քիչ է:

Գ-դ և Դ-դ ճաշակն ամբողջապէս ժող. բանաստեղծութեանն է վերաբերում. հէքիաթները գրի են առնուած Վանայ, Տիգրանակերտի, Ակնայ ևայլն, բարբառներով. այս հէքիաթները խիստ հետաքրքրական են իրանց բովանդակութեամբ և առանձին խմբում են ընտրուած, կան այնպիսիները, որոնք խորին հնութեան կնիք են կրում, բայց կան նաև այնպիսիները, որ նոր ժամանակի են և կամ փոփոխուած են անուններն ու վայրերն ըստ նոր հասկացողութեան: Հեղինակը դժբաղդաբար չըմբռնելով հիմնովին ժող. նիւթերի բազմակողմանի նշանակութիւնը—լեզուական, պատմական, ազգագրական ևայլն տեսակէտներից, դիմել է անընդունելի միջոցի, բացի մի երկուսից, ինչպէս ինքն է վերկայում «Համով-Հոտով» (էջ 117), մնացածները գրել է տուել կիսազրազէտ անձանց. վերջիններս չհասկանալով գործի լրջութիւնը, հէքիաթները հաւաքել են խառնափնթոր, դարձուածներն

անկանոն, մտքերն իրարից կտրտուած կամ մոռացուած, նոյն մասերն աւելորդ անգամ կրկնուած, կամ հէքիաթները միմեանց հետ խառնած. Սրուանձտեանն ինքն է կարգի բերել ըստ իւր հասկացողութեան, թէ և խոստովանում է թէ ղեռ ևս կան շատ գաւառական-ժողովրդական բառեր ու դարձուածներ, որոնց ինքն անծանօթ է: Այս խոստովանութիւնից յետոյ այլևս կասկած չէ մնում, որ այս հէքիաթները, իբրև ժող. ստեղծագործութիւն, բացի բովանդակութիւնից և բարոյական իմաստից, կորցրել են իրանց յատուկ միւս բոլոր տոաւելութիւնները. ազգագրագէտի և բանասէրի համար դժբա այն արժէքը չեն ունենալ, ինչ որ կունենային եթէ հէքիաթները գրի առնուէին տեղական բարբառով՝ պահպանելով նոյն ժողովրդի բառերի արտասանութեան, մտածելակերպի բոլոր յատկանիշները: Մինչև իսկ այն հէքիաթները, որոնց նկատմամբ Հեղինակն ասում է, թէ գրի է առել այս կամ այն բարբառով, ճշտութեամբ չեն պահպանել ժողովրդական բառերի ու դարձուածների ձևերը կամ արտասանութիւնը. Տաճկահայոց գրական լեզուն և Վանայ բարբառը խիստ ուժեղ ազդեցութիւն են ունեցել այս հէքիաթները գրի առնելիս: Բացի այս Սրուանձտեանն ինքը առաջնորդուել է սխալ սկզբունքով. նա ասում է «ի՛նձ կերևնայ թէ՛ դաւառացին թէպէտ «բոռն» հնչէ, անոր գրելու կերպն պէտք է լինի «բոյն», «քն», մն, ծի» հընչածը՝ պէտք է գրել «քնզ, մնզ, ինծ»։ «խէր չ'կէր, մէր չ'կէր» «հայր չ'կար մայր չ'կար»։ և փոփոխութիւնն մտցնում է նորա համար, որ ընթերցողը կարողանայ ճիշտ կարդալ և հասկանալ ժողովրդական ստեղծագործութիւնը. ահա այն մեծ պակասութիւնը, որ նկատելի է առհասարակ Սրուանձտեանի բոլոր գրուածքներում:

Գալով «Համով-Հոտովի գեղջկական երգերին» պիտի խոստովանել, որ դժբա չափազանց ուշագրաւ են թէ իրանց բովանդակութեամբ, թէ գեղարուեստական տեսակէտից և թէ արտաքին կազմի տեսակէտից, հայ ժողովուրդը ներկայանում է մեզ կենդանի պատկերների միջոցով՝ իւր վսեմ ստեղծագործութեամբ, այստեղ կան ժողովրդի թէ ուրախ և թէ տխուր վիճակի արտացոլումը, նորա ժպիտն ու ծիծաղը, նորա լացն ու արտասուքը: Շուտով մի նոր առիթ ներկայացաւ Գ. Սրուանձտեանին աւելի երկար ճանապարհորդութիւն կատարելու և ազգագրական նոր նիւթեր ժողովելու. Բերլինի Վեհաժողովի 61-րդ յօդուածը, որը վերաբերում էր Տաճկաստանի հայկական նահանգներում բարենորոգումներ մտցնելու խնդրին, ցնծութեամբ ողջունեց տաճկահայերի կողմից. նախ քան այդ Սան-Ստեփանոյի դաշնագրից անմիջապէս յետոյ հայերը կարծում էին, թէ շուտով կսկսուին

փոխուել հանգամանքները, Ռուսիոյ առաջարկութեամբ և Եւրոպական մեծ պետութիւնների որոշմամբ բարենորոգումներ կը մտցուին մայր երկրում և իրանց համար կեանքի մի նոր շրջան կբացուի, ամենուրեք ուրախութիւն էր տիրում. բայց այդ բարենորոգումների բուն իմաստը շատ լաւ ըմբռնեց քաղաքագիտութեան մէջ մարդուած Սուլթան Արդիւլ Համիդը. նա շտապեց նախաձեռնող հանդիսանալ այդ բարենորոգումների և եւրոպական մեծ պետութիւններին մի առ ժամանակ հեռու պահել Տաճկաստանի գործերին խառնուելուց. ուստի 1879 թ. գարնան երկու տաճիկ պաշտօնեայ նոյնչափ հայ էֆէնդիների հետ ուղարկեց երկրի խորքերը՝ տեղն ու տեղը ծանօթանալու հայերի վիճակին և տեղեկագիր ներկայացնելու Բ. դրան. Եւսուփ փաշան Աղաբէգեան Սարգիս էֆէնդու հետ պիտի գնար Տրապիզոնի, Կարնոյ և Վանայ վիլայէթները, Ապետին բէյ Մինաս էֆէնդու հետ՝ Սևազի, Խարբերդի և Տիգրանակերտի վիլայէթները: Կ. Պօլսի ազգային ժողովը, կարծելով թէ շուտով նոր արշալոյս պիտի բացուի, երբ ուսական զօրքերը դեռ ցրուած էին Կ. Պօլսի շուրջը, շտապում է երեք հոգևորական անձանց ուղարկել Տաճկահայաստանի զանազան գաւառները, մանրամասն ծանօթանալու հայ ժողովրդի դրութեանը և անհրաժեշտ վիճակագրական տեղեկութիւններ ժողովելու: Դժբաղդաբար այդ երեք անձանց պատրիարքին ներկայացրած մանրամասն տեղեկագիրը լոյս չտեսաւ, բայց դոցանից մէկը՝ Գ.Վ. Սրուանձտեանը, իւր անձնական տպաւորութիւններն ու թողցիկ վիճակագրական տեղեկութիւնները հրատարակեց երկու գրքով:

Կ. Պօլսի ժամանակակից պատրիարքի՝ Ն. Վարժապետեանի պաշտօնական գրութեան համաձայն Գ. Վ. Սրուանձտեանը պիտի այցելէր Ամասիան, Մարդուան, Եթովկիա, Գարահիսար, Սեփաստիա, Տելրիկ, Ակն, Չարսանջազ, Արաբկիր, Չմշկածագ, Խարբերդ Չնքուշ, Բալու, Մալաթիա և Տիարբէքիր: Այս դժուարին և պատասխանատու պաշտօնն յանձն առնելով Սրուանձտեանն ինքն ևս հաւատում էր հայկական նահանգների բարենորոգման խընդրին «կերթայինք մենք ողջունատար և մխիթար՝ յուսարեկ հայոց: Այն օրերը հայկական խնդիրն թե առած սաւառներ և հասեր էր Եւրոպիոյ մեծ տէրութեանց դահլիճները և քաղցր յոյսերը կանխէր սփոռէր էր Հայաստանի աւերակներուն և Հայոց աւեր սրտերուն... լրագրութիւն իբրև գետ կըհոսէր կըտարածէր յաջող ակնկալիքներ» (Թորոս աղբար I մ. էջ Ը-թ): Այս երազուն յուսով նա ճանապարհուում է հայ ժողովրդին նոր ողջոյններ հաղորդելու: Ծանապարհորդութեան տպաւորութիւնները նա հրա-

տարակեց երկու գրքով՝ մէկը միւսից բաւական ուշ (1879 և 1884 թ.), «Թորոս Աղբար» վերտառութեամբ:

Աին մասի մէջ նա տալիս է իւր ուղեորութեան նկարագիրն ու տեղագրութիւնը՝ սկսում է Սամսոն քաղաքից, ապա անցնում է Պաֆրա, Սինոպ, Մարգուան, Ամասիա, Զիլէ, Թոքադ, Սեաստ քաղաք, Տիւրիկ, Գասման և Բենկայ, Ակն, Արաբկիր, Մալաթիա են. «Թորոս Աղբարի» այս մասն ունի մի ծանօթութիւն, որ 6 էջ տեղ է բռնում. այս ծանօթութեան կամ կանխաբանի մէջ հեղինակը յայտնում է, թէ որտեղից է վերցրել «Թորոս Աղբար» անունը. Ծովք դղեակի ափին սևորակ փետուրով բարակ վզիկով, գլորիկ գլխով, թխորակ աչերով, սպիտակ լանջով թռչունի անունը տեղացիք կոչում են Թորոս-Աղբար. գեղեցիկ է Ծովք դղեակին և Ներսէս Շնորհալուն նուիրած այս միջանի էջը, այրուած, կարօտակէզ և հայրենեաց վայրերի անհուն սիրով լի բանաստեղծի սրտի կսկիծներն ու աչքերի արտասուքը, որ ծառանում, դիզւում են ընթերցողի առաջ և որպէս կենդանի պատկեր, ցոյց տալիս հինաւուրց փառքն և ներկայ ցաւալի դրութիւնը. Խնչ սիրտ ճմլող յուշեր են զարթնում ճանապարհորդի մտքի մէջ, Խնչ վշտեր են յուզում հայրենեաց հողը, ջուրը համբուրող ուղեորի սիրտը «Ժողով, դու է՞ր չես ծիծաղեր»...

Բուն յառաջաբանի մէջ Գ. վ. Սրուանձտեանն յիշատակում է իւր այցելելիք վայրերը, ապա անցնելով բուն նիւթին՝ նա տալիս է իւրաքանչիւր տեղի համառօտ նկարագիրը, կլիման օդը, ջուրը, այդ վայրի վաճառականական կամ արդիւնաբերական նշանակութիւնը, աչքի ընկնող շինութիւնները, շուկան, խանութները, փողոցները, բնակիչների ազգութիւնը, թիւը, բնիկ են արդեօք, թէ գաղթել են ուրիշ վայրերից, զատ զատ խօսում է Հայ լուսաւորչականների, կաթոլիկների և բողոքականների և դոցա փոխադարձ յարաբերութեանց մասին, յորդորում է դոցա իրրե նոյն ազգութեան անդամներ միմեանց հետ հաշտ ապրել, նկարագրում է բնակչութեան բարեկեցիկ կամ աղքատիկ վիճակը, եկեղեցիները, վանքերը, վարժարանները, սոցա ապահով կամ անապահով դրութիւնը, ուսուցիչների պատրաստութիւնը, աշակերտների թիւը, կրթութեան գործի դրութիւնը, մասնաւորապէս կանգ է առնում հայ ժողովրդի տնտեսական և քաղաքական դրութեան, կրթութեան վիճակի և կեանքի նպաստաւոր կամ աննպաստ պայմանների վրայ, խօսում է թեմական առաջնորդների, քահանաների և զանազան պաշտօնատար մարդկանց գործունէութեան մասին, իւր կարծիքն է յայտնում այս կամ այն հայաբնակ

վայրը կցելու աւելի մօտ գտնուող վիլայէթին կամ սանճակին, անցնում է տեղական արդիւնաբերութեան, պտղաբերութեան, կենդանիների տեսակներին, հացաբոյսերին, չէրքէզների և քուրդերի աւարառութեան, կառավարութեան գործակալների աշառութեան, հայերի ազգային ոգու զարգացման կամ անկման, եկեղեցասիրութեան, ընթերցասիրութեան: Նոյն եղանակով նա տեղագրում է այցելած վայրերի շրջակայքում գտնուող գիւղերը, շէն ու աւերակ վանքերը, բերդերը և ուշագրութեան արժանի տեղերը. տեղ տեղ բերում է նաև եկեղեցիների և վանքերի մի քանի արձանագրութիւնները: Այս մասում մենք գտնում ենք նաև բաւական թուով զանազան ձեռագրերի յիշատակարաններ կամ լոկ ձեռագրերի անուններ:

1879 թ. ապրիլին Գ. վ. Սրուանձտեանը կատարում է երկրորդ ճանապարհորդութիւնը, որի արդիւնքն է լինում «Թորոս Աղբարի» բ. մասը: Մի ընդարձակ տեսութեան մէջ մատնանիշ անելով Սուլթան Արդիւլ Համիդի դէպի հայկական նահանգները պաշտօնեաներ ուղարկելը՝ հայերի վիճակի հետ ի մօտոյ ծանօթանալու, հեղինակը տարւում է այն մտքով, թէ իրօք շուտով կսկսուին բարենորոգումները, ուստի պիտի պատրաստուել դիմաւորելու այդ գեղեցիկ օրուան, պիտի հաւատալ Տաճիկ կառավարութեան խոստումներին և հեռու վանել զանազան խռովարար անձանց (իմա յեղափոխականներին) ժողովրդի միջից, որոնք իրանց շահի համար կամ զանազան պիտութեանց ձեռքին իբրև գործիք՝ պղտորում են հայերի սիրտը սին և ունայն յոյսերով, դատապարտում է այն հայերին, որոնք կրօնափոխ են լինում՝ հալածանքներից ազատուելու համար. ի զուր յոյս դնել, թէ Օրթոդոքսութիւն ընդունելով Ռուսաց պետութիւնն օգնութեան կգայ կամ բողոքականութիւն ընդունելով՝ Անգլիկան կըթեթեթեան հայերի վիճակը: Երկար խօսում է պանդխտութեան և գաղթականութեան փաստակար հետևանքների մասին, օրինակ է բերում դարերի ընթացքում Հայաստանից դէպի օտար երկիր գաղթած հայերին և խորհուրդ է տալիս տանջուել, բայց սեպհական հողից չկտրուել, համբերել, որովհետև ձմեռուանը յաջորդում է գեղեցիկ գարունը, որ շատ մօտ է: Այստեղ որքան ճիշտ դիտողութիւններ գաղթականութեան կործանիչ ընթացքի վերաբերեալ, այնքան թիւր և անհիմն մտքեր տաճիկ կառավարութեան խոստումների առթիւ, հինգհարիւրից աւելի գարուններ են անցել և քալ՝ քանի՜ անգամ զժրադդ ու Հարաւորանջ հայ ժողովուրդն արեան հեղեղներով է դիմաւորել այդ անագորոյն գարուններին և դեռ պիտի դիմաւորէ...

Այս անգամ Գ.վ. Սրուանձտեանն իւր ճանապարհորդութիւնն սկսում է Տրապիզոնից և անցնում Կիւմիւշխանէ, Երզնկա, Կա-
մախ, Կապան, Մատեն, Խարբերդ, Չմշկաձագ, Չարսանջագ, Բալու,
Արդն կամ Արկնի, Չնքուշ և Տիգրանակերտ. այս բոլոր վայրերի
երբեմն և շրջակայ գիւղերի, բերդերի ու վանքերի նկարագիրը
գրում է նոյն եղանակով և ուղղութեամբ, ինչպէս որ վարուել
էր նա իւր գրքի ա. մասում: Բ-դ. մասի 253 էջից մինչև 488 էջը
այցելած վայրերի գանազան ձեռագրերի յիշատակարաններն են,
այստեղ գետեղում է մի յառաջարան ևս, ուր հեղինակն այն
կարծիքն յայտնելով, թէ ազգի համար Հայոց եկեղեցին եղել է
ամեն ինչ և թէ ոչ միայն ազգը իւր գոյութեամբ պարտական է
հայոց եկեղեցուն, այլ և փշրանք ու նշմարք նախնեաց թէ ֆնա-
ցել են, դա եղել է միայն եկեղեցիների և վանքերի շնորհիւ, շեշ-
տում է ձեռագրերի համար մատենադարան ունենալու խնդիրը,
դորա օգուտը և անհրաժեշտութիւնը, ապա խօսում է ձեռագրերի
յիշատակարանների պատմական և այլ նշանակութեան մասին:

Գ. վ. Սրուանձտեանի «Թորոս Աղբար» երկասիրութիւնը
մի հետաքրքիր գրուածք է, որի շնորհիւ ընթերցողը կարող է
քիչ ու շատ գաղափար կազմել տաճկահայերի գրութեան մասին
ընդհանրապէս Ռուս-տաճկական պատերազմից անմիջապէս յետոյ
գուցէ Սրուանձտեանին կարելի լինի կոչել միակ ճանապարհորդը
որը կարողացել է այնքան քիչ ժամանակամիջոցում այնքան վայ-
րեր այցելել և ամեն տեսակ հարցերի վրայ առանձին ուշադրու-
թիւն դարձրել. միայն գժբախտաբար այդ ճանապարհորդը թռու-
ցիկ տեղեկութիւններով և երբեմն ակնարկներով է բաւականա-
նում, փոխանակ բազմակողմանի ուսումնասիրութեան. թէև պի-
տի խոստովանել, որ նա ժամանակ էլ չունէր ուսումնասիրու-
թեամբ զբաղւելու կամ շօշափած հարցերը հիմնովին քննելու:
Ընթերցողը հեղինակի ետևից արագութեամբ առաջ է գնում,
պատկերները նոյնքան արագութեամբ միմեանց յաջորդում են,
հեղինակը գրում է մեզ իւր սուր գիտողութիւններով, իւր բա-
նաստեղծական գեղեցիկ լեզուով, իւր ծովացած սիրով կամ ատե-
լութեամբ, բայց չէ կարողանում կասարեալ գաղափար տալ
իւր այցելած վայրերի մասին. այս բանաստեղծական նկարա-
գրութեանց մէջ չպէտք է որոնել ընդարձակ և հիմնական տեղե-
կութիւններ. բաւական է յիշել, որ մի քանի տեղերի նկարագիրն
ինքը Սրուանձտեանը մինչև իսկ չէ կազմել, այլ ուրիշներ են
նորան ուղարկել և կամ ուրիշների պատմելով է գրի առել: «Կա-
տարեալ գործ չէ այս վասնդի այնքան խառն և կարևոր պաշտօններու»

մէջ չէի կրնար լիովին ստորագրել և ամեն բան աչքէ անցունել. այսուամենայնիւ որքան կըցայ հաւաքեցի և ի գիր անցուցի» (Թ. Աղբար I մաս. էջ Ժ—Ժա), հեղինակի կարծիքն ամենալաւ դատավճիռն է իւր իսկ գրուածքի: Բացի դորանից հեղինակը մեծ տեղ է յատկացրել նաև իրան ընծայած պատիւներին կամ իւր նախաձեռնութեամբ կազմած զանազան ժողովներին, քարոզներին ու խրատներին. նա մինչև իսկ բերում է իւր գրքի մէջ մի քանի վարժարանների սաների իրա հասցէին ուղղած ոտանաւորները, երգերն և ճառերը, որոնք որքան էլ գեղեցիկ են ու զգացումով լի, բայց և այնպէս այս առնակ գրուածքի մէջ չը պիտի տեղ գտնէին: Այսպիսի թերութեանց հետ «Թորոս Աղբարն» ունի և այն մեծ առաւելութիւնը, որ յիշատակում է բազմաթիւ ձեռագրեր, ամփոփում է բաւական մեծ չափով յիշատակարաններ, որոնք ուշադրութեան արժանի են: Դժբախտաբար նա ժամանակ չէ ունեցել ոչ այդ ձեռագրերի նկարագիրը տալու և ոչ էլ բովանդակութիւնը քիչ ու շատ մանրամասն յիշելու. բայց պիտի գոհ լինել և նորանով, ինչ որ նա կարողացել է տալ ձեռագրերի վերաբերեալ մի այնպիսի ժամանակ, երբ այդպիսի գրքերով հետաքրքրուողներ շատ քիչ կային, ուր մնաց յիշատակարաններն արտագրել, որ չը կորչեն:

Բացի դորանից ուշադրութեան արժանի է և այս գրքի լեզուի և ոճի արտայայտութիւնը—քիչ բառերով նա երբեմն շատ միտք է արտայայտում. կարճ, բայց բաւական սուր դիտողութիւններով, նա հէգնում կամ ծաղրում է զանազան գործիչների պակասութիւնը, նոցա մեծամտութիւնն և յաւակնութիւնը. աչքի է ընկնում նաև այն հանգամանքը, որ աւին մասն աւելի խնամքով է կազմած և շատ հետաքրքրութիւն է շարժում, քան ը-դը:

Վերջացնելով գրական տեսութիւնը Գ. Վ. Սրուանձտեանի հրկերի մասին ընդհանրապէս, անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խօսքով ընդգծել նորա գերը մեր արդի գրականութեան մէջ: 70—80-կան թուականներին հայկական կեանքում սկսուել էր մի տենդային գրական շարժում, աշխարհիկ լեզուն արդէն քաղաքացիութիւն էր ստացել և քայլ առ քայլ առաջ էր գնում՝ նորանոր նուաճումներ անելով գրական զանազան ասպարէզներում. թէև ինքնուրոյն բազմատեսակ գրուածքներ լոյս չէին տեսնում, բայց եւրոպական նշանաւոր հեղինակների գործերը թարգմանում էին, լոյս էին տեսնում բաւական մեծ թուով թերթեր և գրական հանդէսներ, հրապարակախօսութիւնը հաստատուն հիմքերի վրայ էր դրուել. այդ միջոցին մեր գրականութիւնը

զարգանում է մեծամասամբ պատմական-վիպական բնոյթ ունեցող երկերով, պատմական բովանդակութիւն ունեցող ողբերգութեամբ, վիպական պատկերներով և քնարական բանաստեղծութեամբ. բուն ժողովրդական նիւթեր հաղուագիւտ էին, գեղջուկի ներքին և արտաքին կեանքով հետաքրքրուողներ քիչ կային և միայն ասուպի պէս այս կամ այն վայրում պատահաբար լոյս էին տեսնում ժողովրդական նիւթեր և կամ բանահիւսութեան մնացորդներ: Առաջին անգամ այդ կողմի վերայ առանձին ուշադրութիւն դարձրեց Գ. Վ. Սրուանձտեանը, որը մեր արդի գրականութիւնը հարստացնում է հինգ աչքի ընկնող հեղինակութեամբ. այսպիսով նա լրացնում է մեր գրականութեան մինչ այդ ժամանակ եղած թերին, որով մեծ ծառայութիւն է մատուցանում ազգային գրականութեան: Առաջին անգամ նա է լինում, որ տալիս է հանուր հայութեան «Դաւիթ և Մհէր» ազգային միակ դիւցազներգութիւնը, որից յետոյ լոյս են տեսնում ուրիշների ձեռքով դորա զանազան վարեանտները և նիւթ մատակարարում բանասէրների ուսումնասիրութեան. բացի դորանից զանազան պատմական վայրերի հետ կապուած զրոյցները, աւանդութիւնները, վէպերը, որ այնքան առատութեամբ տալիս է մեզ Սրուանձտեանը, մի նոր աշխարհ են բաց անում մեր առաջ, ուր տեսնում ենք մենք հայ ժողովրդի մէջ երկար դարեր պահպանուած այս կամ այն պատմական դէպքը՝ զարդարուած առասպելներով ու զրոյցներով. այս տեսակէտից հայ ժողովուրդի երեւակայութիւնն իսկապէս աւելի վառվռուն և աւելի դիմացկուն է եղել, քան մագաղաթն ու թուղթը. առաջին անգամ ընդարձակ չափով նա է տալիս մեզ ժող. քնարական բանաստեղծութեան նմուշներ, մեծ չափով նա է ծանօթացնում մեզ հայ ժողովուրդի արդի տխուր և ուրախ ընկերների հետ, նորա տրտունջն ու բողոքը կեանքի ձախորդ հանգամանքների դէմ, նորա ժպիտն ու ծիծաղը՝ խրախճանքի ժամերին, նորա սուր մտքի ստեղծագործութեան նմուշներն է տալիս հանելուկներով և առածներով, նորա բարոյախօսական գաղափարներն է մեզ յայտնում բազմաթիւ գեղեցիկ հէքեաթներով և ի վերջոյ այդ ժողովուրդի հարուստ բառամթերշից մեծ բաժին է հանում մեր արդի գրական լեզուին: Ահա այն մեծ և իսկապէս գնահատելի ծառայութիւնը, որ մատուցել է Սրուանձտեանն ազգային գրականութեան և որով մենք պարծենալ կարող ենք. նա իսկապէս մեր առաջին բանաստեղծ — ազգագրագէտն է, մի ազգագրագէտ, որը կոչուած է ոչ թէ սառն ու հանգիստ կերպով ազգագրական նիւթերը ժողովելու,

այլ այդ նիւթերը մի տեսակ համեմելու իւր զգացումների հետ, ենթարկելու իւր սրտի և ոչ մտքի վերլուծութեան և ապա ասպարէզ հանելու: Սրուանձտեանի ամենամեծ պակասութիւնն այն է, որ նա որոշ պատրաստութիւն չունէր ազգագրական նիւթերի բազմակողմանի նշանակութիւնը լաւ ըմբռնելու կամ հարադատութեամբ ժողովելու. նա սկզբում մինչև իսկ պարզ կերպով չէ պատկերացրել իւր ձեռնարկած գործի մեծութիւնը. միայն դէպի հայ գեղջուկը և դէպի հայկական հինաւուրց յիշատակները տածած անհուն սէրն է լինում պատճառ, որ նա շատ մօտենում է այդ աղբիւրին, սերտ յարաբերութեան մէջ է մտնում հայ ժողովուրդի հետ, սիրում է նորա երգը, տաղը, զրոյցը, ինքն ոգեւորում է այդ բոլորով և այդ ոգեւորութեան կցորդ անում նաև մեզ: Բայց այս տեսակ նիւթեր հաւաքելու համար բաւական չէ սէրը, հարկաւոր է և ժող. ստեղծագործութիւնը ժողովելու ուղղութիւնն իմանալ, հարկաւոր է ազգագրական նիւթերի բազմակողմանի նշանակութիւնն ի նկատի ունենալ, իսկ բանաստեղծազգագրագէտը շատ բան զոհել է իւր յորդ զգացումներին: «Գըրոց ու Բրոցի» մէջ պատմական տեղերի հետ կապուած այնքան զրոյցներ ու վէպեր են յիշում, որ մարդ կարծում է, թէ կախարդական աշխարհում է գտնւում, բայց երբ նա հաւաքում է այդ տեսակ նիւթերը, այն ժամանակ երևում է, որ Սրուանձտեանը կամ խիստ չափազանցացրել է և կամ զլացել է հարկաւոր չափով գրի առնելու: Նա ինքը քանիցս նկատում է, թէ թող ինձանից աւելի ձեռնհաս անձինք գան և այս նիւթերը ժողովեն նոյնութեամբ, իսկ ես տալիս եմ այնպէս, ինչպէս ոյժերս են ներում. նրա հիմնական կարծիքը, գաւառական բառերի արտասանութեան և գրի առնելու վերաբերեալ, բոլորովին սխալ և անընդունելի է, ինչպէս մենք նկատեցինք աւելի վերը. բացի դորանից նորա գլխաւոր պակասութիւններից մէկն ևս այն է, որ տեղի թէ անտեղի աշխատում է շատ բան բացատրել, լինի դա անուն, առասպել, թէ զրոյց, այդ միևնոյն է և այդպիսի դէպքերում նա մեծ մասամբ սխալների մէջ է ընկնում կամ անհեթեթ բացատրութիւններ է տալիս. նորա այս բացատրութիւնների համար հեղինակաւոր աղբիւր են ծառայում մեր պատմագիրների նոյնչափ աւանդական տեղեկութիւնները և կամ անհիմն լեզուագիտական բացատրութիւնները: Գալով նորա նկարագրական գրութեանը կամ տեղագրութեան՝ դոքա բոլորն էլ գեղեցիկ բանաստեղծական պատկերներով են արտայայտուած, դոցա մէջ քիչ տեղ կարելի է գտնել ուսում. նկարագրութիւն. զգացմունքի

յորդութիւնը և չափազանցութիւնը տիրապետում է ամենուրեք. ճիշտ է, զոցա միջոցով ընթերցողը չէ կարող պարզ, որոշ և բազմակողմանի գաղափար կազմել որևէ նկարագրելիք նիւթի մասին, բայց ինչ որ էլ տալիս է նա, այնուամենայնիւ, խիստ հետաքրքիր, ուսանելի և տպաւորիչ է: Սրուանձտեանի գրուածքները սիրելի են մեզ նաև իրանց լեզուի ու ոճի տեսակէտից. նա բառերի բաւական հարուստ պաշար ունի, կարծէք խաղում է բառերի հետ, որով և գերում է ընթերցողին. պատկերաւոր, տրպաւորիչ և համառօտ է նորա ոճը և ուժեղ տպաւորութիւն է թողնում ընթերցողի վերայ. յաճախ պատահում են փոքրիկ, բայց խիստ ազդու բանաստեղծական հատուածներ:

Վանեցոց սիրոյ երգ

Վարդն ի բացուե վարդավառի կիրակին
Քո սէրն ընկաւ մէջ իմ սրտի պուրակին.
Ծօ պըզտըկիկ, ծօ խօրօտիկ, տիւ վիճն ես,
Աշխարհ գիտի, ալամ գիտի տիւ իմն ես:

Վարդն ի բացուե Վանայ քաղքի էգեստար,
Աստված սիրես նուռ մը յըկիր ինձի տար.
Ծօ պըզտըկիկ, ծօ խօրօտիկ, տիւ վիճն ես,
Աղէն գիտի, փաշէն գիտի տիւ իմն ես:

Վարդն ի բացուե մէջ վարդերաց թուխ քուշայ,
Սիպտակ բազուկ, կարմիր մռձան, թուխ շուշայ.
Ծօ պըզտըկիկ, ծօ խօրօտիկ, տիւ վիճն ես,
Աշխարհ գիտի, ալամ գիտի տիւ իմն ես:

Վարդն ի բացուե կէս գիշերուան խաւ խուսոց,
Իմ եար կայնե պաղչի դռան՝ ափն իրիսին, ձեռն ի ծոց,
Ծօ պըզտըկիկ, ծօ խօրօտիկ, տիւ վիճն ես,
Աղէն գիտի, փաշէն գիտի տիւ իմն ես:

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԻՑ

Ե. Լալայեանի

Շ Ա Տ Ա Խ Ի Բ Ա Ր Բ Ա Ռ Ո Վ

Ք Ո Ի Ն

Բօհտանից տուն մարդըմ կէր. էանու իգիմ կէր, մէջ շատ տեսակ եմիշ կէր. բէալէ մօրէ բուր չէր իհա (բայց իւր ծնընդից իվեր նրա շուրջը երբէք չէր գնում), ոչ կը ծախէր՝ ոչ կը գործածէր. օրըմ էանու կնիկ էլաւ վէ՝ տէսաւ որ խալկ ուրենց ֆէխկիք (պտուղ) կը բահրէալեն (ժողովում են), ինքն էլ ուր տղէտեր առեց գնաց, ուրենցն էլ բէահրալիցին: Բեռըմ եմիշ ըսկըցին իրուր (ժողովեցին). գեղացիք կայնան որ ուրենց եմիշքեր տանին քէաղաք ծախեն, փառօկ (իրեր) բիրեն ուրենց քըլֆըթբիրուն: Կնիկ ուր իրկան սաց. Հայ մարդ, գօ գեղ գեղով կիհան քէաղաք, տիւ էասնէա ուրէաթ նստեր ես, իլի վէ, մենք գօ բեռըմ բան-ման իսկիրենք իրար, տիւ էլ առ տար ծախի, բամ կը բիրես, վար միք խըջենք:

Մարդ սաց. Տօ կնիկ, ձիկ նէա ջըվալ ի, նէա չըվան ի, նէա բամ կայ, ես ըշկով տըհամ:

Կնիկ սաց. Ես քի ջըվալ էլ կը բիրեմ, չվան էլ կը բիրեմ, էշ էլ կը բիրեմ, մեր նէա թաղիքն էլ տար խեռ, որ քէշես վար քիկ, չը մսես:

Էասնէա որ ճամբախ իրջի իրկան բոնեց, իրիկ սաց. Դէ հաղրի, ես տի համ:

Կնիկ էլաւ վէ ուր խէրանց էշ իրի, թեռըմ (երկու ջըվալ) տըկցից ուզեց, չվան մէկիցըմ իբի. թաղիքն էլ էթալ վար իշուն, բեռ բառցին, սաց. Դէ գնա:

Մարդ ուր բեռ առեց, խատ ընկըբիրուն ընկան ճամբախ. բալէ ենք մըղտարըմ գնաց ընկըբիրուն ետ մնաց: Տօր տեսաւ որ մա ճամխին չինարի ծառըմ կէր. գնաց մօտ. էանու տակ

աղբուրդ մտնաւ, ուր բեռ էթալ գետին, ուր խաց կէրաւ, կող էլաւ, քնաւ: Քնաւ էակէախաւ, քաղցր քունըմ էկէրէր ուր աշկէր, որ ինք դալ ասկոն քուն չէր տեսեր, էլաւ վեր ուր էշ էբաոց բալէ ուր թաղիք փոեց գետին, սաց. Քանի որ ես էասնա քաղցր քունըմ տէսայ՝ նէա թաղիք տանեմ քնուն ոխըվ (նուէր), վաւ կեայ նէա տեղ՝ թող պառկի վերէն, էասնա քաղցր քունըմ քէշի: Ուր ճամբախ գնաց, տեսաւ որ մկներ քարի տակտիրուց որ էլերեն մտերեն, էանոնց փուռտըկտեր (մաղ) փնացեր ի վար քարերուն, սաց. Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, նէա զմէն սըվու (սովից) էասնա կան կը գեան, էասնա ուրենց մաղեր կը թըղնեն, ուր բեռ էբաց, եմիշքեր զմէն փոեց մաջ քարերուն սաց. Կերէք, դուք գիւնախ էք (խեղճ էք). դօր էշ իտու յիրջն ուր ու դարդակ ջվալքիւր էթալ վերէն, կաստ քէաղբին արաւ, գնաց գէալուց (հովիտ) էլաւ տիւս՝ տեսաւ որ բօլօճըմ կլոր բամառեր մաջ ոտքերուն կը տանի, լէ (բայց) էանու ոտըմ կոտրեր ի, շատ կըչարչըվի: Նէա բան որ տեսաւ, սաց. Անպատճառ նէա սնոթըթընէ էասնա իլեր ի. գուր էշ զինեց, էթալ իրջն սաց. Կի, տիւ գունախ ես (մեղք ես), ուր ջվալքիւր իտիւր վար չվանին, շլկեց գաստ քէաղբին արաւ, գնաց քէաղաք, տէսաւ որ ջոջ պստիկ ժողովըված են մէդան (հրապարակ), ախքէատ զանգին զըմէն մարդ գէօ էան տեղն են, տավաթ կուշին կը թալեն, խենք վիւր վէրէն թառի՝ որ զէն անեն թաղաւոր. տահր թալցին, տահր էկաւ թառաւ վար էանու գլխուն. մարդեր խասան տուին յիրջն փէտի, հանտեղէն մըլըցին (քշեցին) տիւս սեցին. նէա դէօր՝ թագաւորըթին դէօր՝ նէա գէօ կուրթինք (համիտ) շլկեր, մշակ մի խատ ուր հալին: Արին տիւս, տահր մէկէլ թալցին, տահր կնաց կան իրի, էլըմ թառաւ վար էանու գլխուն: Մարդեր էկան նէա քէառատ զէն տարան մտուցին տունըմ, տիւռ շինեցին, տահր թալցին, տիրմ էլ գնաց, մտաւ տուն, թառաւ վար գլխուն: Տօր սեցին. Բօշ ի, մեր տահր ախըր բամ գիտի, որ էասնա կանի: Էլան մարդ տարան համամ, խալվքեր լվացին, արին թէաքաւոր: Էանոց թէաքաւոր որ մեռեր էր, էանու կնիկմ կէր, աղջիկըմ, սեցին էանու. նէա էրկսվից վաճ տառնես. էան էլ մըտածեց սաց. Թի որ ես կնիկ առնեմ, աղջիկ տը ջոջնայ՝ դաւի տանի, իմ մալ զըմէն առնի, որ աղջիկ առնեմ, չիօ մէր տըմնայ տուն, մալն էլ տըմնայ ձիկ: Էլաւ աղջիկ առեց. իրեք օր, իրեք գիշեր արին խառսնիս: Աղջկան խօր ախրօր լաճըմ կէր, շատ կըսիրէր զէն, աղջիկն էլ զէն կուղէր, էն մարդ խարսնսի մէջ գնաց վար մարդու ակնջին սաց. Տիւ քանի օրըմ չը մտնես քը կնկան ծոց, ասկոմ 20 ոսկի տամ քիկ, մարդն էլ լսաւ էանու: Վար իրեք աւուր կնիկ էլաւ տեղ էթալ, շարբաթ շինեց,

չայ շինեց, խման, քնու կիտխ որ էկաւ, մարդ զատացաւ հօտի քունջըմ, ուր եամալուղ (վերարկու) փաթթեց ուր գլօխ, կող էլաւ քնաւ: Խլիսուն կնիկ շատ մտածեց, սաց. Բամ կայ նէա մարդուն: Նէա ամչցաւ մայեան, տիրմ էլ սաց. Բան չկայ, թըղ կենայ չուր վաղ, տիսնանք. հէյեաթ էկաւ թագաւուր առեց տարաւ համամ-լամիշ արաւ, վար ուր թախթին չում հրկուն էլըմ գնաց տուն, ուր խաց կէրաւ, կահվէն խմաւ, եամալուղ փաթթեց ուր գլօխ, կող էլաւ քնաւ: Կնիկ տօր շատ մոթաւ, սաց. Մայեան նէա մարդ ձիկ չուզի, որ էասնա կանի. նայիսա, էլըմ մարդ գնաց իր գործին, չում հրկուն. կնիկ զմէն բան հազրեց, էկաւ կէրաւ, խմաւ, տիր մէլ թաղ ուր կնիկ չըրշկեց, կող էլաւ քնաւ: Կնիկ շատ տրտմաւ, էլաւ ուր մարդիւր կանչեց, սաց. Իլահի նէա մարդ տըսպանէք. եմ խրօխբօր լաճ բերէք, ես տառնեմ: Մարդեր էլան էանու խալվքեր խանըցին, ուր առջի խալվքեր խակըցին, հայ արին մաչ քէաղքին, մէկ էլ մարդ բերին փսակըցին վար աղջկան. իրեք օր, իրեք գիշեր արին խարսնիս: Էն գիշեր՝ որ տը մտնէր ծոց՝ թաղքի քուն էլաւ էկաւ մա մուկ, սաց. Հայ բարէր (հօրեղբայր) մուկ, նէա մարդ որ էասնիմ (այսչափ) աղըկթին արաւ խատ միկ, թաղիքըմ կէր՝ իտուր ձիկ, ուր հմիշքեր իտուր քիկ, էլըմ կէր՝ իտուր բօլօճին, մկայ մենք տը մոռնանք էանու աղըկթէն: Իրեք մէկտեղ խարբրեր արին մէկ, մուկ սաց. Զատու ի, մենք չընք կէնայ խաս-նի. բօլօճ սաց. Ես չխու (արդէն) չըմ կէնայ թռնի, ինչխ անենք: Գուն սաց. Սամ (հոգս) մեք անի, ես քամի եմ, ձիկ տը տանեմ խասըցեմ: Դօր էլաւ վէ, զանոնք առեց, թռաւ չում մարդու քէաղաք, նոր դադրաւ, ըգբօլօճ ու մուկ իթող տուն, ինք մտաւ դռան ճղածիմ մէջ: Էնկիտխ ինչ ընցաւ իրջի փէսին, խաղով սաղով առին բերին տուն, աղջիկն էլ ուրախ ի, շատ կուզի գէն մարդ, գէալ չէր խասեր վար դռան շէմքին՝ քուն խասաւ, վիզ բըռ-նեց, տփեց գետին, աղջիկ խասաւ սաց. Հայ պամամ (հօրեղբօր որդի), նէա քիկ իշկ էլաւ: Մարդ սաց. Վազ կաց ձէնէ, եմ քուն կտանի: Աղջիկն ինչխ վար արաւ թի պագնեց, թի կծեց, թար-բիւր չէլաւ խետ. նաչար վէրէն կտրաւ. էլաւ զուր իրիկ կրկեց, տարաւ էթալ մաչ տեղաց: Մուկ սաց բօլօճին. Դէ իլի թայբիւրըմ (ճար) արաւ Բօլօճ խասաւ մտաւ մաչ տեղաց, մարդուն տատեղէն քէշվաւ մաչ փորին, փորի մէջ իշ որ կէր՝ էխան տիւս, իտու վար դօշակտիրուն:

Առաւտուն կնիկ կենի իշ կտիսնայ. տեղջուլ (անկողին) զըմէն իլեր փիս. իր քիթ մոռթ բռնեց, սաց. Բան չկայ, կարե-լի չակախեր վար ուր, լուաց. մարդեր էկան տարան, համամ արին, տարան վար թաղթին չում հրկուն, էլըմ առին բերին տուն.

մարդ խատ խասաւ վար շիմքին, էլըմ քուն վիզ բռնեց, դէպաւ գետին, էրուն քիթմութից էթալ: Կնիկ խասաւ մասին (սափոր) իրիւր, քիթ, մոռութ լվաց, առեց ուր տանէր տուն՝ սաց. Կնիկ, ձէնէ վազ կաց, քաղցր քունըմ ձիկ բռնեի ի, թող ես քնեմ: Կնիկ ինչիս արաւ, ճար չէլաւ, կրկեց տարաւ էթալ մաչ տեղաց, բօլօճ էլըմ գնաց մտաւ ուր տեղ, ինչ որ կէր էխան տիւս, քսեց կնկան երես, ծամեր, կողեր զմէն տեղ խարամեց: Խլիսուն կնիկ էլաւ թշ տիսնայ, ասկոն խոտըմ (հոտ) տվեր վար ուր, որ աստուած մատաթ, սաց. Տօ նա թշ բան էր, էրանէկ տալ յիրջին մարդոց խատ զիկ էսանա չէր անի, խարիք էր:

Փէսէն էլաւ վէր, մոռութ մալուկ կան էկաւ, ճամբախնաջարքեր ուստ էկան, անոնք որ տէսան թագաւոր իրես կախեր, սիցին. Հայ թագաւոր ապրած կենայ, նէա տիւ ըշկի՞ էասնա մոռութ (տրտում) ես, թաժա ես պսակվեր, քիկ խօրօտ կնիկ կայ, ըշկի՞ չըս ուրախանայ: Թագաւոր սաց. Հայ մարդեր, կամի (բոլոր) խէն (հայ) մեր ավլատն ի, բամ որ լսնի տիւս չի տա, թամ վարն ձիկ կօվմերի (հանդիպել է) թի որ դուք կէնէք թայրերըմ արէք. նաջարքեր (հիւսնեի) սիցին. էան մա միկ ուհաթ ի, կաղպարըմ տը շինենք, զար ծակ կալնի, ալ բան չիլնի: Թագաւոր սաց. Թի որ ասկոն բամ անէք, ախր ես չեմ մոռնայ: Նաջարքեր կաղպարըմ շինեցին, թագաւոր առեց տարաւ հրկուն էզար ծակ, մտաւ տեղ: Բօլօճ էլըմ էկաւ բուլոր զըվաւ (դարձաւ) տեսաւ որ ծակ չկէր, գնաց մկան սաց: Ոլա, ասօր ծակ չկայ, մեր բան զօռն ի: Մուկ սաց. Հայ բօլօճ, ինչ էլաւ: Սաց. Ոլա փէտ կայ մէջ: Սաց. Ան խանգիստ ի: էլաւ գնաց, մաչ տան կան իրի, թուլուն կնդաւ, ուր պոչի ծէր թաթխեց ինի, իրիւր մտոց մարդու քիթ, մարդ մէկ ուր ոժով փոնքտաց, փէթ թռաւ տիւս, բօլօճ էլըմ քէշվաւ բանձր, իշ փիսուլ թին կէր էխան, տարաւ քսեց հօտի շուշէք, բաներ զմէն չափալեց, տեղ չը մնաց սէրսուփ: Խլիսուն էլըմ կնիկ էլաւ վէ՛ կտեսնայ որ ուր հօտէն փուղոց ի դարձեր. էլաւ կանչեց ուր ողբեր իրիւր՝ սաց. Աստծու սիրուն, նէա մարդ տարէք, իմ առջի մարդ բիրէք, նէա ձիկ ապականեց: Կիլնեն կէհան, կան կգան, կը տիսնան որ առջի մարդ ջվալը, չվանը խեւ՝ շուկի մէջ ման կգայ. կըրիւն համամ կանեն, կըտանեն աղջկան մօտ. աղջիկ տեղ կըթալի, խաց կը հազրի, կուտեն, կը խմեն, կիլնի կընստի վար տեղաց, էնէլ կը խառնէ զինք կըզարկի վար վզին, կըտփի գետին: Աղջիկ կսի. Հայ մարդ, դու ըշկի՞ հիրջին օր էասնա չարիւր: Մարդ կսի. Կնիկ, եմ խելք ասկոն շատ էր, քը կրակ քանձ եմ բարկ էր, ես եփ վար փէսըթնի աթոռին նստեր է՝ քը ծուռ իրիկ կըկէր ձիկ կըսէր՝ քանի զիշերմ դու նէա աղջկան չմօտանաս, ասկոմ քսան ոսկի տամ քիկ.

ես էլ իրեք գիշեր չմօտացայ, իրեք քսան ոսկի առի. բալէ դու չթղիւր որ ես զէն աստվորի մալից խըլսցցէրէ, դու չխու եմն էր: Կնիկ սաց. էասո բանից ես ըէխարարէ: Մարդ էլէաւ առաւօտուն չորս խինք ջորի բան օրէխկեց, ուր քլֆաթն էլ իբիւր, կէրան խման, քէֆ արին:*)

Տ Ե Ր Տ Ե Ր

Ձգիրու երկիր տէրտէրում կէր. էան տէրտէրոջ թամիզ սէր-սուպ խարսում կէր. էն էլ զէն շատ լաւ կը շախէր, իշ որ խարսի լէզուն բըլրէր՝ էանու խամար հազըր էր:

Օրում խարս գնաց մաչ պախէզին (պարտէզ), սոխ տը բիւրէր. իրի տէրտէրոջ մօտ սաց. Ռըջա կանեմ եմ փէշ ձինէ կտրի թալ: Տէր տէր կըսի. Խարսըս, աղջիկս, գաւաղս, ինչու տը կտրեմ, սավայի ի, իկեր տաս ոսկի, ափսոս ի: Խարս կըսի. Ձկտես ես ձիկ տը խեղդեմ: Տէրտէր կըսի. Ալա իշկի՞ տը կտրես: Խարս կըսի. Քրդու ձեռ դիպեր ինի, ճար չըկայ, տը կտրես: Տէրտէր չար նաչար, դանակ կը թալի խարսի փէշ կը կտրի: Սորա տէրտէր կըսի. Եմ խարսի ցեղ մա աստուորին խոյ ուրդի չկայ, ուր ձեռ կը քէշի մօտէն, ուր էմիաթ (վստահութիւն) կը բերի վէրէն. կը մնայ չուր օրում խարս էլմ կէհա պախէզ կը հանականի, տէրտէր կենի կէհա, կը տիսնայ գէօ քուրթում պառկեր վար խարսի փորին, նէա բանի վէրէն կըսի. Խարսիկ, քըտես իրես խարամ կէնայ, վար ձիկ, կը գայ տուն: Խասաւ տուն սաց. Տիրուխնի: Սաց. իշկի, տէրտէր. սաց. Երկու խաց տիր իմ ջանթէն, եմ կավազան տուր ձիկ, ես տըհամ ֆլան գեղ, կնուք անեմ դառնամ: Կնիկ էանու կաւազան խացի խետ իտուր, տէրտէր ընկաւ ճամբախ, գնաց խասաւ չում Ստամպուլ: Նէա համշարի կայ, նէա ծանօթ կայ, նէա բարէկամ կայ, մարդ չը ճանչնայ, կը շիւարի կը մնայ. ճար կըկտրի ուր եամալուխ կը քէշի վար ուր գլխուն, կող կէլնի մաչ չարսուն կը քնի, էն գիշեր եօթ մարդ կիսեն թագաւորի խզինէն եօթ շալ կը տանեն, գիշեր կը կտրի, նօպատար վէրէն կակախի. թագաւորին եամալուխում կէր, քէշեր վար խզինուն. գողեր էան եամալուխ կը տանեն կը քէշեն վար տէրտէրոջ, կը թղնեն կիհան. նօպադար խա-

*) Պատմեց Շատախի Թաղ գիւղում 1911 թուի յուլիսի 11-ին Շեղջանից գիւղի Բեամալի Պետօ անգրագէտ, 85 տարեկան ծերունին:

բար կըտայ թագաւորին կըսի. նէա գիշեր եօթ շաւի քը խզինուց տարած են: Թագաւոր կըսի. Չորս բոլոր քէաղքին բռնէք, կան էկէք, բալքի գողեր ձիկ ոստտ կիան: Կարակօլքեր դոր կան էկին, զատ չտեսան, էկան մաչ շուկին, տէսան որ տէրտէր քներ, թագաւորի եամալուխ քէշեր էրվար ուր, կը բռնեն կըսեն. Քաշիշ, դու գող ես: Կըսի. Հայ մարդեր, ես Ջգիրու հմ, ես քաշիշ եմ, ատ բաներ վար ձիկ մէք խանի: Կըսեն. Ապա նէա իշքեամալուխ ի վար քը թիւքիրուն: Տէրտէր կըրըշկի, կը տիսնայ որ եամալուխ վար ուր թիւքիրուն ի, կըսի. Ոլա ես գող չեմ, լէ թըղընի: Կառնեն կը տանեն թագաւորի մօտ, թագաւոր կըսի. Հայ քաշիշ, դու իմ խզինէն կտրիրես, ես քեկ տը թալեմ ծով: Տէրտէր կըսի. Թագաւոր ապրած կենայ, ես գող չեմ, պալէ, գէօ ձի կանեն գող, ալա ամսում գէօրայ ձիկ մօհլաթ (միջոց) տուր, բալքի ես քը գողեր խանեմ տիւս: Թագաւոր կըսի. Հայդէ, ամիսըմ քեկ մօհլաթ: Տէրտէր կըսի. Ձիկ իւզ պաշիմ ասքըրքերով տուր. ամըրմ էլ տուր հմ ձեռ, վիր որ ես սեմ բռնէք՝ բռնեն: Թագաւոր էանու ուզած իտու: Տէրտէրն սկըսաւ կան դալ, քիմ քիմա, տէրտէր գորիս գող տը խանի տիւս: Օրըմ մէկէլ կան դալու կախ տէսաւ որ շուկէն կալգալղ ի: Մօտացաւ տէսաւ որ շուկի մէջ շիխըմ կայ, գէօ չուռ փօսթ արեր ի ուր խամար եամալուղ, համեն պոկից զանգակըմ կախի ի, էան կախ որ զինք իրար կըտայ, քէաղաք քէաղքով դունդ կառնի: Կըրշկի տիսնայ որ էանու խետ եօթ մարդ կայ, մէկ տիւֆ կը զարկի, մէկ ցախաւել առեր մոճմքեր կաւլի, որ շիխ չըկոխի. մէկ ճօղըմ առեր ձանձեր կը քշի, մէկ էլ ջուր առեր ձեռ ինչ շիխ ձեռ տայ տեղըմ՝ շոտըմ ջուր կըծի վար ձեռաց, կը լուայ, էանկիախ որ շուկէն կան կըգայ՝ հարքաշ կը կայնեն, կը վազեն ձեռ, ձեռ կտայ ուրենց՝ ձեռ կլվայ, ձեռ կտայ չամիշ՝ կլվայ: Նէա շիխ քաշիշին ոստտ էկաւ, էն տէսաւ որ ուր իւզպաշին, նաֆարքեր գացին ձեռ, չարա նաչարայ ինքն էլ գնաց ձեռ. տօր տէրտէր քիշըմ մտածեց սաց. Նէա իշ մարդ ի: Սեցին. Թագաւորի շիխն ի. սաց. ըզնա մարդ բռնէք. սեցին. ծուռ քէշիշ, նէա մարդ թագաւորի շիխն ի, ինչխ տը բռնենք: Կըսի. Թագաւորական ամըր կայ իմ ձեռ, ձի կըսեմ բռնէք՝ բռնէք: Կիւնեն նաչարուտ դասմալ կը թալեն վար շիխու ձեռաց. կը բռնեն կը տանեն թագաւորի մօտ, թագաւոր կըսի. Քաշիշ, նէա էր քը գող: Կըսի. Թագաւոր ապրած կենայ, նէա ի եմ գող:

Շիխ կըսի. Մկայ հու տ'անեմ, Ստամբօլ իջնի ծով:

Տէր տէր կըսի. Թագաւոր, ախանջ մ'անի, սուտ կըսի. ինչխ վար արին զատ ըսպատ չէլաւ վար շիխուն: Տէրտէր սաց. մկայ

նէարա բնակարան ղէօրն ի, վար ես իհամ ըրըշկեմ. սեցին նճհան քարի գլօխ, սվտակ տունըմ կայ, էանու ջամին էան տեղն ի. Տէր տէր ք սնիմ մարդ առեց, գնաց շեխու տուն. տլու էբաց, տէսաւ որ վատ չկայ, մտաւ հօտէմ՝ տեսաւ որ խսիրմ կէր մաշ տախտին. ոտ իտու խսիր էթալ դէն, տեսաւ որ սալըմ կէր խսրի տակ, զսալ վրցուց՝ ծակըմ բացվաւ, տեսաւ որ մղարայ ի, եօթ շլակ ոսկիք տարեր են թալած են էան տեղ. տէրտէր մարդեր էթալ դէնինի (մէջ) զէան շլկտեր էխան, տարաւ մա թագաւոր: Թագաւոր ըրըշկեց թախ քէշիշ, քէշիշ ծծղաց. սաց. Հայ քէշիշ, նէա խելք, նէա հիմաստ դու դժրէն ես բռնեմ: Սաց. Թագաւոր ապրած կէնայ, ես եմ խարսիցն եմ բռնեմ, կը նստի ուր խարսի պատմութեն կանի*):

ՔԸՆՔԱՎՈՒՍ ԹԵՍԳՈՒՈՒՐ (Ռօստամէ Զալի մի ճիւղ)

Քընքավուս թեագաւոր նստէր էր վար ուր թախթին. տէսաւ էրկու խատ ճընճղուկ էկան էանու թախթի տակ բոն շընըցին. Ասթարխա քաղքի մէջն էր: Էն ճընճղուկ էան կախ որ յիւր բուն իշին (շինեց), ուր ձագտեր էխան, էանու բուն որ թախթի տակն էր՝ էգն խատաւ (մեռաւ), որձ գնաց մէկէլ իբիւր իր խամար, արաւ ընկիր, որ ուր ձագտիր շախի: Էն էլ էանկէախ որ մնար վար բունին՝ էգը խօրօտ կընստէր վար ձագտիրուն, ֆագաթ (բայց) երբ կը զատանա՝ էն կեախ կտուց կառնէր կըզարկէր, չըր շախի, քանի որ մուրու մէր (խորթ մայր) էր:

Թեագաւոր կէօ կայնիւր նա բան թամաշա կէնի, էն որ տէսաւ սաց. Նէա որ հայվանմ ի՝ էասնա կէնի, ուխտ ըլնի՝ եփ իմ կնիկ մեռնի՝ իս մէկէլ չը բերիմ, որ իմ տղէտիրու խիտ էասկա էնի: Ժամանակըմ վէրէն ընցաւ, թեագաւորի կնիկ միռաւ: Էանու ոգիրմ կէր, կըսէն Կոհտարզ, որ էանու ճապ ձախ թիվի ոգիրն էր, մէկէլ կէր կըսէն Թոյզէ Նաւզար, շահի աջ թիւի ոգիրն էր, նէարոնք սըցին թեագաւորին. Դու պէտք ի կնիկըմ բերիս քը խամար: Էանոնք չըն գիտի որ թեագաւորն յուխտ էր էրեր. շատ սըցին՝ չուձ թեագաւոր էլաւ ուր խըմար կընիկըմ իբի: Տօր թեագաւոր էսաց. Դոհտարզ, դէալալըմ տու կանչիլ, որ իշ մարդ

*) Պատմեց Շատախի Թաղ գիւղում 1911 թ. յուլիսի 11-ին, Շեղջանից գիւղացի Բեամալի Պետրոս անգրագէտ 85 տարեկան գիւղացին:

կայ հազարվին, վաղ մինք տէհանք սէյրան. դէալալ կանչից հար քաշ էլան կաստ սէյրանին էրին Ասթարխա քէաղքի հօթ մահլի մարդեր զըմէն, հըմէն մահլէն 60000 տուն զացին սէյրան. ինչ խասան տեղ՝ Թեազաուր տէսաւ որ յիւր աջ Թիւի բազրանտ չի խիտ՝ սաց ուր Գոհտարզին. Գնա տուն, իմ բազրանտ բի, Գոհտարզ սաց. Թեազաուր ապրած կէնայ, իս չըմ կէնայ քը տուն մանի, քը լաճ Սիեհհօշ օրօխկի իտե: Սիեհհօշ էլաւ իր ձին խէծաւ, կաստ ուր խօր մազալին (տան) արաւ, ուր խօր բազրանդ որ բիւրի: Նասաւ տուն, մտաւ օտէն, ուր խօր բազրանտ վիրուց գէօ տըլնէր տիւս՝ ուր մուրու (խորդ) մէր խասաւ բոնից սաց. Դու տը գեոս խատ իմ ձիուաց: Սիեհհօշ սաց. Դու իմ մէրն իս, չըլնի, նէա բան իս չըմ անի, ալա էն չի թող, Սիեհհօշ նեաչար ֆնաց. կօսիւրմ (բուռնցք) էզար նահուշ (ան յուշ) իսկից գէտին, Սիեհհօշ իր խօր բազրանտ առից, ուր ճամբախ բոնից զնաց: Կնիկ էլաւ զախ, քացախ առից, զիւր սահրէն սիվցըցուց, զիւր փօխպատ ճղից, զինք խիվանտացըցուց, խաց թխից, փոից ուր տակ, կուղ էլաւ մաջ նըվնին (անկողնին), էվարին վուր Թեազաուր սէյրանից դարցաւ, տէսաւ որ ուր սահրէն սիվ կը տայ. գէցաւ որ բամ ուր տուն կօմիր ի, իրի տուն, գնաց սաց. Հըմաթ (կինս) ինչ ըլիր ի քի: Սաց. Ինչ ըլիր ձի, լաճըմ քի կայ, չէր քը լաճ՝ սիյեարա էր (զօրք), էկաւ քը նըվնի տավին կէնէր, խատ ձեռաց չի գացի, նէա կապհաթ (խայտառակութիւն) իրիւր ըմ գլօխ:

Թեազաուր սաց. Կնիկ, ասկոն չի լէ, թըխ քը խաբար ըլնի:

էլաւ խազապի ջուլ խակաւ սաց. Իլլա, եմ լաճ տը բերէք, որ տը վիզ կտրիմ, որ էսանէ սաց, քաղքցիւ Գոհտարզ և մէկէլ ողըրքիր էկան իրիք օր էանու մահտարթին էրին (բարեխօսութիւն) որ չըսպանի, պալէ էն ուր աթոռից չէջաւ տակ:

Գոհտարզ սաց. Որ հար քը լաճ տը սպանիս, ձիկ իզին տուր որ հս ըսպանիմ:

Սաց. Քիկ իզին, գնա ըսպանի:

էլաւ վէ Գոհտարզ ինչ էրաւ ուր մահլէմ կէր իրիք խազար վաթսուն վից տուն էր, ինչոր Գոհտարզ կէլնէր վէր, ֆնակ ուր տընէն իրիք խարիւր վաթսուն վից ձիաուր խիտ կէլնէն, դէալալ իտու կանչիլ սաց. Վաղ էլնէք, էհանք նէճիր, առաւտուն էլան վէր զմէն մէկ տիղ խատ Սիեհհօշին գացին սար: Նէա իրեք օր կէր որ խէր գլօխ տը կտրէր, բալէ ինք չը գիտանար, խաբըցին տարան սար որ էանու սեն:

Գացին ուրենց խամար պըտտան, նէճիր էրին, էվարին որ տըկէն տուն Գոհտարզ սաց. Սիեհհօշ: Սաց. Ի՞շկ ի, Գոհտարզ: Սաց.

Սիեահօշ, տիւ գիտիս որ քը խէր նէա իրիք օր կայ կուզի քի սպանի, բալէ մինք սրտին չը խանըցինք քի սէրէնք, մկա գէօ քիկ կըսեմ, որ էասնա հաւալմ ի: Գոհտարզ որ ըսկնէ սաց, Սիեահօշ բըռխաւ (բարկացաւ), էանու մաղիր քանց չինարիմ ծառ խաստացան՝ սաց. Որ մկայ ձեռ թալիւ իմ թուր, մէկ ձէնէ չըմթըղնի:

Սաց. ի՞նչ հապով (համար) դու ձիկ քէաղաք չըսիք, որ իս կաթըլխուն անէ (արիւն և դիակ միմեանց խառնէ), որ մէկէլ մարդ ըսնէ չէանէր, լէ դուք իմ քրդերն իք, իմ սրտին չը խանի որ ձիկ բան ըսիմ:

էլաւ սաց. Գոհտարզ, գեացէք, իմ սաղութնով Իրանայ խաց վար ձիկ խարամ կէնայ, էլ իս նէա քէաղաք չը դառնամ:

Գոհտարզ էլաւ վէ, էանու ջլիր էխսն, դէաստըմ թեագաւորական ջուլ խագըցուց ինի, էնէլ ուր ճամբախ բռնից, գնեաց խասաւ Բէանկէ քեաղաք մա (մէջ) նայաբիրուն (թշնամիներին), Գոհտարզն էլ էլաւ խում (մի խոյ) գնից, էանու ջլիր թալից վէրէն, խանջալով ըսկուն ծեակլեակից, արաւ կալեամաղ (մեծ մաղ) մաջ էրընին թաթխեց, տօր կտաւ առեց խույի ջանտակ պէատանքից, տարաւ գէրէզմանքդիր խորից, գէանու խեակվքիր տարաւ էթալ հըրչըվ թեագաւորին՝ սաց. Գէօ քը լաճ սպանըցի: Էնէլ էջաւ տակ, գիւր խագապի խալըվքիր էխան՝ ուհաթաւ, ջլեր տարան մօրն էլ շանք տվին, սաց. Սուտ կըսէք, չըք ըսպանիր ի, չու՞մ իս իմ աշկով չը տէսնիմ, չըմ խաւատամ: Կնիկ էլաւ նստաւ մաջ մըաֆին (պատգարակ), տարան գեացին գէրէզմանքտիր, գէրէզման բացին, էան ուր ձեռ մտուց մէջ, ձեռառեց խույու գլօխ, որ չանց ջաղցիմ գունտ էր, խաւատաց, խա թի որ Սիեահօշի գլօխն ի, իթող իրի տուն:

Սիեահօշ որ գացեր էր Բէանկէ քէաղաք, համիսըմ ճամբախ էր քէլիր, սաց. Իմ ձին քահէլ (նժոյզ) օլախ (ձի) ի, վիր դուռ վուր կայնի՝ իս կաստ էն տան տէնիմ, տէլնիմ էնու մէհվան (հիւր): Զին գնեաց Փիրանի տիւռ, որ Աւրասըհապ թեագաւորի աջ թփուր ողիրն էր, էանու դուռ դադրաւ: Փիրան սաց դուր խուլամոջ (ծառային). Գնեա մա տիս նէա ի՞շ մարդ ի, գէանու օլախ քէշի փեարկախ ու գինքն էլ բիր տուն: Խոլամ էլաւ տիւս, ինչ աշկ ընկաւ ձրեաւոր էնչափ խօրօտ էր՝ որ էանու նըմուշ մաջ իրանցուց, թիրանցուց չըկէր, էն որ տէսաւ՝ աշկեր բեալ էլան (ապշեցան), ուր տեղ պաղաւ ֆնաց:

Փիրան սաց. Նէա խըլամ միռաւ, վիզ կուտրաւ, ինչք էլաւ որ չէկաւ: Տօր ինք էկաւ տիւս որ տըրըշկի, իփ տիւս էլաւ, տէսաւ Սիեահօշն, ճանչըցաւ, թամանտէմ էլաւ, գնաց դիմաց գէա-

նու ձիու ջըլապ (սանձ) բռնից, սաց. Հանտուց (ախտեղից) չուր ըստա տիւ բարով էկար, Սիեահօշ. լէ դաղրի պայա մըլնի, իս տէհամ խօսըրմ տամ ըմ թեագաւուրին, մահենք իշ տըսի, քանի որ իս չըմ կէնայ քիկ առնի ըմ տուն:

Սիեահօշ մնաց վար ձիուն, Փիրան կաստ ուր թեագաւուրին Էրաւ, գնաց էանու դիմաց կայնաւ, թեամանէմ էրաւ, պէշպաշ (յետ գնաց) կայնաւ:

Թեագաւուր սաց. Դէ սա, Փիրան, իշ կայ:

Էնէլ սաց. Թեագաւուր ապրած կէնայ, Սիեահօշ իկիր ի բա- լէ քը տուն չը գէցաւ, մկայ իկիր ըմ դուռն ի կայնիր. դու իշ խրամանք կանխս:

Թեագաւուր սաց. Քէօփաք օղլի, քէօփաք, դու էասկում կան ուր թեագաւուր իմ լաճ գեայ՝ քը տուն պայեա իլնի:

Էն էլ սաց. Քը ճակատ, (քո ճակատը վկայ) տէալ (դեռ ես) գէօ վար ուր ձիուն, պայա չըլիրի (ձիուց չի իջել):

Թեագաւուր սաց. Կանչէք, թըղ գեայ:

Էկան Սիեահօշ տարան: Թեագաւուր որ գէն տէսաւ, ուր տեղէն կայնաւ. զիւր տեղ իտու էանու. տարաւ նըստըցըցուց վար ուր թախթին, խատ էանու կշտին նստաւ, սաց. Բարով էկար:

Փիրանին ախրէրմ կէր, էանու անուն Հէաման էր, էան Ֆասատ (խառնակիչ) մարդմ էր: Հէաման որ տէսաւ թի թեագաւուր շատ կը սիրէր, գնաց սաց. Թեագաւուր ապրած կէնայ, նէա մարդ նաեար (թշնամի) մարդմ ի, տիւ մըթղնի քը մօտ, թի որ ահտ (ուխտ) կէնի որ զիւր ձեռ վար միկ չը վըցի՝ թըղ մնայ, թի որ չէ՝ խան տիւս, թըղ իհա, (գնայ) թի որ մինք կէրցանք գէն տըսպանենք, թի որ չէ՝ դա չլ (ոչինչ) էասկուն ֆէրըսի (կըտրիճ) ահտըմ անի, որ չու մեռնիլու օր վար միկ ձեռ չը վըցի: Նէա խաբար թեագաւուրի ախկըլ (խելք) ընկաւ: Էլաւ սաց. Սիեահօշ:

Սաց. Ի՞շկ ի, թեագաւուր ապրած կէնայ:

Սաց. Սիեահօշ, եան դու տըգեաս ահտըմ էնիս որ չու մեռնիլու օր ձեռ վար ձի չը վըցիս, իս իմ աղջիկ, անուն Փոըն-կին ի, տամ քիկ, ինիս ըմ փէսէն, եան չէ՝ իլի ըմ քէաղքից ըն-կի տիւս:

Սիեահօշ ահտ արաւ, սաց. Բալէ չու մեռնիլու օր թեագաւուրի վէրէն ձեռ չը վըրցիմ, քանի որ մտածից սաց. Նէա որ ըմ խէրն էր՝ էասնա արաւ խատ ձիկ, ես նէարա մօտէն էլ ձեռ քաշիմ գ՛հուր տիհամ (պիտի գնամ): Աւրասըհապն էլ զիւր աղ-ջիկ Փոընկին իտու էանու, արաւ ուր փէսէն, շատ կը սիրէր գէն, ասկոն որ էլ մարդու յիրես չէր իտայ քանց Սիեահօշին, զըմէն կեախ (անգամ) խատ էանու խոըհուրդ կէնէր:

Հէաման նէա բան որ տէսաւ, էկաւ Սիեահօշի մօտ սաց. Դու Բընքառու թէագաւուրի լաճ ընիս՝ գեաս նէա պստիկ թէագաւուրին ծառայութեն անիս, քը կատըր իմուն ֆախկ չիլնի, քը խօր փահ-լավան որ Ռօստամ ընի՝ որ էանու կորգ իրիք խարիր վաթսուն վից խոտքարի Մազնտարանի քարով մըֆըրըխկ (արոյր) իլնի, տիւ էասնա պստիկնաս, ամօթ ի քի կէօրա:

Սաց. Պա (ապա) Հէաման, ի՞նչ էնեմ:

Սաց. Լա Զիդալանա քէաղաք որ խրբա ի (աւերակ է,) ուզի թող տայ քիկ, գնա տուն շինի, որ խալկ գիտանան թի տիւ թեագաւուրի լաճ իս:

Սիեահօշ էլաւ Զիդալանա քէաղաք ուզից, թեագաւուր էլաւ էանու խամար սարէմ (պալատ) իշին՝ որ քանց ուր սարէն էլ խօ-րօտ, գէն իտու Սիեահօշին՝ սաց. Տէ գնա, բալէ Հէամէն ուրբաթ օր իս տըգեամ քիկ տիսնամ: Զիդալանա քէաղաք Բէանկէ քէաղբից իրիք սըհաթ զատն էր. էնկեախ որ թէագաւուր տըհէր Սիեահօշի մօտ, Սիեահօշ սըհաթըմ ու կէս ճամբախ էանու դիմաց կըգէր, կըտանէր ուր կօնախ, ասկոմ էանու մօտէն հաղ կանէր:

Հէաման տիսաւ որ Սիեահօշ տիրմ էլ շատ կատրուն (պատ-ւով) էր սաց. Սիեահօշ կըվտի (պէտք է) սպանենք, լէ Փիրան, էանու ախրէր, սաց. Թեագաւուրի լաճ ի, չիզա սպանիլ:

Հէաման էլաւ ունկ չի տուր ինի, գնաց Սիեահօշի մօտ կաստ էանու դիվանխանին արաւ, դուռ էրաց, Սիեահօշ սաց. էրէ նստի:

Հէաման սաց. Չըմ իգայ նստի, քը խաց ձի խմար չուտվի, քը խօսք ձը խամար չը լավի, քը ջուլ իս չըմ նստի վրէն, տիւ ք'անուն կոտորցիր, նէա պստիկութեն որ կէնիս, քը խաց էլ չուտվի:

Սիեահօշ կըսի. Պա ի՞նչ էնիմ:

Էն կսի. Մա մարդ փէսա չըլի, թի տիւ մարդ իս, անկեախ ինչ թեագաւուր կը գայ, միհա (մի գնար) պէշին (դիմաց), իրջիւ մը կայնի, թի որ էան քի կուզի թըղ ասկուն ուզի:

Նէա խաբար Սիեահօշի խելը կը մտնի, կըսի. Ահա իլնի, որ ես նա պատըկութեն էլ չէնիմ:

Նէա բան որ էանու կնիկ կլսի՝ կըսի. Սիեահօշ, Հէաման քիկ կխարի. էն ձիկ կուզէր՝ լէ իս գէն չառի, մըկա վէջար (այս ան-գամ) ըսկնա կանի, որ քիկ տայ սպանիլ, ձիկ առնի:

Պալէ Սիեահօշ կըսի. Չէ. իս քը խօր պստիկութեն հաւ (այս-չափ) կէնեմ:

Հէաման հան տեղէն կը գեայ թեագաւուրի մօտ կըսի. Սիեահօշ Զիդալանա քէաղաք զաւթից, էլ քի պատըկութեն չէնի: Ես քիկ սիցի սպանինք, տիւ զիմ խաբար չէրիր:

Թեագաւուր կըսի. Տիւ սուտ կըսիս, էասկուտ չի:

Հէաման կըսի. Գէօ տիւ տէհաս՝ էլ հըրջըվ քի չըկայնի, Թի
որ սուտ էլաւ զըմ գլոխ վարկիս:

Մնաց ուրբաթ օր, Աւուսահաբ էլաւ իրիք խարիր վաթսուն
վից փահլավան խատ ուր առից, Փիրանի խիտ կեաստ Սիեա-
հօշին էրաւ, իրի չոււմ սըհաթ կէս ճամբախ, Սիեահօշ չարաւաց:

Աւուսահապ սաց. Փիրան՝ Հէամանի խաբըրիւր ըշտակ ընկան
տիւս:

Փիրան սաց. Թեագաւուր ապրած կէնայ, կիւնի խիվանդ ի,
Հէամանի խօսքեր ունկ (ականջ) մի տա հինի:

Աւուսահապ գնաց քէաղաք, իրի Սիեահօշի տիւռ խասաւ, էանու
խոլամբիր չէկան պէշին, զէանու ձիանքտիր չը բռնըցին, էլաւ
հօտէն բարե էտու. Սիեահօշ էանու իրջիվ չկայնաւ, Սիեահօշի
հօտէն ասկոմ հէրկէն ի՝ իրիք խարիր վաթսուն վից աթուռ աջ
կողն ի, իրիք խարիր վաթսուն վից աթուռ ճապ (ձախ) կող,
ասկոււմ էլ արեալիւս, ասկոււմ էլ արեամուտ:

Աւրասահապ քիչըմ նստաւ, էլաւ առեց ուր խոլամբիր, գնաց
Քէանկէ քաղաք, դասապի շուլ (հանդերձ) խակեաւ, էրընէ գէօլ
իտի հըրջըվ (առջև) ուր՝ սաց. Սիեահօշ տը բէրէք ես էանու վիդ
տը կտրեմ:

Փիրան սաց. Թեագաւուր ապրած կէնայ, տիւնէա իշ կըսես,
նէա մարդ Թեագաւուրու տղայ ի, վուր տիւ ըսպանիս, չոււմ յա-
ւիտեան մեր ձեռ մէկ մէկուց չը բըրթընի, էասնա մօանի, քիկ
զոռով բալի մէջ միտկի (մի ձգիր): Աւուսահապ սաց. Չըլնի, Փիրան
ես տըսպանիմ, վէճար (այսանգամ) հօրօխկցին իտիվ. Սիեահօշ
կէցաւ որ իր սպանելու խըմարն էր, ուր կնկան սաց. Իմ էրուն
տը եռայ վար ձիկ սպանին, ախըր ես ուխտ իմ էրիր, ձեռ չըմ
վրցիմ, բալէ տիւ կութիկըմ առ, վոր ձիկ սպանին՝ իմ էրուն լից
մէջ, պախի, չոււմ քոյ էրկու ախպէրտիր Կարաւան, Շիտա չըս-
պանին, էանունց էրուն չըլըցին վար իմ էրնին, իմ էրուն
եռալուց չը դադրի. սաց ու էլաւ կայնաւ, վուր տընէր, դարցաւ
ուր կնկան սաց. Կնիկ, կէօ ես տիհամ, լէ իմ լաճ որ կայ, միր
երկրէն մէկ կըսին Գէվէ Գոհտարզ ան տըգեայ իտիվ. էան փահ-
լիվանի նմուշ չի, փոճով ի (մաղերով է) ալամէաթ մէկմ ի, որ
կը տիսնաս՝ տղէն տաս էան տանի, տիւ շուհէլ կնիկ իս, իհաս քիկ
խամար իրիկմ էլ անիս: Բալէ էան սաց. Ոյ խարամ կէնայ որ ես
վար քիկ վէր ալիւրիկ չանեմ (չամուսնանամ): Սիեահօշ գնաց տէսաւ
որ Աւուսահապ նստեր ի վար դազապի աթուռին վար, զէանու գլօխ
տը կարին, սաց Աւուսահապ, իս ինչ էնիմ, ուխտ իմ էրիր որ վար
քիկ ձեռ չը վրցիմ, չըխօ մկայ իս գիտէր իշ տ'անէր խատ քիկ,

լէ տիւ գիտիս իս կուցըմ (ճանկ) էրընի իրջիւ չըմ աշկի (չեմ նայի):

Փիրան, զմէն միլաթ որ տէսան նէա բան, էկան թագաւուրին սըցին. էասնա մ'անի, թեագաւուրի տղէն չիգայ ըսպանիլ. վազ կաց: Լէ էն սաց. Չընի, էրկնուց խրիշտակ որ գեայ տակ իս զէանու գլօխ տը կտրիմ: Վար նէա բանին էլան՝ վէ տալալ տուին կանչիլ, որ մէկըմ կէր էանու վիզ կտրէր, իրիք օր էանչամ (այնչավի) կանչըցին, մարդ չէկաւ որ էանու վիզ կտրէր, վար իրիք աւուր մէկմ էանու անուն Գօլօէ-Ջարա էկաւ որ տը էանու վիզ կտրէր, եփ որ դանակ էթալ վիզ՝ արև էր էն կեախ՝ արէգակ խաւարաւ, գարուն էր՝ գէտնի բուս չորցաւ, դազալ (տեղեներ) թափաւ, էասկում աստծուն զօվար էկաւ նէա բան: Էն կեախ Սիեահօշի էրուն իռաց քանց բարդի ծառըմ բանձրացաւ, էլմ ուր ջանտկի վէրէն իջաւ, էանու կնիկ էլաւ կօտիկըմ իբի, զէանու էրուն իլից հինի, լէ մաչ կօտիկին էլ կիռէր, չէր դատրի: Նէա բան վուր տէսաւ՝ Աւոասհապ սաց. Փիրան, տիւ չըս ըսի նէա. Բշ էրուն ի՝ կըրիոայ: Փիրան սաց. Թեագաւուր ապրած կէնա՝ չէ քիկ ըսի մըսպանի, գէօ էանու էրուն տը իռայ էլ չը դատրի չում քը լաճիրու էրուն չը ծին (ածեն) վէրէն: Սիեահօշ որ սպանվաւ՝ Փոնկին մնաց ուր տուն, Փիրան էր որ վէրէն դարձաւ և զէն կը շախէր: Սիեահօշ որ սպանվաւ՝ էանու ձէն դնաց խասաւ չում էանու. էրկիլ, էանու խէր որ լսաւ՝ քարպու (վշտից) էն էլ մեռաւ, Աթարխա քէաղաք մնաց բէ թեագաւուր:

Վէջար (այնուհետեւ) էանու վազըքիր Գոհտարզ սաց. Թուզին, էասկնա չընի, մի էրկիր անթագաւուր խօ չը մնայ:

Թուզ էսաց. Գոհտարզ, նէա տաս քսան տարի կայ, որ Սիեահօշ գնեաց, լէ մինք ջուապ չը տվինք Ռօստամուն. էն սպանվաւ, մըկայ կսին էանու լաճըմ կայ, իհանք սինք Ռօստամին չարէմ էնի, բիրի, անինք միկ խամար թեագաւուր, քանի վուր միր մէջ ուրիշ մարդ չըկայ, որ իհա բիրի: Տօր էլան վի, իրիք խարիր վաթսուն վից ձիաւուր Թուզ առից, իրիք խարիր վաթսուն վից էլ Գոհտարզ, կաստ Ջապըլա քաղքին էրին, ութ օր գեացին, նուր խասան Ջապըլա քաղաք: Տէսան որ Ռօստամ չի տան, գացիր ի նէճիր, լէ էանու խէր Ջալ տուն էր: Գեացին էանու օտէն, տէսան վուր իրիք խարիր վաթսուն վից աթուռ ոէզէր (շարեւ են) աջ, ճապ (ձախ) կուղրանք, վար (որ) ֆէրըսքիր (կտրիճներ) կընստէն վէրէն, կը խուսէն. իրիք խարիր վաթսուն վից էլ արեւալուս, ասկում էլ արեւամուտն էր. վուր բարև տվին, Ջալ կայ-

նաւ, շատ քէֆիտուշացաւ յըրջիվ էանունց, նստան չայ, կահվա բիրին՝ խման, ճաշ բիրին՝ կէրան:

Գոհտարզ ըզիւր բար էտու (դարցաւ) ըզՁալ սաց. Ձալ: Սաց. Ի՞նչ է: Գոհտարզ սաց. Տիւ չիտու (արդէն) խարցում չըս էնի, խա տիւ էկէրէք ինչ: Ձալ սաց. Մա քը խաց թանցն ի պակաս, քը օլախնիրու քին ի պակաս, վուր տիւ էսկնա կէնիս, մի ատաթ (սովորութիւն) չը կայ չում եօթ օր մէհվընին խարցում անինք:

Դարցաւ սաց. Ախր, Գոհտարզ, գէօ կը տիսնամ որ դուք նէս ունիս իք, տէսայ ձիր հաւալ ինչք է:

Գոհտարզ սաց. Միկ թեագաւուր չը կայ, միր թեագաւուր մեռիր է, մինք բէ թեագաւուր ինք:

Սաց. Ձիր թեագաւուրի տղէն հըր է:

Սաց. Էանու խէր դազապ վէրէն կան իրի, փախաւ գնաց մատ Աւրասիաք, մկայ էն էլ գէն սպանիր է, էանու լաճ մնացիր է հանտի, մարդ չկայ վար իհա բիրի, մա դու ի՞նչ կըսիս:

Ձալ սաց. Գոհտարզ, բամ ձէնէ չի գայ, դադրէք չում Ռօստամ նէճրից կը գեայ, ձի ջուապըմ տը տայ, լէ աղէկ չէրիք շոտով միկ ջուապըմ չը տվիք, քանի Սիեահօշ սաղ էր, բալքիմ թարբիրմ էնէնք:

Ռօստամ նէճրից վար էկաւ իր տուն, գուր չայ, կահվէն խմաւ, իրիք օր ընկաւ քուն, իրիք աւուր վրէն որ էակախաւ, խէր սաց. Իլի գնա իրանցիք իկիր ին, կըսին միր թեագաւուր սպանվիր է, խարցում էրա խինք ի՞նչ կուզին:

Էլաւ գնաց, բարե իտու. նստաւ վար պօղլտէ աթոռքին, բարե իտու ըզԳոհտարզ սաց. Տիւ բարով էք իկիր. բալէ, սաց, ես մկայ կէնիմ կայնիմ մէկ ձէնէ չը թողնիմ, լէ կէօ էկէրէք ըմ տուն, դուք ընչկի չուր. մկայ ձիկ խաբար չէրիք, դէ սէցէք, վաւ տիհա (պիտի գնայ) իտե Սիեահօշ լաճուն, մարդ յըրջիվ չըրի, էնէլ քոխաւ, գնաց տուն, արաղ խըմաւ, սարխոշցաւ, ընկաւ քնաւ: Չուր իրիք օր թըմըմաւ, էլաւ վէր: Ձալ էսաց. Ռօստամ, իլի գնա դիւան, տիւ քանի կը ջուջանաս, անխելք կը դառնաս, տիւ ասկուն խարցում տանէր վար Գոհտարզի լաճ Գէվ քիկ չուապըմ տէր, բալէ էանու հաւալըմ կայ, տիւ չըս գիտի, վուր կէհաս դիվան դատրի չում քեագաք կը քնին, ճրաքտիր զմէն կընցնին, մէկ ճրագ կըմնայ վաու, տօր գնա աշկի, մահա ի՞նչք է տօր տիւ աը գիտանաս էանու հաւար ի՞նչք է: Գնաց նստաւ դիվան, չուր էվարին (երեկոյ) ձէն չըծաց (չաժեց), եփ զմէն քնան, էլաւ կասրի (բերդի) տանիս իրիշկից, ճրագ տէսաւ, գուր շիրէֆրէտին (սուր) քէշից, գնաց իփ խասաւ հանտէյ, տէսաւ որ ուր քիւր քր Գէվի կնիկն է՝ գուր էրկան մօտէն հազ չանի, հրկուն որ

կըգտայ՝ զիւր իրիկ կը բռնի գութնի զընջըլով կը կապի, կը թա-
լի յիտիվ դռան, կող կիւնի կը քընի. Ռօստամ նէա բան որ տէ-
սաւ՝ կայնաւ գլխու վէրէն սաց. Տէ իլի վէ, տէլէք նէա ի՞շ արած ի,
տիւ կէնիս, մկայ քիկ տը կտռտիմ:

Սաց. Ռօստամ, ձէն կտրի, մկա կայնիմ զքի էլ էսնու ցեղ
տը կապիմ, լէ տիւ որ իրանցուց փահլիվան իս՝ քը խաթրին չըմ
դիպնայ, խօրօտ քը տեղ նստի:

Ռօստամ էլաւ վէ Գէվի զընջըլքիւր քակից, զուր քուրուջ
ծուց պառկեցըցուց, քիւրն էլ էանու խաթրին չը տէպաւ: Նէա
բանի վրէն, եփ ինն ամիս, ինն սըհաթ թըմըմաւ՝ լաճըմ էլաւ,
անուն զրին Բէժան, չինքի մօտ չէր քնիր ի, պիժիթին ընկաւ
էտիվ:

Գէվ առաւտուն վար գնաց դիւան, Ռօստամ մէկ էլ էկաւ
սաց. Վա՛վ կայ վուր էրթայ Սիեհհօշի լաճ բիրի:

Գէվ կը կայնի կըսի. Ես բարձրագլօխ իրանցուց չուր իս
չէրթամ Սիեհհօշի լաճ բիրիմ, Թուզ Բաղդասայ հատատի լաճ
տիհա բիրի, տօր Թուզ ձեռ ըթալ զիւր քամբար ջափա-
հէր խանջալ, ուր մարդիրով կայնաւ թախ Գէվ. Գէվն էլ ուր մար-
դիրով էլաւ թըղ գէն, Ռօստամ սաց. Ձեր տեղ նստէք, վա՛վ որ
էրթայ խտիվ Սիեհհօշի լաճուն՝ էն ի մարդ, տօր Գէվ կայնաւ
զիւր գորդ, քաբանտ (սանձ) առից, խէժաւ ուր ձին, քշից գնաց
կաստ Զիղալանա քեաղքին էրաւ, մարդ չէլաւ էանու ընկիր:
Ամիսըմ էրկու քշից, չու՛մ խասաւ Զիղալանա քեաղաք՝ սաց. Մնամ
չուր միւնի, զըմ օլխու գլօխ թղնիմ, վիր տիւռ վուր կայնի՝ Ես
հէնտիլ տը մնամ, հրկուն օլխու ջլապ էթող, օլախ գնաց գլօխ
էտու պառվում դռան, պառաւ զատ (ոչինչ) չը կէր. Գէվ սաց.
Պառաւ, մէհվան կը շախիս:

Սաց. Մէհվամ էաստծու մէհվան ի, լէ մընչ (ոչ) կայ ուտինք,
մընչ կայ խմինք, բալէ իմ տան չունջ էրի տիւ էլ ք'օլախ կա-
պի նէա տէ:

Սաց. Պառաւ, տեղ արա, ուտիլ խմիլ աստված օրողմած ի:
էլաւ վէ մէկ ոսկի իտու պառուուն՝ սաց. Գնա քեաղաք, զիմ օլխու
էմն էլ բի՛ զմիր ընթըրիսն էլ բի: Պառաւ գնաց իբի, շինից կէրան,
նստան: Խլիսուն սաց. Պառաւ, տիւ կէնիս ասկուն անիս որ
մարդ վար ձիկ չակախի (չիմանայ). պառաւ սաց. Պառաւ գօհրի
(մատաղ լինի) քիկ, իս սէհրի բանդ պառաւմ իմ, իս քիկ չը պա-
խիմ, վա՛վ տը պախի:

Գէվ սաց. Պառաւ, առա քիկ վից խատ օսկի, զիմ ձին տու-
նինի (տան մէջ) շախի, մարդ չը տիսնայ, կըլնի վար իս

տասն օրմ էլ չը գամ, զըմ ձին խօրօտ շախիս, չում իս կը դառնամ:

Գէվ մտածից սաց. Իս տիւր որ էրթամ՝ ձիկ տը ճանչնան, իս նէա ալամաթ մարդն իմ: Մտածից սաց. Իս տի համ (պիտի գնամ) մէյտան, ճժիր որ տը գան խաղան, իս ձիկ տը պախիմ. անակախ թոնիմ տիւս, տղէքներ տը փախնին, լէ Սիեահօշի լաճ որ էանուկնց մէջ ըլնի՝ չը փախնի, թի ասկոն ճանչընում. էլաւ գնաց մէյտան, զիւր սած արաւ. ճժիր էկան, զինք շանք խոռ՝ զմէն փախան. Սիեահօշի լաճ որ հանդի էր՝ ֆնաց, չիախաւ, էան ձեռ էթալ զիւր փէտ, գնաց թախ Գէվ. մէկ էրկու փէտ էզար էանու սաց. Խօրօտ լաճ, ըշկի՞ զմէն փախան, դու չը փախար:

էան էլ կըսի. Հէյ մարդ, իմ խէր չըփախիր ի, որ իս էլ փախիմ:

Սաց. Տղայ, դու վի՞ լաճն իս:

Սաց. Իս Սիեահօշի լաճն իմ, Քընքաուս թեազաուրի թոռն իմ. ըմ օճախ փախի՞ր ի՝ իս փախիմ: Որ ասկնա կըսի՝ Գէվ ասկում զէն կուզի, կը հասնի կը գրկի, ասկուն կը ցաւցըցի՝ որ լաճու հաշ (ուշք) կիհա, ասկում զիւր մօտէն կը գետյ որ զինք կը փրթուցի, կը փախնի, չում ուր մօր մօտ:

Մէր կըսի. Տղայ, տիւ ըշկի՞ կըփախնիս:

էն էլ սաց. էս օր միւր մէյտանի մէջ մարդըմ փայտա էլաւ, էանու մագիրը կը խասնէն չում ոտքիր, տղէքնիր փախան, լէ իս խասայ մէկ էրկու փէտ զարկի, սաց. Տիւ վի՞ր լաճն իս, սիցի՝ իս Սիեահօշի լաճն իմ, խասաւ ձիկ էասկում գրկից, կեախ իս պահչէրէ (չունչս կտրել էր) ջօրով (հազիւ) փախայ էկայ:

Մէր կըսի. Տղայ, գնա էան մարդ գնտի բիր տուն:

Լաճ գնաց, առից իրի, տարան համամ, խալըվքիր լվացին, էրկու իրիք օր ֆնաց անուկնց մօտ, օրըմ Փիրան կիլնի վէր՝ կըսի. Իհամ (գնամ) տիսնամ Ֆուրնկին թնչ հալն ի:

Գնեաց տիւն էրաց, տէսաւ որ Գէվ նստիր ի մաջ տան: Գէվ զէան որ տէսաւ՝ սաց. Քօփաք օղլի, իս ըլնիմ քիկ խազար կտոր տ'էնիմ: Փիրան ասկուն վախացաւ՝ որ կեախ մեռնէր, լէ ասկա պատասխան խոռ՝ սաց. Քանց քի հաւիլ ի էատ բան վուր տիւ կըսիս:

Ֆոնկին սաց. Գէվ:

Գէվ սաց. Ի՞շկ ի:

Սաց. Գէվ, Փիրան ձիկ խէրըթին արիր, նէա մէկ տը տաս ձիկ խաթըր:

Տօր նստան չայ, կահվայ խման. Փիրան սաց. Գէվ ըլի վէ, գնայ, նէա տիդ չի քը տիդ, խազար ֆէրսքիր (կտրիճներ) կան:

իւր վէ քը լաճ առ գնահ, իս էլ իրիք օր նէա տան տիւռ տըընիւմ, ուր մարդ չը մտնի մէջ. կէրթաւ չուճ միւր խուղից կըընիս տիւս, կը հստ Շահտառուտայ կարմուռն իւր իւրիս, տօր էլ մարդ հը-տըվ քիկ չի գէայ. Ֆոնկին Գէվ գացին, Փիրան տիւռ իշին գնաց ուր տուն: Ինչ գնաց տուն՝ էանու կնիկ տէսաւ սաց. Փիրան, քիկ հաւալըմ (դէպը) կայ, տիւ ըշկի ասկա քը ռանկ թալիր իս:

Փիրան սաց. Ուա Ֆոնկի տուն որ մտայ՝ Գէվ հանդէյն էր, քիչ ֆնաց վուր ձիկ խազար կաուր էնէր, Հէամանի տուն Փիրանին մէկ էր, հուրդուսով (պատուհանով) մէկ մէկու խարըըքիր կըլսնէն (կը լսեն):

Էասկա որ սիցին՝ էն լաւ, շոտըմ գնաց թեագաւուրի մօտ սաց. Թեագաւուր ապրած կէնայ, Փիրան խատ միկ խիանէթ ի, կէհա խատ Գէվին բրինձ կուտի, խիեանաթութին կէնի. ԸգՖոնկին իտու Գէվ, տարաւ թեագաւուր կանչից Փիրան իբի սաց. Տիւ նէա թշ բան ի կանիս:

Սաց. Հէաման սութ կըսի:

Հէաման սաց. Ձէ, էրթանք էանու տուն ըրըշկինք, թի որ տուն ի՝ խա, թի վուր չէ՝ գիցէք որ իս սուտ չըմ խօսի:

Գեացին տուն ըրըշկին, տէսան որ մարդ չըկէր. գեացէր էր: Հէաման սաց. Թեագաւուր ձիկ իրիք խարիր ձիաուր տու, լէ իս իմ քէֆով ջուկիւմ. իս տիհամ իտիւ, չուճ դու էլ կը խսնիս: Թեագաւուր Հէաման օրօղկեց տօր ինքն էլ էլաւ զիւր էասքար ժողվից, ինքն էլ վար թախթառավանին (պատգարակ) նստաւ, գնաց, ընկան իտիւ Գէվին: Գէվ կէս սըհաթ ֆնացէր էր, որ տը կարմուռն ընցընէր, տէսաւ որ լաճու քուն կը տանի, մօր սաց. Տեղ թէալ, թըղ լաճ քնի:

Փոնկին սաց. Վար մի ախախած ին (իմացիլ են), էասնա մանի, կէս սըաթ էլ էրթանք, չուճ կարմուռն իւր իւրիս, տօր նուր խանդիստ կէհանք:

Գէվ սաց. Վար տիւ նէա պատասխան տվիր ձիկ, ալ իս չըմ իհա, չուճ նատի (այստեղ) կուիւմ չէնիւմ, զիւր չատըր էգար, կող էլաւ քնաւ: Ֆոնկին ֆնաց ալէախ, նստաւ աշկից, իր տէլըին իտի աշկին, տէսաւ որ Հէաման ձիաուր չը խասիր ի. կանչից Գէվուն սաց. Դիլի քը կուի էրա, թըղ գեան ձի էլ, քի էլ, տղէն էլ ըսպանին: Գէվ սաց. Մալաւա (տնաշէն), մի վախանա, որ իս կուիւրմ չէնիւմ ինչի՞ իմ իկիր հիտիւլ քիկ:

Էլաւ վէ զիւր օլախ խէժաւ, Հէաման խոսաւ կանչեց սաց. Հայ գէշ էալամաթ, վար դու կը գեաս մաչ միւր քաղքին գողը-թընով կը փախնիս, կայնի չուճ իս քիկ կխասնիւմ. Գէվ կը դառ-նայ կըսի. Հէաման, շան որդի, հէրկնաձիւ (երկայնաբազուկ) իս,

իմ ականջքերուց կտուրիրիմ. չըմ խասկանայ, մա ձիկ մօտնացի խինք ի՛նչ կըսիս:

Էն էլ կը գեայ կխասնի թաղ մէմըկէլ, գիւրինց մարտալքիր ասկուն կը զարկին վար կրակ կթափի մէմէկու գլխուց, ասկուն ինչ հատատ կռան զարկի վար էրկթին, Գէվ քանց էն զօռպա կըլնի, քամակ էանու մօտէն կռնի, գորզըմ կը զարկի ձիուց կիսկի տակ, կը խասնի պայա կըլնի որ դանակ թալի վիզ կտրի՝ Ֆոնկին կը խասնի կըսի. Մըսպանի, էանու ախպէր կէօ ասքըրի կռամանտարն ի՛ որ խասնի չը թըղնի մենք բոծնինք, լէ որ դու Հէաման տաս էանու խաթըր չսպանիս, ան չըթղնի մէկ բամ ըլնի տ'ազտուինք:

Գէվ կըսի Ֆոնկին. Չըմըսպանի, թըղ բերի ահտ էնի, որ գէանու ձեռքիր կապիմ վար ականջքերուն չում իհա տուն. նուր էանու կնիկ արցկի, բալէ վուր ասկուն չանի, տըսպանիմ: Հէաման ահտ կէնի և կապուք ձեռքերով կէհա տուն:

Էնկախ ասքէար կը խասնի, մէկ էլ կռիւ կէնին, ասքէար կը թափի վար Գէվին, թրով տիլիկվանով (նետանեղ), գէորզով, խանչալով ասկուն կզարկին, որ զԳէվ բէհալ կանին. լէ էն չընկնի իրիք խարիր փահլիվան կըսպանի, էվարին կը դառնայ ուր չատըր:

Պիւսուն Աւուսիհապի փահլավան Ֆիլասըմ կը գեայ Գէվու մօտէն մէյտան կուգի. էրկուս կիլնին կռիւ. շատ կը կըռվին քիչ՝ Ֆիլասըմ կը կայնի ուր ուրքէպին (ասպանդակ) մէջ, շամախկիմ (պպտակ) կը զարկի Գէվին կըսի. Շուն, շան որդի, իս վար ձիք չըմ առնի գորզ զարկիմ քիկ, նէա մէկ շամախկին խէրիք ի. իս յըրջըվ Ռօստամին չըմ կայնի, տիւ տիւր կը մնաս:

Գէվ ուր ձիուց չըֆաշափըմ տէղ կիհեայ, կընկընի գէտին: Իրեք սըհաթ կը մնայ գէտին, կիլնի կէհեա ուր չատըր, ալ չը կէհա էանու կռիւ անի:

Ռօստամուն թաքիաթըմ կէր, էնկեախ որ ուր մարդիր կրուվու մէջ ըլնէն, նիղ ընկնին, խրիշտակտիր ջուապ կը բէրէն էանու, էն դեախ որ գեղացիք նեղ ըլնէն՝ էանու աշկիր էընից կը փակվէր, ուր ձին Ռախշէ պալաք զընջըլքիր կը կտրտէր, չըր գազարի, կռիւ կուգէր. Գէվ վուր կուտրաւ՝ Ռօստամու աշկիր մթնան. էլաւ սաց. էլէք վիր թախ թառավան խանէք իմ բերդի տանիս, զիմ տուլքին տվէք ձիկ, մըր մարդիր կուվու մէջ ին, լէ, իս չը գիտի տիւր ին:

Էլաւ նստաւ կասրի տանիս, տուլպով ըրըշկից տէսաւ որ Շահտառուտա կարմնջի մօտ Գէվ շատ նեղն էր, ընկիր թըշնամու մէջ: Կանչից քառսուն մահթարին սաց. Շուա զըմ ձին բէրէք, թամք դրէք վար քամկին. ես տէհամ ալ չըմ դադրիմ:

Քառասուն մահթար Ռախշէ բալաք բնրին, թիմար էրին, տարան էանու մօտ: Ռօստամ կայնաւ ձեռ էթալ զիւր գորգ ի վէրուց էանու գորգ, էասկոն ջուջ էր, իրիք խարիր վաթսուն վից խոնքարի մազընտարաչայ քար մըֆրըխկ էր: Էնկախ որ իտի վար զիւր թիվին, ասկոն ինչ դու սարըմ վըցիս դնիս վար սարիմ: մարտալ էթալ ուր քամակ, ասկոն ինչ տիւ դաշտըմ թալիս սարիմ քէամակ. ուր թուր կապից վար ուր՝ ասկոն ինչ տիւ մնարէմ կապիս մաչ քէաղքին. տիր ու կավան (նետ ու անեղ) էթալ ուր քամակ, ձեռ էթալ զիւր ուրմ քէշեց, կայնաւ խէժաւ զիւր Ռախշէ պալաք, ըսկոն ինչ դու սարըմ դնիս վար սարիմ: գնաց հաւար զիւր խօր էսաց. Նս գէօ կիհամ, ասքէար խանիս շուտ գեսա խանիս: Գնաց խասաւ կարմնջի վըէն, տիսաւ որ կարմնջի վըէն եօթ կէրան մըֆրըխկ կար, լէ ուր էմեաթ (վստահութիւն) չիրի, պօռօվ (ջրանցքով) ընցաւ գնաց Գէվի չատրի մօտ, զիւր չատըր վատից (գարկաւ), զիւր ձին կէտից (կապեց), կուղ էլաւ քնաւ: Աւռասըհապ տէսաւ նէա բան, սաց Փիրանին. Փիրան:

Սաց. Ի՞շկ ի, թեազաւուր ապրած կէնա:

Սաց. Փիրան, հաս օր չատըր մի հաւըլցիր Գէվու չատրի մօտ, էն չի միր չատըրքիրուց, ձիմ կայ էանու տիւռ, էանու աղանջքիր կը խասնին երկինք, զալամըմ (մարդ) տակ քնիր ի, որ՝ էանու զօխ քանձ Համավանդայ սար ջուջ ի. սաց, անչամ էրկէն ի էանու ոտքիր՝ եօթ ամուլար (օրավար) գէտին ի բոնիր, էանու սրտի լէնութէն քանձ քէաղքի բիրդն ի, տիւ չըս ըսի նէա Խնչ փահլավան ի իկիր էանու հաւար:

Փիրան սաց. Թագաւուր էապրած կինայ, վուր իս քիկ կըսիմ մէրթա յիտիւլ Ֆըռընկին՝ թըղ իհայ. դու Հէամանի խարար կէնիս, քանձ Զալի լաճ Ռօստամ վճւվ կայ ասկոն: Անոնց ճղից չըլնի՞ մէկմ էլ նէա բան չանի: Բալէ գէօ իկիր ի ձի հօղ էրէք (պատրաստուեցէք) կուի էնիք:

Աւռասըհապ կասի. Փիրան, էլի դալալ տուր կանչիլ, խինք վաճ տիհա Ռօստամի կուի:

Դալալ կը կանչին, Ֆիլասըմ կըսի. Իս կէրթամ Ռօստամու կուի:

Կը լիւսնայ՝ Ֆիլասըմ զիւր գորգ, զիւր թիւր կը վըցի, կը գեսայ մէյտան, իրի մայտան կայնաւ, կանչից. Զուջագլօխ, տիւ վըէ՞ չըս իգայ զիմ կուի:

Ռօստամ կայնաւ ուր մահթարքիրու վէրէն, խոռաց, անոնք ձին բիրին, ուր գորգ բանքտիր առից, գնաց մայտան որ կուի էնին, դօր (այդ միջոցին) Ֆիլասըմ կանչից. Տէ էրի քը դարբ դար:

Ռօստամ սաց. էան չի միր տան մարդու աստթ, տիւ յառաջ զար:

Ֆիլասըմ ուր գորդ վիրուց խատ աստղնիրուն էզար մանջ Ռօստամի գլխուն, Ռօստամ զիւր մառտալ իտուր առջիվ, լէ չը բռնից, գորդ տէպաւ մաջ գլխուն, եօթ ջաղցի էրուն էանու քնթէն էթալ, դօր Ռօստամ սաց. Ֆիլասըմ, տիւ ի՛շ աղէկըթենըմ էրիւր խէտ ձիկ, էրուն իմ աշկիր բռնէր էր, էամնա արիւր քիչըմ էրուն իմ աշկիրուց գնաց, զիմ աշքիր բացւան. էլաւ կայնաւ Ռախէ պալաք մայտանըմ գնաց իրի, Ռօստամ զիւր գորդ վիրուց խատ աստղնիրուն էզար, Ֆիլասըմ զիւր մարտալ իտու յառջիվ, լէ ասկուն ջարդվաւ, որ Ռօստամ խասաւ բռնից, կապից, տարաւ իր խօր խամար հատիայ (ընծայ) օրօխկից, սաց. Նէա մարդ քանի որ Գէվ կէնէր ըսպանէր՝ չըսպանից: Կը յօրօխկիմ քիկ ինչըխ կուզիս, ասկուն արա:

Խէր խաբար հօրօխկից սաց. Ռօստամ, նէա մարդ ըսպանիլու մարդ չի, թըլինք բռնատուն, թըղ մնայ հէանտի. ասկուն էլ արին:

Առասհապ սաց. Փիրան, ալ մարդ կայ նէարու խիտ կուի էրող, ի՛նչ անինք կէօ իս կը տիանամ էանու հնտատէլ (օգնութիւն) էկաւ, մինք էնոնց բըռ (չափ) չինք ալ:

Փիրան սաց. Թեազաւուր ապրած կէնայ, կուլու սազիր զարկինք չում հրկուն փախնինք, ալ ուրիշ ճար չըկայ: Զուլ տիսաւ որ կուլու սազիր զարկին՝ սաց. Ռօստամ, նէա մարդ իր հրկուն տը փախնին, իլիք իրիք ճամխըքիր վէրէնքտիր բռնինք, խինք քիչըմ չընք ըսպանի, էն սինամօր (սիրամարգ) խաւքի կաթոցէ էր չուջացիր, շատ խէլացի էր:

Ռօստամ ուր Ֆրամազ լաճուն կանչից սաց. Դաշտի ջահո (ճանապարհ) բռնի, չի թողնիս մէկ մարդ ընցընի, դու թըղիր մէկըմ ընցաւ, իս քը էրակտիր (երակ) վար քիկ տը կտրիմ: Գէվուն սաց. Կարմունջն էլ տիւ բռնի, յանտուց իս իմ քոր տվիր իմ քիկ, որ օրըմ ասկայ ձիկ ոջըմ կտրիս (պիտանի լինիս), չը թողնիս մարդ ընցնի: Թուզին սաց. Սարի ճամբախ քը խամնի, տիւ թըղնիս մարդ վար քի վէր ընցնի, հս քը վիզ կը կտրիմ:

Առասըհապի մարդիր կուվան չում հրկուն, չատըր խէվաթ թղին փախան, լէ սարի ճամխով փախան, Թուզ ուր մարդիրով էլաւ դիմաց կուվան էանոնց մօտէն վաթսուն մարդ ըսպանից, ասկուն փահլաւան որ էանոնց ուրմի գլօխ գրուկ էր խարիր մարդու բարա (չափ), մէկէլ սպանած մարդ իր չխու անխըսապ էն (անհաշիւ են):

Ասքէար զվաւ (դարձաւ) փախաւ դաշտի ճամխով, հէնտի

Ֆարամազ մինակ էր, էլաւ դիմաց, կովան էասկոն գորգ իջուցին գլխու մէջ որ տարբերնի կռանի ցեղ (պէս) կրակ կը թալէն: Ֆարամազ իրիք խարիր վաթսուն վից փահլավան ասկում էլ մարդ իսկից, որ մայտան լցվաւ, ալէանու ձին չըր կէնէր կան կէր, չուր ասքըրի բար իտու թախ կարմունջ, հէնտի Գէվ կայնաւ պիշին, իրիք օր չէ թող որ մարդ ընցհնէր էն կող, իրիք խարիր փահլավան էլ էն ըսպանից: Ասկուն էլաւ որ ասքար դարցաւ մաջ չատըրքիրուն, ճանրախ վէրէն կտրաւ:

Ձալ կը կանչի իր լաճուն կըսի. Ձուջագլօխ, քանի աշխար շէն ի՝ տիւ էասկա կռիւ էնիս՝ չէք բռժընի, իլի տիւ էլ քանիմ խատ ըսպանի պոճնինք, էրթանք:

Ռօստամ էլաւ կայնաւ, զիւր օլախ խէծաւ, գորդ առից, ընկաւ մաջ ասքարին. էն կեախ որ գորզըմ կը զարկէր՝ քսոսուն չատըր մէկ գիւր կը դարտըկվի:

Ռօստամ սաց. Ձէլաւ, չում իմ ձիո չը խասնի թաղ թեազաւուր, պօշ (զուր) ի: Վազից, զիւր ձեռ էթալ թախ Առասհապ, զիւր թախթից քաշեց էղսիր (գերի) էրաւ, իրի տակ: Առասհապ սէյրիբանտ մարդմ էր, զինք էրաւ տահրըմ (թռչուն) թռաւ. Ռօստամ մէկն էլ դարցաւ թախ ասքէար, անչամ ըսպանից որ էրընէ գիտ կայնաւ. ալ ձիու ոտքեր չէր խասնի գէտին, եօթ շահգատա Աւրասհապի տնէն իրի ըսպանից, զանոնց կնքտիր իրի փսակից վար ուր շահգատաստարուն: Իշ որ մնաց էղսիր էրաց, տարաւ ուր խօր մօտ, սաց. Տ'էլէք մինք ախըր միր թեազաւուր բիրինք, լէ էանու անուն իշ տըլնի գնինք, որ իհանք միր տուն: Խէր սաց. Մարդ էանու անուն չը գնի, վաւ որ գացիր ի իտիվ բիրիրի՝ էն էանու անուն տը գընի: Գէվու խէր Գոհտարզ սաց. էանու անուն տիլնի Գարիմ Խոսրէյի բնքարաք (պատուական), քանի որ գնաց խալկի տեղ խոսրաւ (քնասուեց), վաստակ չը տէսաւ դօր հար քաշ (ամեն մինը) գնաց ուր տուն, Գարիմ ուխտ էրաց, գնաց Ասթարխա քաղսք նստաւ վար ուր խօր թախթին, էլաւ թեազաւուր իրանցոց վէրէն:

Պատմեց 1911 թ. յուլիսի 22—23-ին Շատախի Թաղ գիւղում Արմշատցի (նոյն Շատախի) Բամալի Խալօն:

Արմշատ գիւղը Մոկաց գաւառի մօտ լինելով ենթարկուել է այդ բարբառին, ուստիև բայերի ներկայ ժամանակում գործ է ածւում ի, փոխանակ ե-ի, օր. կոտրից և ոչ կոտրեց՝ ինչպէս Շատախում:

ՄԻՐԶԱ ՄԱՀՄԱՏ

Մէ խատ թագաւոր կէր. էանու քառսուն լաճ կէր: Մէ խատ թագաւորմ էլ կէր, էանու էլ քառսուն աղջիկ կէր: Մէջ էն երկու թագաւորքեր իրիք աւուր ճամպէախ կէր. էն իրեք աւուր ճամպէախ խարապա էր, գեղ պէան չկէր: Ելաւ քառսուն աղջկան տէր յօրօխկեց մօտ քառսուն լաճուն տէր, սաց. Ուր քառսուն լաճեր յօրաղկի կեայ ըստի որ ըմ (իմ) քառսուն աղջիկ տամ էանուր լաճերուն:

Քառսուն լաճու տէր կանչեց ուր ճուճ լաճուն, սաց. Ելէք, ձե խամար խաց, պէան հաղթէք, գեացէք: Որ կերթէք էն հաղպիւր ինչ գէօ խաճնի (մարգագետնի) գլոխ, հանդէխ դոնաղ չըլնէք, խլիսուն (առաւօտ) դօր հանդուց (այնտեղից) գեացէք կարճ կարմընճի մօտ, հանդի էլ դոնաղ չըլնէք. հանդի էլ որ ընցայք, էրթէք խրապա պէակ կայ, էնտեղ էլ դոնաղ չըլնէք, կէրթէք քառսուն աղջկայ տուն:

Մէկէլ օր էլան խէծան ձիանք, գեացին: Ճուճ ախպէր պէշին (առաջ) էր, խէտ խասաւ խաճնի գլխու հաղպիւր, հանդին ուր պեռներ էթալ տակ: Պզտիկ ախպէր էկաւ, սաց ճէոճ ախպօր. Իմ խօր վասիաթ (պատուէր) մի տա գետին:

Ճուճ ախպէր սաց. Քիւ խօր խապար տուն կընցընի:

Ելան ուրենց ընթրիս շինեցին, կէրան: Որ կերան, ուրենց քէֆ, լախրտի (զրոյց) էրին, կող էլան, քյան:

Պզտիկ ախպէրն սաց. Պէանմ կայ ըստա, որ ըմ խէր շիրաթ (իմաց տալ) էրաւ. մնաց շիար (արթուն):

Փըշում (մի քիչ) գիշեր գնաց, տէսաւ քամիմ կայնաւ. տէսաւ սիվտակ գեմ՝ էն կնարէն (այն կողմէն) էկաւ, գինք վախացաւ. որ զինք վախացաւ, էսաց. «Մկա գիմ ախպրքէյր խանիմ վե ընուց, աչք առնի նէա մարդ՝ տը վախենան: Չէ, ոլլա (Աստուած գիտենայ) չըմխանե վիր, ինչ որ Աստուած էրիր ի՛ թըխ էնի:

Ձիւր (իւր) թուր առեց, էլաւ օլախ (ձին) խէծաւ, գնաց էանու կոխ:

Ձարկեցին մէ մէկի, չիւր (մինչև) կէս գիշեր կոտորաւ: Պըզտիկ ախպէր էասաց. Սըվդակ դե, խէրիք ի, նէա օլախքեր էաջըգան, էլի իս գու պայա էլնենք (ձիուց իջնենք), ձեռ թալինք մէ մէկու մէջք. թէ Աստուած էսու ձի՛ թէ Աստուած էտու քիյ:

Սըվտակ դե սաց. Խն. կըգեամ տակ:

Որ էկաւ տակ՝ ձեռ թալեցին մէ մէկու մէջը, պոնին շատ ըզմէ մէկէլ տարան պիրին:

Պըստի ախպէր Աստծու անուն իպէ ուր միտ. սըվտակ դե վիրցուց էտիր գիտին. ծնկվերուչ գնաց վըր սրտին, դանակ էթալ վիզ կտրից. էանուր ալանջըր կտրից, էթալ ուր ջէպ (զըրպան): Ձեռ էտու էանու ոտ քեշից, տարաւ էթալ մէջ դուրն (ձոր) էասաց. Իմ ախպրքեր չտիսնան:

Խըլիսուն էլան վե, պարցին, գացին:

Ախպէրքեր ալախ չին (անտեղեակ էին) էան պէանից. գացին Կարճ կարմունջ. ճուճ ախպէր պեշին էր, ուր բեարխանէն էտի գետին: Պզտիկ աղպէր եկաւ սաց ճուճ ախպէր. Ըմ խօր խապար հանդէն տըվիր գետին, ըսդա հիվի (խնդրում եմ) կէնիմ, որ չըտաս գետին, կէս սըհատ նէա դին զատնականք:

ճուճ ախպէր սաց. Քո խօր խապար տուն կընցնի, ըսդա քու խօր խաթար չընցընի:

—Տիւ, քառսուն պակաս մէկ ախպէրէք, ես մինակ իմ, չըմ կենի վըր ձիկ. ձիւր քէֆն ի:

Անդին ընթրիս շինեցին, ուրենց ընթրիս կերան, ուրենց քէֆ, լախրդին էրին, դարձան քնան:

Պզտիկ ախպէր սաց. Պէանմ կայ ըստա:

Մնաց շիար (տըթուն): Էրկու սհաթ գիշեր գնաց, տէսաւ որ քամիմ կայնաւ, Սե Դե էնտեղէն էկաւ, էանու օլախն էլ սիվ էր:

Սաց. Տէր Աստված, մկայ էս իմ ախպէրքեր խանեմ վե, էանոնց աչք առնի ինի՝ տը վախնան, չըմ խանի վե: Էլաւ ուր թուր պոնեց ուր ձեռ, խէծաւ ուր օլախ, էլաւ կայնաւ, գնաց սե դէվու պէշին (առջև), կովացին չուճ գիշեր կոտրաւ, նէա էն ճար տարաւ ինուր, նէա էն ճար տարաւ ինուր:

Սաց. Սն դե, պայա ըլի (իշիր գետին). ես դու ձեռ թալենք մէ մէկու մէջը:

Ձինք էլ սաց. Լաւ, պայա կըլնիմ:

Պայա էլաւ, ձեռ թալին մէ մէկու մէջը չիւր էրկու սըհաթ, մէ մէկու տարան պէրին, մէկ տիր պզտիկ ախպէր Աստծու անուն էտու գէան(այն) գէազան սար վըցուց էտիր գետին, ծընկվերով գնաց վըր սրտին, դանակ էթալ ինոր վիզ կտրից, էանու ալանջըր կտրից, էթալ ուր ջիւ. էկաւ կող էլաւ (պառկաւ) քնաւ չուր խլիսուն:

ճուճ ախպէր էլաւ վե, պեռներ պառցին, քշեցին, գացին խրապա պէակ:

Պզտիկ տղէն էկաւ սաց. Ըմ խօր վասիաթ էրկու տեղով
տվիք գետին, հիվի կէնիմ նէա մէ տիղ մէք իտա գէտին:

Ճուռն ախպէր սաց. Բու խօր խապար տուն կընցնի:

Պզտիկ ախպէր սաց. Տիւ քառսուն պակաս մէկ մարդ էք,
ես մէնակ եմ, ըմ խապար չինի վըր ձիւր խապրին, ձի քէֆն ի:

Էլան նստան, ուրենց ընթրիս շինիցին, ուրենց ընթրիս
կէլան, ուրենց քէֆ, լախըրդին արին, էրկու սըհատ գիշեր գնաց,
կող էլան, քնան:

Պզտի ախպէր տէսաւ ձէնմ էլաւ. դէօր (ուր) կիշկի (կընայի)
մարդ չիս (չի տեսնի), ձէն կը գէայ: Ըսկում տէսաւ մըջ պակին
վիշապմ էլաւ տիւս, եօթ գլոխ կայ խետ, սաց. Տէր Աստված,
ես ինչիս էնիմ, թէ որ ես ըլնիմ վի, չուր գէլոխմ կտրիմ, մէկէալ
զլօխ ըզձի տ'ուտի, սաց, ինչիս անեմ, տէր Աստված, ըզձի ուտի
չուտի՝ տը ըլնիմ վի:

Էտու ուր թուր կայնաւ: Աստծու խրամանքէն ձէն էլաւ
վիշապից, վիշապ սաց. Ի՞նչ տ'էնես:

Սաց. Էլ պէանմ կայ:

Վիշապ սաց. Բը տեղ նստե:

Էլաւ նստաւ. սաց. Ուխտմ էրա ձը խամար:

Սաց, Ուխ ըլնի:

Սաց. Բու ուխտ չմուսնաս, որ տիւ նէա գնարէն (կողմից)
քառսուն էք, էան գնարէն ինչ կը գէյք, կընէյք ութսուն. էն ութ-
սուն էլ մէկ չըմթըղնի տիւ էրթէք, ձե կուտիմ: Թէ որ քու ուխտ
պերեր տեղ, ձե պէանմ չեմ ասի:

Սաց. Տէ մէկ նշանակմ տու ձի:

Վիշապ էլաւ ուր կուտուշ կոտրեց, էտու էանու, սաց. Կող-
լի, քնի:

Էն էլ կողըլաւ, քնաւ:

Խիսուն ճուռն ախպէր էլաւ վի, պիւնեք պարցին, գէացին:

Ջուղապ գնաց քառսուն աղջկայ տիրոջ, թէ որ քառսուն
ախպէր էկան. մէկ խատ օղէմ (սենեակ) էանունց խամար դար-
տըկից: Գացին նստան: Թագաւորի էագաթ էն ի, իրեք օր կը-
թըմըմի, նուր կըհայ ուր մսաֆիրին (հիւրին) խարցում կէնի:
Իրեք օր որ թըմըմաւ, ճուռն ախպէր սաց պզտի աղպէրքերուն.
Էլէք վի, ձեր ջլեք լվացէք, ըզձի թամուղցըցէք, էլէք ջհէլ, ասօր
թագաւոր տըգայ մեզ մի, որ մի խաւնաւ, ուր աղջկներ
տա մի, որ մի չխաւնաւ՝ չի տայ: Խըլսուն կըլնենք խա մի (մեր)
ճամփիսեն, կըհիանք (կերթանք):

Թագաւոր էկաւ նստաւ, սաց. Ճուռն ախպէր վոթն ի:

Ճուռն ախպէր սաց. Ես իմ:

Սաց. Տիւ էկար խաճնի աղպիւր ինչ տեսար:

Պզտիկ ախպէր չէթող ինոր ժվան (նրա յուսով), էլաւ սըւտակ դէվու ահանջքեր էթալ իրջն թագաւորուն սաց. Նէա տեսանք:

Սաց. Աֆարըմ ձե խըմար:

—էհ, էկայք Կարճ կարմունջ ինչ տեսար:

Էլմ էլ պզտիկ ախպէր չէթող ճուճ ախպոր ժվան, սև դիվու ահանջքեր էթալ իրջն:

Սաց. Աֆարըմ ձե խըմար:

Սաց. Ճուճ ախպէր, էկաք խարապա պէակ, ինչ տեսար:

Պզտի ախպէր չէթող էանուր ժըվան, համան վիշապու կոտոջ էթալ իոջն թագէաւորին՝ սաց. Նէա տեսանջք:

Սաց. Աֆարըմ, էկէյք իմ ձեռ, իմ ախճըրտէյք տամ ձե:

Հմէն էլան գացին էանու ձեռ:

Ճուճ աղջիկ պսակից վըր ճուճ ախպոր. պզտի աղջիկ վէր էանու պզտի ախպոր, չիւմ գեայ մէ պստի ախպէր: Պզտի աղջիկ էտու պզտի ախպոր:

Պզտի ախպէր սաց. Ես չեմ պսակվի, ուխտ եմ էրիր. տ'երթամ իմ խոր ձեռաց հիրջն (առջն) պսակվիմ:

Մէկէլ ախպէրքեր զըմէն պսակվան:

Էլաւ խըլիսուն դաստուր էտուր:

Հըմէն ախպէրքեր զիւր կնիկ էթալ ուր ուլխու քէամակ. պզտիկ ախպէրն էլ զիւր կնիկ էթալ զիւր ուլխու քէամակ, էկան խարապա պէակ. գիշեր ֆնացին ընտի:

Էլան ուրենց ընթրիս շինեցին, կէրան, խման, էլան վե: Հըմէն մէկ ուր կնիկ առից, գնաց կողըլաւ դըհան:

Պստիկ ախպէր ֆնաց մընակ, կողըլաւ դըհան. էանու կնիկն էլ կողըլաւ դըհան մընակ:

Ջըմէն քնան. պստի ախպէր մընակ ֆնաց շար (արթուն): Տէսաւ դէմ էլ ձէն էլաւ: Տեսաւ վիշապ էլաւ տիւս. սաց. Որ տիւ ուլխտ էրեր ես, էանու տէ՛րն ես:

Սաց. Խա, ես տէրն եմ:

Խըլսուն էլան վե. հըմէն մէ ուր կնիկ թալեց ուր օլխու քէամակ, գնաց: Պստի ախպէր սաց. Հայ, ախպէրքիր, իմ կնիկ տարէք խըտ ձե. ես ուլխտ եմ էրեր, իմ ուլխտ տը կատարեմ, նոր կըգեամ: Սաց կնկան. Կէրթաս եօթ տարի իմ ժվան կաց. եօթ տարվան հետ իս էկայ՝ էկայ, չէկայ՝ քի դաստուր ի (ազատ ես) իրիկ էրա:

Էանունք գնացին, պստի աղպէր տէսաւ, որ վիշապ էլաւ տիւս: Վիշապ սաց. Ես թէագաւորիմ աղջիկ եմ. չիւմ վիշապ, իմ խէր

ձիկ էտու հախընու լաճուն: Եմ կէսուեր աչք տիւս էր. ես կարուզ չէրի, սէրբանդ (կախարդ) էր եմ կէսուեր, եմ կէսուեր սէհրէմ էթալ վըր ձի, ըզձի էրաւ եօթ գլխէն վիշապ. սաց. Տիւ էրթաս խաւապա պէակ, քու ուտիւն էլնի ալսընի (մարդու) միս, չուր Ձին-Մաչինայ թագաւուրու աղջկան դեղդիր պիրին տան վըր քու գլխուն, սէհրին քու մօտէն նոր էրթայ: Որ պերիր դըրիր վըր իմ գլխուն էն դեղդիր, իմ սէհրին կէրթայ, ես կէլնեմ կնիկ, որ էլայ կնիկ, քի կպի՝ ձի դաստուր տու, քի կպի՝ ձի տար քը խամար, քի կպի՝ ըզձի սպանի:

Պստի ախպէր էլաւ գնաց. գնաց ըշկեց որ մէկ մարդ, քումած քար կայ էնտեղ, ախանջ դրեր վրէն:

Սաց. Ի՞նչ կենես ըստա:

Սաց. Նէա եօթ տարի կայ, եմ մախաթ (մեծ ասեղ) ընդեյ մէա (մէջ) նէա (այս) քարերուն. հալա գեօ կըհա՝ (կերթայ) ձէն կըգայ:

Աճէպ մնաց (զարմացաւ) պստի ախպէր, մարդ սաց պզտի ախպօր. Շատ աճէպ ի:

Սաց. Տնակուլ (տնաւեր), ըպա աճէպ չի:

Սաց. Աճէպն էն աճէպն ի՝ որ Միրզա-Մահմատ կէհա (կերթայ) Ձին-Մաչինու թագաւուրու աղջկայ դեղդիր կը պիրի:

Սաց. Օտա, Միրզա-Մահմատ իս իմ:

Սաց. Տիւ իս:

Սաց. Խա:

Տիւ ձի չըս տանի խա քիկ:

Սաց. Խա, քի կը տանիմ:

Էլան էանու ընկեր, գեացին:

Գեացին խովիւմ տէսան, փօղ բռներ էր ձեռ, կը փչէր, ինչ թախլիտ (տիսակ) որ կըփչէր՝ էանու օշխար ըսկօն կը խաղէր:

Միրզա-Մահմատ սաց. Նէա ի՞նչ աճէպ ի:

Խովիւ սաց. Շատ աճէպ ի, աճէպն էն աճէպն ի, որ Միրզա-Մահմատ կերթայ Ձին-Մաչինա թագաւուրի աղջկան դեղդիր կը բերի:

Սաց. Ոլլա Միրզա-Մահմատ իս իմ:

Սաց. Ձիկ չըստանի խա քիկ:

Սաց. Խա, կը տանիմ:

Էան էլ էլաւ էանու ընկիր, գեացին:

Գեացին իջան թառին վե (մի տաք տեղ) ամառ ի, տաքութենէ կը վառվին, տէսան մէկ խալիոր մարդմ էլաւ, որ պաղուշք (սառոյց) վէր էանու մուրուսէն կը կախվի: Միրզա-Մահմատ սաց. Տեսէք աճէպ, որ մենք գեօ կը վառվենք շիւքու, պաղուշք էանու մուրուսէն կախվեր ի:

Խալիոր սաց. Շատ աճէպ ի:

Սաց. Ապա աճէպ չի:

Սաց. Աճէպն էն աճէպն ի, որ Միրզա-Մահմատ տհա Ձին-Մաչինա թագաւորու աղջկան դեղդիր պիրի:

Սաց. Միրզա-Մահմատ ես իմ:

Սաց. Ըզձիկ էլ չըս տաճնի խա քիյ:

Սաց. Խա, կը տանիմ:

Ան էլ էլաւ էանու ընկեր, գեացին:

Գեացին գետիմ ռաստ էկան: Մէկ մարդ ոտ թալեր էր ջրու էան կող, մէկ թալեր էր նէա կող, բերան տվեր էր հառջև ջրուն, չէր թղնի պուտ (կաթիլ) ճիւր (ջուր) ցածր էրթայ:

Սաց. Թամաշա արէք ըսա աճէպ:

Սաց. Ի՞նչ աճէպ. աճէպն էն ի, որ Միրզա-Մահմադ գընա Ձին-Մաչինու թագաւորու աղջկան աչիչ դեղդիր կը բերի:

Սաց. Ոլլա, Միրզա-Մահմատ գեօ ես իմ:

Սաց. Ըզձի չըս տաճնի խա քիյկ:

Սաց. Խա, կը տանիմ:

Էան էլ ըլաւ էանու ընկիր, գեացին: Գեացին տաս խատ ջաղաց տէսան. մէ խատ ջաղցպան էր էն տաս խատ ջաղցին: Էն տաս ջաղաց որ կը պանէր, էանի մէնակ կուտէր:

Պատի ախպէր սաց. Էս ի՞նչ աճէպ ի, որ տաս ջաղաց կը պանի, մէկ մարդ դալ (տակաւին) կուշտ չուտէ:

Սաց. Աճէպն էն աճէպն ի, որ Միրզա-Մահմատ տ'երթայ Ձին-Մաչինա թագաւորու աղջկան դեղդիր տի բերի:

Սաց. Օլա, Միրզա-Մահմատ ես իմ:

—Ձի էլ չըս տաճնի խա քիյկ:

Սաց. Խա, կը տանիմ:

Էն էլ էլաւ էանու ընկեր. գեացին: Գեացին Ձին-Մաչինու թագաւորու մօտ խնամախօսի: Խնամախօսի աթոռ կայ, նստաւ վըր էան աթոռին:

Ջուար (պատասխան, իմաց տալ) թագաւորին, ասին, որ մէկ մարդմ էկիր ի, քու աղջկան դեղդիր կուզի:

Սաց. Աղէկ ի, շարթմ (պայման) կայ. կըթալիմ առջև, թէ խանից, աղջկայ դեղդիրը կըտամ, թէ որ չխանից, գլօթ կը կտրիմ:

Էն քեաղքիյ մարդեր ըսին թագաւորին. Ի՞նչ շարթ կըթալիս առջև:

—Է՛, սաց, խըլիսուն դալալ կըտամ կանչել. քեանիմ ուրիշ վէարձք կըշինին քեաղայք, թէ որ խաց ընի, թէ որ ապուր ընի, թէ որ ձէաւուր ընի, զըմէն տի քեաշիմ մէյդան, որ էն զըմէն

կէրան, աղջկան դեղդիր կըտամ տանի, թէ որ չկէրան, էանոնց վիզ կըկտրեմ:

Ըն մարդ, ինչ տկանջ կէնէր մախաթին, ըսաց. Ահա, Միրզա-Մահմատ, լսայք թէ թագաւորն ի՞նչ ըսաց:

Սաց. Ձէ, մենք ի՞նչ լսանք, թագաւոր գեօ ուր օդէն, մինք գեօ միր օդէն:

Սաց. Վալլահ, թագաւոր սաց. խըլիսուն դալալ (մունհտիկ) կուտամ կանչիլ, ինչ ուտելու վէարձք կայ՝ կըտանին մէյդան. կանչիմ էն մարդիրուն գեան վէրէն, թէ որ կէրան, աղջկան դեղդիր կըտամ, տանին, թէ որ չկէրան՝ էանունց վիզ կըկտրեմ:

—Ձուր խըլսուն Աստված ողորմած ի, սաց Միրզա-Մահմատ:

Թագաւոր խըլսուն էլաւ վե, դալալ էտու կանչիլ. քեանիմ ուտել վէարձք կէր քեաղայք, քեշեց մէյդան, կանչեց Միրզա-Մահմատին սաց. Թէ որ տիւ նէա խարըն (ուտելիք) կէրայք, իմ աղջկան դեղդիր կըտամ տանէյք, թէ որ չկերայք, ձիր վիզ կըկտրեմ:

Միրզա-Մահմատ էլաւ գնաց, իշկեց, թաղ խարըն էանոր աչիչ շատ էկաւ, սաց. Տէր Աստված, ես էրկու խաց կուտեմ, ապա նէա դիաս (այս բոլորը) ուտել վճով տ'ուտի:

Ջաղացպան սաց. Շոտ էրէյք, ձե խմար փշուրմ խաց վերցրէք, ես անօթութենէ մեռայ:

Միրզա-Մահմատ էրկու խաց ուր խմար վէրուց. Չաղացպան ոտ էթալ սուֆրի մէ կող, մէկ էթալ մէ կող, ձեռ էթալ էն խացեր, կէրաւ, չուր գընաց սուֆրի գլօխ, սաց. Կանչէք թագաւորին, թէ որ խացմ կայ էանոր տաշտ՝ թօ օրօղկի գեա ձե խամար, ես անօթութենէ մեռայ:

Ջուհայ տվին թագաւորին, թէ՛ որ անդիաս խացեր կէրան:

Սաց. Կէրան, կէրան. խըլսուն իմ աղջկան դեղդիր կտամ տանեն:

Թագաւոր գնաց ուր օդէն:

Հէվարին (երեկոյեան) Միրզա-Մահմատն էլ գնաց ուր օդէն: Քեաղբայրք գեացին մօտ թագաւոր, ըսին. Ապա ի՞նչն տ'իշնի:

Սաց. Խըլսուն շարթմ էլ կըթալէմ առջև:

—Ի՞նչ շարթ կը թալիս առջև:

—Տը սիմ (պիտի ասեմ), նէա գեյտ խմին, որ խման, եմ (իմ) պապկէ ձիւկ նէա եօթ տարի կայ որ ընգեյր ի մաջ ճըլուն, եմ ձիւկ տիսնամ: Թէ խմին, իմ աղջկայ դեղդիր կըտամ տանին, թէ որ չխմին, էանոնց վիզ կըկտրեմ:

Մախաթի տէր սաց. Ահա, Միրզա-Մահմատ, լսայք թագաւոր ինչ սաց:

Սաց. Չէ, վալլահ, մինյք ինչ լսայնք թագաւորը գեօ ուր օղէն, մինք գեօ միր օղէն:

Սաց. Թագաւորը սաց. Նէա գիտ խմին, իմ պապկէ ձիւկ նէա եօթ տարի կայ ընկիր մա գեյտին, որ խանեցին տիւս, իմ աղջկան զեղգիր կըտամ տանի, թէ որ չխանեցին՝ էանոնց վիզ կը կտրիմ:

Միրզա-Մահմատ սաց. Խըլըսուն Աստուած ողորմած ի:

Խըլըսուն թագաւորը էլաւ, կանչեց Միրզա-Մահմատ, սաց. էկէյք նէա գէտ խմէյք, ցամքցուցէք, ես էրթամ իմ պապկէ ձիւկ խանեմ տիւս: Թէ որ ցամքցուցիք՝ զեղգիր կտամ, թէ որ չցամքեացուցիք՝ ձի վիզ կը կտրեմ: Ըլան գեացին վեր գեյտին: Միրզա-Մահմատ սաց. Տէր Աստուած, նէա զեաս (այնքան) ճիւր մեյնք հիփ կը խմինք:

Միր ճիւր խմող մարդ սաց. Շուտ ըրէյք ճիւր ձե խմար փշուրմ վըրցուցէյք: Ելան թաս զարկեցին մըջ ճրուն, մէ մէ փշուրմ ճիւր վերցուցին ուրենց խամար, ճիւր խմող ոտմ էթալ գեյտով էան կնար (այն կողմ), մէկ մնաց նէա կնար, բերան էտու հըռջև գիտին, զատ ճիւր չէթող ցածր կեացեր էր:

Սաց. Կանչէյք թագաւորին, մըհենյք (նայենք) հաղպիւրմ (աղբիւր) էլ տիւր ի մնացիր, ես ծարաւու միռայ:

Կանչեցին թագաւորին, ըսին. Օլա, գէտն էլ խման:

Սաց. Խման, խման, խըլըսուն կէնիմ զեղգիր կը տամ, տանեն:

Էվարին թագաւորը զնաց ուր օղէն, էն տեղի քեաղբջիյք գեացին մատէն (մօտ) ըսին. Ապա խըլըսուն ինչ շարթ տե թալես առջև:

Սաց. Խըլըսուն պղինձ կը թալիմ վըր թօրվան. լցնիմ հըլին (չիքը) գէտն (աղուն) կէնիմ, կրակ տամ տակ, թօ եռայ. որ եռայ՝ որ տայք տայք կէրան, իմ աղջկան զեղգիր կըտամ տանին, որ տայք տայք չկարցան կիրէր էն՝ էանոնց վիզ կըկտրիմ:

Մախտի տէր սաց. Միրզա-Մահմատ, լսմյք թագաւորը ինչ ըսաց:

Սաց. Չէ, վալլահ, թագէաւորը գեօ ուր օղէն, մենյք գեօ մի օղէն:

Գիտէյք, սաց, ինչ սաց: Սաց. Խըլիսուն պղինձ թալեմ վըր թօվրան, ապուր կեփեմ, թէ որ տայք տայք կէրան, աղջկան զեղգիր կըտամ տանին, թէ որ տայք տայք չկէրան, էանոնց վիզ կը կտրիմ:

Սաց. Չիւմ խըլիսուն Աստուած ողորմած ի:

Մնաց խըլիսուն թագէաւորը կանչեց սաց. էկէյք, պղինձը

էթալ վըր թովրան, կրակ էտու տակ, ապուր եռաց, սաց. Տէ
էկէյք, կերէյք. թէ որ տիւք տայք տայք կէրաք, աղջկան դեղ-
դիր կըտամ տանէյք, թէ որ չկէրաք, ձի վիզ կը կտրեմ:

Միրզա-Մահմատ սաց. Տայք ապուր վիզ տ'ուտի:

Պալիւոր մարդ սաց. Շերիփ տուէք ըզձի, իս սըռ տարայ
(ցրտատար) մըսայ:

Շերիփ տուին ձեռ, նստաւ վըր ապրին, ապուր խի կը եռէր,
խի էան կը խմէր, չիւմ խսցուց: Սաց. Կանչէք թագէաւուրին,
թէ փըշըմ էլ ապուր ձի խըմար շինի, ես ցրտու մեռայ:

Ձուղապ տուին թագէաւուրին, թէ ապուրն էլ կերան:

Մնաց հէվարին. թագէաւուր գնաց ուր օղէն. Միրզա-Մահ-
մադն էլ գնաց ուր օղէն:

Թագաւուրն սաց քեաղցցոց. Պըլըսուն ինչիս էնենք:

Սաց. Տիւ գիտես, թագէաւուր ապրած կենայ:

Պըլըսուն հաւարմ կը շինենք, մենք էլ կէրթանյք Միրզա-
Մահմադի օղէն, էանոնց ամանքսներ (ամաններ) դեղ (թոյն) կը
թալենք, որ էանոնք ուտեն մեռնեն. կը պոծնենք էանոնց մօտէն:

Մախթի տէր սաց. Միրզա-Մահմադ, լսա՛ր թագէաւուր
ինչ սաց:

Ըսաց. Չէ, վալլահ, չըմ լսիր:

Սաց. Մինյք էլ խըլիսուն ձաւարմ (ձաւարով փլաւ) շինենք,
մինյք էլ կերթանք էանոնց օղէն, էանոնց ամանքտիր դեղ կը
թալինք վերէն, որ ուտեն, մեռնին, էանոնցմենէ փոթնիյնք
(ազատուինք):

Սաց. Պըլըսուն Աստված ողորմած ի:

Պըլըսուն թագէաւուր հէլաւ էկաւ Միրզա-Մահմադի օղէն,
չիւր ճաշվան խացն էկաւ, ձաւար լցին ամանքտիր պիրին, դրին
հառջև Միրզա Մահմադին, թագէաւուր սաց. Տէ քեարամ էրէյք
(հրամեցէք):

Փող փչող սաց. Միր տեղաց ատաթ ի, որ չիւմ փող չփչին,
խաց չին ուտի:

Թագէաւուր սաց. Թող փչի:

Փող փչող ուր փող փչեց. էտա ամանքտիր խառվան հըրար.
էն դեղուկ ամանքտիր էկան հըռջև քեաղքցուց: Քաղքցուց ամ-
անքտիր գնաց հըռջև Միրզա-Մահմադին, էն դեղուկ (թունա-
ւոր) ամանքտիրուց քեաղքցիք կէրան մեռան:

Միրզա-Մահմադն էլ խաց կէրաւ: Սաց. Թէ թագէաւուր,
յանական ի (ուշ է), էլ բանմ չկայ:

Թագէաւուր էլաւ վի, ուր աղջկայ դեղդիր էտու Միրզա-
Մահմադին: Միրզա-Մահմադ խաթըր թագէաւուրուց ուզեց (հրա-

ժեշտ տուեց) էլաւ, էկաւ, էկաւ խասաւ ջաղցընհրու մօտ:
Ջաղացական մնաց վէր ուր ջաղցին:

էկան մա (մօտ) գետ, ճիւղ խմող մնաց մա ճիւղ:

էկան թառին, պապիկ մնաց թառին վե:

էկան մա խովիւ. խովիւ մնաց մըտ ոչխար:

էկան մըտ քոէն. մախաթ ականճ էնող մնաց վըր քոին,
ականջ էրաւ, սաց. Հալա տըլ էն մախաթ կեհայ:

Միրզա-Մահմադն էկաւ մըտ խըրապայ պէակ. տիսաւ վիշապ
էլաւ տիւս՝ սաց. Միրզա-Մահմադ, էկաւ:

Սաց. խն:

Սաց. Դէ մը վախենայ, դեղդիր բի տու ըմ գլոխ, ես գլնեմ
կնիկ: Դորիս քե կպի (եթէ քո սիրտը ինձ կպաւ, դուր եկայ),
ըզձի տար քի խամար, քե չըպի՝ ըզձի ըսպանի:

էլաւ դեղդիր քսեց վըր գլխուն, էլաւ կնիկ:

Միրզա Մահմադ սաց. Ոլլա քը տը տանիմ ձը խամար:

Միրզա-Մահմադի եօթ տարին թըմըմաւ, նոր էկաւ ուր
տուն, նոր մէկէլ կնիկն էլ էպե, պսակվաւ:

էնոնք խասան ուրենց մուրազին, դուն էլ խասար քու
մուրազին: *)

ՀԱՍԱՆ ՉԱԼԱԲԻ

Մէ մարդ կէր, ինքն էր ուր կնիկ: Էնոնց՝ մէ պստի լաճմ
կէր: Կնիկ մեռաւ. կնիկմ էլ իպե ուր խամար, էլաւ ինոր խորթ
մէր: Գեղացիք հէլան գացին հաճ (ուխտի), էան մարդն էլ ուզեց
տը՛էրթա հաճ: Էլաւ ուր խամար ոէնջպար (հողագործ) բռնից,
ըսաց. Որ իմ լաճ չ՛բանի, չը աջըզի բանից: Ըսաց լաճուն. Էլի
էրթանյք խըտ ձի, մէ խատ ձիմ գնեմ քե խամար, որ տիւ էր-
կիր ձիաւոր կան գեաս (ման գաս):

Գեացին մէկ էրկու խատ ձի տէսան, տիսան մէ պստիկ
քուռակմ կէր հիրջիւ էն ձիուն:

Լաճ սաց ուր խօր. Նէա պստի քուռակ ձի խամար գընի:

*) Պատմեց Արմշատ գիւղում 1911 թ. յուլիսի 21-ին Դա-
մակէ լաճ Խըլլաթ. քառասնամեայ անգրագէտ գիւղացին, որ
պարապում է երկրագործութեամբ, ձմեռները շրջում է քրդերի
մէջ, բուրդ և բամբակ գգելու. յաճախ հէքեաթներ է ասում
քրդերէն:

Խէր սաց լաճուն. Չէ, մէ խատ ըսկուն կը գընես, որ տիւ խեծես երթաս տուն:

Սաց. Չէ, իմ խէր, թէ որ տիւ կը գընես, նէա պգտիկ քուռակ ձի խամար գյնի:

Խէրն էր էլաւ գնաց մօ քուռկէ տէր. թէ ոսկիւմ, թէ երկու տվից, էան քուռակ գընեց, առեց էկաւ տուն. շախեց, էլաւ խեծ-նելու:

Խէր գնաց հաճ: Լաճ տէսաւ եահուդիւմ կը գէյր ուրանց տուն կըհէր:

Լաճ ըսաց. Եմ խէր գացի հաճ, ես նստիմ վըր դռան, որ ճամբախ չէլնի եահուտին գեայ տուն էրթայ:

Տղէն շատ աջրդաւ, էլաւ գնաց դրկցանց տուն:

Եահուդին էկաւ տղի տուն:

Կընիկ սաց եահուտուն. Եմ լաճ վըր մի աղախեր ի (իմացել է): Ապա Խնչի պիտի ըլնի, ըսաց կնիկ:

Եահուտին սաց. Գնա մէջ քեաղքին, քիչմ դեղ (թոյն) ան արի, ձաւարմ (փըլաւ) շին, դեղ թալ մըջ ձաւարին: Հէվարին ինչ լաճն կը գեայ, ձաւար դիր առջև, թըղ ուտի, որ կէրաւ՝ կը մեռնի: Որ մեռաւ, էանու խէր էան հաճից կը գեայ, էան չիգեայ, ես տիւ կըխասնենյք մէկ մէկէլու:

Հէվարին լաճն էկաւ, կանչեց, սաց. Մարէ, գատ (կեր) տուէր ես եմ ձիուն:

Մէրն ըսաց. Չէ, վալլահ, մարէն մեռնի քե, արի քեօ ընթ-րիս կե, նոր գնա, գատմ տու քեօ ձիուն:

Ըսաց. Մարէ, չիւմ ես փշուրմ գեարի չիտամ եմ ձիուն, ես խաց չըմ ուտի:

Առեց փշուրմ գեարի, գնաց, էլից հառջև ձիուն: Ձինը չ'կէ-րաւ գեարին: Իրիշկաց ձին կիւայ (լալիս է). ըսաց. Առտծուց բարութիւն ըլնէր, ես հիմնայի, քեռ հուր տիղ կըցաւէր, ըսաց լաճն ու էլաց (լաց եղաւ):

Ասու խրամանքով, ձին լէզու էկաւ, սաց. Լաճ, ինչի՞ կըլաս:

Լաճ սաց. Քե հապով կիւամ:

Ըսաց. Չէ, վոլլահ, ես քե ապով կըլամ, որ քեր մէր ձաւար շիներ ի, դեղ թալեր վըն, որ տիւ ուտես, մեռնիս. ես մնամ ան-տէր, իլի գնա տուն, որ քեռ մէր խաց իպե, իտի հառջև քի, մկա կատու կայ ձիւր տուն, գտէլմ լից հառջև կատվուն, որ կէ-րաւ, մեռաւ, տիւ մ'ուտէ: Որ կէրաւ չ'մեռաւ՝ տիւ էլ կի:

Տղէն էլաւ գնաց տուն, ընթրիս բիրին, դրին լաճու հառջև: Տէսաւ կատուն էն կնարէն էկաւ, գտէլմ էլից հըռջև կատուն, կատուն կէրաւ, մեռաւ, գինք էլ չ'կէրաւ:

Օրական իրեյք տեր (անգամ) ուր փարէն (փող) կառնէր, կէրթէր մէջ քեաղքիյն, ուր խաց կը գոյնէր, կուտէր, չէր գայխշէր (համարձակիլ) ուր տուն խաց ուտէր:

Օրմ տէսան հաճիք (ուխտաւորներ) հաճէն էկան: Գեղացոց ճժեր գեացին ուրենց խօր հլռջև: Հասան-Չալարին սաց. Վալլահ ես չըմ էրթա եմ խօր դիմաց, որ գեայ, մտնի միւր տուն:

Կնիկ էլաւ ուրնճպարին սաց. Էլի տիւ գնա հաճու պէշին (ընդառաջ), որ տիւն կըհաս (կերթաս), հաջին քի կըտիսնայ՝ կը խարցնի՝ մըհենք (տեսնենք) տիւ ախքըտացիք էք, թը զանգինացիք էք, կըսիս, վալլահ, մինք զանգընացիք ենք, չընք ախքըտացիք: Ուր լաճ կը խարցնի, թէ սաղ ի, թէ չէ: Տիւ սա՝ լաճ սաղ ի: Տըխարցնի, եմ կնիկ քնչիս ի: Ըսա. էան օրէն՝ ինչ տիւ գեացիք ես հաճ, քեռ կնիկ խիւանդ ի: Տըսի. Թօ հաքիյմ պերէք վերէն. Ըսա, թէ հաքիմ պիրինք վրէն, թիւ (ընաւ) գեղ էանու ջանի վըրէն չէկաւ: Ըսաց. Հասան Չալարու ձին գինէք (մորթէք), պօլօճկդեր խանէյք, կնիկ ուտի, կըժրի, չէ խօ չի ժրի: Էան էլ տ'ըսի, Հասան-Չալարին ուր ձին չը գինէց: Տիւ էլ սա. Չէ, ոլլահ, էրինք չէրինք չը գինեց:

Կնիկ չոր 102 թխեց, էթալ ջլերու (կապերտներ) տակ, կող էլաւ վրէն, ռնջպար էլաւ գնաց:

Հաճին ըշկաց ուրնչպար էկաւ: Սաց. է ունջպար, տիւ պարի էկար. մի տուն զանգնցէր էք թէ ախքըտացիք էք:

Սաց. Օրհնեալ է Աստված, մենք զանգնացիր ինք, չընք աղքըտացիր:

Սաց. Ռընջպար, եմ լաճ սաղ ի:

Սաց. Փառք Աստծու, սաղ ի:

Սաց. Եմ կնիկ:

Վալլահ, ինչ տիւ գեացերիս, քիւ կնիկ խիւանդ ի:

Տա, հէքիմ չպերիք վերէն:

Հէքիմ պիրիյք, ըսկի գեղ էանուր ջանին էասէար (նիւր-գործի) չէրաւ, սաց. Հասան Չալարու ձին գինին, էանուր պօլօճ-կներ խանին, տան կնիկ ուտի՝ կը ժրի, չէ՝ խօ չի ժրի:

Սաց. Տղայ, Հասան Չալարին չգինից:

Սաց. Չէ, ինչիս արիյնք, չըգինից:

Էկան տուն, կնիկ կողիւրի (պառկել), գինք շուռ կտայ վըր մէկ կողին, ձէն խացի մէնէն (մօտից) կէլնի, հաճին կըսի. Էն ա եմ կնկան կողեր կոտրան. կանչեց Հասան Չալապի, յօրէն (քնչու) ձին չգինեցիր, էանու պօլօճքեր քիօ մէլ ուտէր հըլնէր վեր: Ես էրկու ձի քիյ խամար կը գոյնէ:

Սաց. Չէ, ես եմ ձին չըմ գինի: Իրիք տիւ էանուր սաց:

Հասան Չալաբին էլաւ վե, ձին քաշեց տիւս, թամբ էտիր վըրէն, էլաւ խէծաւ, խաթըր (հրաժեշտ) խօր մօտէն ուզեց սաց. կաց պարի, ես գեացի:

Գնաց մաջ դաշտին, ոսկի փառմ (փետուր) մաջ տաշտին տէսաւ, ձին չդադրաւ: Հասան Չալաբու սիրտ շատ ընկիր էր ատ ոսկէ փառ, յետեանց ըշկից, Ասսու խրամանքէն ձիուն լէզու էկաւ սաց. Հասան Չալաբի, քիւ սիրտ շատ ընկիր էատ ոսկէ փառ, զատ կաց, ֆնաս կիգայ:

Սաց. Վոլլա, հմ սիրտ շատ ընկիր էատ ոսկէ փառ:

Սաց. Դարձի էրթանք, ոսկէ փառ վերցրու, զար վըր քեօ գլխուն:

Հասան-Չալաբին դարձաւ գնաց, ոսկէ փառ վերցուց, էզարկ վըր ուր գլխուն, գնաց:

Գնաց, գնաց, քեաղքէմ էլաւ տիւս: Գնաց թագաւուրի դրան հոջև, բարև էտու թագաւորին, ձեռ իտի սըրտին կայնաւ:

Թագաւուր սաց. Ի՞նչ կան կգեաս (ման գալ):

Սաց. Ոլլա ես ոընջպրի (հողագործ) իտև կան կը գեամ: Ինչ ոընջպարութեն կենիս, խովվութէն թէ նախորդութեն:

Նէա խովվութեն ձենէ կիգեայ, նէա նախորդութեն. ես մէ շարբաթ (օշարակ) կը շինեմ, մէ մարդու ձեռաց հոջև կտամ էան մարդ կը խմի:

Թագաւուր սաց. Շատ աղէկ ի, կաց հոռջև իմ ձեռաց:

Էլաւ էատ թագաւուր օտէմ ուր խամար շինից. հէվարին վազիր էանու ձուճ մարդիր էկան նստան: Թագաւուր սաց ուր վազիրներաց. Աղէկ թամաշա էրէք իմ յօդէն, իմ խօլամ (սպասաւոր), ոսկէ փառ գէօ իմ խոլամոջ գլխի, ֆնչի ի:

Հրմէն սըցին. Պիրոզ ըլնի (շնորհաւոր լինի):

Վազիր ձէն չըծաց. Թագաւուր սաց. Վէր քիւ սրտին չիգեա, վազիր:

Սաց. Խա վոլլա, վէր իմ սրտին կըգեայ: Մկայ քիւ խոլամ էրթէր էդա ոսկու տայր (ոսկէ թռչուն) պիրի դնի փէնջարէն՝ որ անուշ խօսի:

Սաց. Խոլամ, տիւ խասկացա՛ր: Սաց. Խա:

Սաց. Քենէ կուգեմ, էրթաս պիրես:

Խոլամ կնաց ձիու գլխու հոջև էլաց: Ձին սաց. Հասան Չալաբի, ինչի՞ կըլաս:

Սաց. Վոլլահ, իմ թագաւուր, վազիր սաց ձի, որ էրթաս ոսկու տայր պիրես:

Սաց. Ձէ էանոր քե սըցի, ոսկու փառ մը վերցի, քեանի մաղ կայ խետ՝ ասքում գլխի ցաւանք կայ: Բալէ (բայց քրտ.) քիւ սրտէն չեմ ըլնի: Գնա ըսա քիւ թագաւուրին թըխ սէ (թող

ասէ) ուր վազիրուջն խարիր դաւա (ուղտ), խարիր էլ մարդ վազիրոջ քըսու, մէկ տաս փարա էլ մէկու քսէն չըլնի, հազրի խըլըսուն կէրթամ յիտև:

Գնաց սաց թագաւուրին. Սա քու վազիրուն, խարիր դաւա, խարիր էլ մարդ վազիրի քսուն որ պէկ պիրի, (յարմար տեսնէ) խըլըսուն կէրթամ իտև:

Սաց. Վազիր, լսա՛ր:

Սաց. Խա, խլիսուն կը պիրեմ:

Սաց. Պէկ իպի. (կատարեց): Խըլըսուն Հասան Չալարին խէծաւ ուր ձին, դաւէք էտու հռչկ, քշեց գնաց սար:

Ձին սաց. Հասան Չալարի. անուն տուր նէա մարդերուն. նէա դաւէք թըղ զինին, անունց միս փշուր փշուր էնին, հըմէն փշուր տեղմ թալին, մէկ խատ էանուր լէշ թըղին սաղ. տիւ մտի մաջ էանու փորուն, քեանիմ տայր (թռչուններ) կայ էրկիր, զմէն տի ժողովին գեան վըր մսին, էան միս զմէն տուտին: Որ էան միս զըմէն կէրան, չիւմ կէսօրին ոսկէ-տահր նոր կըգեայ դիւր կան կգեա, փշուրմ միս չինի ձիւ, կէրթայ վեր էն լէշին, որ տիւ մէջ փորուն իս. համա ձեռ թալիս գեաղտիկ բռնես:

Հասան Չալարին ձէն իտու ուր մարդերուն սաց. Նէա դաւէք զինէք: Դաւէք զինեցին, հըմէն փշուր փշուր էրին. մէ մէ տեղմ թալեցին, մէկ խատ լէշ թըղին սաղ (ողջ): Հասան Չալարին գնաց մտաւ մըջ փորուն, տիսաւ քեանիմ երկիր որ տահր կէր զըմէն ժողովրթւան վըր էն մսին, էան միս զըմէն կէրան, չիւմ կէսօրին:

Տեսաւ ոսկէ տահր նուր էկաւ: Կան էկաւ, զատ միս չընգեաւ ձեռ, էկաւ վըր էն լէշին՝ ինչ որ Հասան Չալարին մտեր էր ինի: Էլաւ գեաղտիկ ձեռ էթալ ոսկիտահր բռնից. էլաւ տիւս, էկաւ ուր ձին խէծաւ, էկաւ թագաւուրի տիւս, ոսկէ տահր տարաւ էտիր փանջարէն:

Հէվարին վազիր քեաղքի մարդեր բարհավան (ժողովեցան քրդ.) էկան թագաւուրի օղէն:

Թագաւուր խարցրեց սաց. Թամաշա էրէյք իմ օղէն, թամաշա էրէյք ոսկէտահր, թամաշա էրէյք իմ խոլամ՝ ոսկէ փառ գիւ գլոխ:

Ձըմէն սին. Պիրոզ ընի (շնորհաւոր). վէզիր ձէն չըծաց: Թագէաւուր սաց. Վազիր, վէր քեռ սրտին չի՞ գեալ:

Վազիր սաց. Վոլլա վէր եմ սրտին կիգեայ, աման քիւ խոլամ էրթէր էանու զաֆասն էլ պիրէր, ոսկէ տահր դնես էնի (մէջ) նոր խօրօտ կէլնէր:

Թագէաւուրն սաց. Խօլամ, լսա՛ր:

Սաց. Խն, լսայ:

Սաց. Կուգեմ որ խըլըսուն էրթաս պիրես:

Հասան Չալարին գընաց ձիու գլխու հոջև էլաց:

Սաց. Ի՞նչի կըլաս:

Սաց. Եմ թագէաւուր, եմ վագիր կըսին ձի. Գընա էանու ղաֆասն էլ առ արի:

Ձին կըսի. Հասան Չալարի, ես քե հառաջ օր ըսեցի, էտա ոսկէ փառ մը վերցի, քեանի մազ կայէ, ասկուն գլխու ցաւանյք կայ, տիւ ձիկ չլսար: Հըպա քի. քիֆն ի: Գընա ըսա թագէաւուրին թըխ սի վագիրոջ՝ խարիր ոսկի, հըմէն մէկ ոսկին խարիրոնոց, վագիրի մօտէն կուգիմ, որ խըլսուն իտե կէրթամ:

Հասան Չալարին էլաւ գնաց սաց թագաւուրուն. Թագաւուր, սա քիւ վագիրուչ, որ պիրի խարիր ոսկի, հմէն ոսկին էլնի խարիրնոց, հագրի որ խըլխուն իտե էրթամ, ղաֆաս պիրես:

Վագիր էլաւ ոսկին պէկ իպի (պատրաստեց): Խլխուն Հասան Չալարին էլաւ խէծաւ ուր ձին գյնաց: Գնաց մէկ քաղաքմ էլաւ տիւս:

Ձին Ասսու խրամանքով լնգու էկաւ, սաց. Հասան Չալարի, ղաֆասը էսա քեաղեաքն ի, գեօ մա(մօտ) էրկու ախպէր, էանու գիյն (գին) խարիր ոսկի ի, հըմէն ոսկին էլ խարիրնոց տի էլնի: Կէրթաս մըջ շուկին, կպիրեն քիւ պէշին (առջև) տը սին՝ հա տղա, տիւ իսա ղաֆաս չըս կընի(գնէ) սա չէ, չեմ կնի, ոսկէ տահր վով որ բըռ ներ ի էանու խամար լաղըմ ի: Տ'էրթայ տէմէլ (անգամ էլ) կը գյա քի հիրչև տըսի, սղա, նէա ղաֆաս չըս կնի, սա. Ձէ, ոսկե-տահր վով որ պոներ ի՝ թող էն ուր խամար կնի: Չիւմ կէսօրին կան տըծե (պէտք է ման ածեն), տհա աջըղին (յոգնին), տանեն թալին տուն: Էանու պղտի լաճըմ կայ, տըսի. Իմ խէր, իմ խօր-օխպէր նէա իրիք օր կայ նէա ղաֆաս կը տանին, կը ծախին, չըն կենի (չեն կարողանում) ծախի, տիւ տե ես ինչխ տը ծախեմ: Տի առնի ղաֆաս գեա մըջ քեաղքին, տիւ կէնեա (կարող ես) լաճու մօտէն առնիս, շոտ խամսիս մըղի, կերթանք: Հասան Չալարին ձին էթող էանտեղ, գընաց մէջ քեաղքին, տէսաւ էրկու ախպէր էան կնարէն էկան:

Սաց. Հա տղա, տիւ ղաֆաս չըս կընի:

Սաց. Ձէ, ոսկէ տահր վաւ պոներ ի թըղ էան կնի:

Ի՞նչնք թողին գեացին: Նէա մէկ կուղվէ գլխան (ղարձան) էկան Հասան Չալարու պէշին (հանգէպ): Սըցին. Հայ տղայ, էսա ղաֆաս չըս կընի: Սաց. Ձէ, ոսկէտահր վաւ պոներ ի, թօ էան կնի: Չիւմ կէսօրին անցուցին, աջըղան, տարան դրին տուն:

Էանոնց պտտի լաճըմ կէր, սաց. Նէա իրիք օր կայ, որ եմ

խէր, եմ խօրօխպէր նէա զաֆաս կը տանին մաջ քեաղքին, չըն կենի ծախի, թամաշա ինչիս տի ծախեմ: Առեց զաֆաս կընաց, կանչեց, հէյ վով նէա զաֆաս կը կենի, խարիր ոսկի, հըմէն ոսկին խարըրնոց:

Հասան Չալաբին սաց. Ես կը կընեմ:

Սաց. Տիւ եմ ոսկին:

Հասան Չալաբին ուր խուրջու պէրան էպաց, լաճ ուր փէշ պոնեց, ոսկիյք շուռ էտու մէջ լաճու փէշին. զաֆաս Հասան Չալաբին առեց:

Լաճ սաց. էլի էրթայնք մօտ իմ խէր:

Սաց. Դէ քելէ հանք:

Գեացին, քիչմ գեացին, լաճ դաոցաւ սաց. Դատրի, եմ ոսկին խամբրեմ:

Լաճ ոսկիյք խամբրեց:

Հասան Չալաբին կնաց, էկաւ մօտ ուր ձին. խէծաւ ու քշեց:

Լաճ ըսնա վըր թիւին իշկեց, մարդ չկայ: Էլաւ վազեց մատ (մօտ) ուր խէր: Սաց ուր խօր, որ զաֆաս ծախեցի: Խէր քըռխաւ (քարկացաւ), էլաւ զլաճ տփեց. էրկու ախպրքեյր էլան վե, գեացին, ըշկցին որ գեօ ձիաւորմ կայ մաջ դաշտին կըհա: Վազեցին, գեացին, մօտեցան. Հասան Չալաբին իտե իշկեց:

Էանու ձին սաց. Ինչի՞ իտե կիշկաս. կը վախենամ:

Սաց. Վոլլահ կը վախենամ:

Սաց. Բիւ աչքեյր խփի:

Աչքեր խփեց, Հասան Չալապին վերուց, քշեց, էն էրկու ախպրքեյր քարպու (կսկծից) մեռան:

Հասան Չալաբին առեց զաֆաս էկաւ թագաւուրու տիւռ: Տարաւ ոսկէ տահր իտիր ինե:

Հէվարին, վազիր, ճուճեր էկան օդէն: Թագաւուր սաց. Եկէք եմ օդէն, իշկէյք եմ ոսկէ տահր, իշկէյք եմ զաֆաս, իշկէյք եմ խօլամ, ոսկէ փառ եմ խօլամուջ գլօխ:

Հըմէն սըցին. Պիրող ըլնի. վազիր ձէն չըծաց:

Թագաւուր սաց. Վազիր, վըր քեո սրտին չի՞գեա:

Սաց. Բալէ, վըր իմ սրտին կըգեայ, մկա քի խօլամ էրթէր Փիլու ուսկուռ պիրէր, աունմ քե խմար շինէր:

Սաց թագաւուր. Խասկացմը խօլամ:

Սաց. Խն:

Սաց. Դէ խըլըսուն կնա իտե:

Հասան Չալաբին էկաւ ուր ձիու կըլխուն էլաց: Ասու խրամանքէն ձիուն լէզու էկաւ սաց. Ի՞նչ ըլեր քի:

Սաց. Եմ վազիր, եմ թագաւուր սաց ձի՛ գնա փիլու ուսկուռ պի, ձի տունմ շինեմ:

Սաց. Կնա սա Թագաւուրին, Թըղ սի ուր վազիրուջ, խարիր դաւի բիո պանպակ, խարիր դաւի բիո էլ կուպր, խարիր դաւի բիո շամալիք (վառելանիւթ) վազիրու քսուց որ խըլսուն իս իտիւ էրթամ:

Էկաւ սաց. Թագաւուր, կուզեմ վազիրու մօտէն խարիր դաւի բիո պամպակ, խարիր դաւի բիո կուպր, խարիր դաւի բիո շամալիք, որ խըլսուն իտէվ էրթամ:

Թագաւուր սաց. Վազիր, կըլսնես:

Սաց. Խն, կըլսնեմ:

Սաց. Դէ էլա վն:

Վազիր էլաւ վէ, իրիք խարիր դաւի բիո բոնից տունց Հասան Չալարուն: Հասան Չալապին էլաւ խէժաւ ուր ձին, առնց գնաց. գնաց սարիմ գլօխ, իշկաց մէ գեօլմ կէր էան տեղ. Ասսու խրամանքէն լեզու էկաւ ձիուն. սաց. Հասան Չալարի, կէսօրին քեանիմ ֆիլ կայ՝ ծարաւու կը գեան վիր նէա գեօլին, յիլի (վեր կաց) խարիր բիո կուպր գեօլի պուլոր ցանի, խարիր բիո պանպակ վըր կպրին ցանի, խարիր բիո շամալի վըր պամպակին ցանի, զատացի (հեռացի) էտա տիղէն: Չում կէսօրին քեանիմ ֆիլ կայ կը գեան վըր ջրուն, կը գեան կըտան վըր շամալիկին, կըրակ կընկնի շամալիկ, կըյնի պամպակ, կըյնի կուպր, կպրի խոտ (հոտ) կտայ ըզոր ֆիլ խոտու կըգըժոի, էանուն տու քիւ մարդիրուն թը էրթան անուր միս թալին, ոսկուր հանին տիւս: Իրիք խարիր դաւի բիո ֆիլու օսկուր էբարձ, քնց էկաւ. էկաւ Թագաւուրի տիւս:

Թագաւուր տունմ շինեց, էլաւ ոսկէ տահր տարաւ իտիր ինի: Հէվարին վազիր ուր մարգերով էկան գեացին ֆիլու տան մէջ: Թագաւուր խարցրեց, սեց. Վազիր, իշկէյք իմ ֆիլու տուն, իշկէյք իմ ոսկէ տահր, էանու զաֆաս, իշկէյք իմ խօլամ՝ ոսկէ փառ գիրոխ, Խնչիս ի:

Հըմէն սըցին. Պիրոզ ըլնի:

Վազիր ձէն չըծեց:

Թագաւուր սեց. Վազիր, վեր քեօ սրտին չիգեայ:

Սաց. Բալէ ոլլա, եմ սրտի վրէն կըգեայ, մկա էրթէր եօթ քէօր (քոյր) փարի կէր, ճէօճ քէօր բիրէր քե խամար:

Թագաւուր սաց. Խօլամ, կը լսնես:

Սաց. Խն, կը լսնեմ:

Սաց. Քենէ կուզեմ էրթաս պիրիս:

Հասան Չալարին էլաւ կնաց մօտ ուր ձին, իլաց: Ասսու հրամանքէն ձիուն լեզու էկաւ:

Սաց. Հասան Չալարի, Խնչի կըլաս:

Սաց. Թագաւոր փարին ինձնէ կուզի:

Սաց. Կնա ըսա քիւ Թագաւորին, խօգիյն Ասսուն է, վազիրուչ խօգիյն չըմ կինա առնի, Թօ քինի, խըլըսուն գեանք իտե: Խըլսուն Հասան Չալարին էլաւ խէծաւ ձին, գընաց մէջ դաշտին, մէ տունմ էնտեղ տիսաւ, Ասսու խրամանքէն ձիուն լեզու էկաւ, սաց. Հասան Չալարի, փարին գեօ նէա տուն ի, կէրթաս անդէն եօթ քէօր ին, եօթ մառան ի, եօթ քրոջ կերակուր շինուկ ի, որ նէա գեխէն կըհաս, կը մտնես տուն, եօթ մառան ին, վիրին մառան փարու մառան ի, էանու տեղ թալուկ ի, բարձ գլխուն ի, բարձ վըցու, կետին փորի, ինի (մէջ) մտի, չում հէվարին, փարին կը գեայ: Որ էկաւ՝ կժողվին կը գեան մըմակէալ, որ էկան, կըսին՝ մարդմ իկիր ի մեր տուն, էրթանք էն մարդու իտե, հուր տը տեսնանք էան մարդ սպանինք: Ճէօճ քէօր կասայ. Չէ, մենք քրտընիր ինք, թըղ կէնայ խըփ լիսուն, նոր կեանք. յիտե կը մնայ չուր լիսուն:

Ճէօճ քէօր կըլնի վըր նվէժին (աղօթք, քրտ.) նվէժ կէնի, էն կեախ ըլնես քը ձեռ թալես փոխպատ, ըսես. Ես քիւ բաղդ, տիւ Ասսուն: Եմ Թագաւոր քի ուզեր ի, տիւ գեաս խըտ ձի էրթայնք. որ էկաւ ալէկ, որ չէկաւ քի կը պոնի կըսպանի:

Հասան Չալարին էլաւ կնաց, մտաւ էանոնց տուն, էանոնց կերակուր կէրաւ, կնաց մտաւ վըրին մազալ (տուն), փարու կերակուր կէրաւ, բարձ վըրցուց, կէտին փորեց մտաւ ինի, բարձ իտիր վըր ուր, մնաց:

Հէվարին փարին էկաւ, կեացին իշկցին մէկը իկէ էանոնց տուն: Ժողվան գեացին մա (մօտ) ճէօճ փարին, սին. Ոլլահ, մէկ էկիր մե տուն, էլնենք մկայ էրթանք յիտե:

Սաց. Չէ, վոլլա, մկա մենք չենք էրթայ յիտե, խըլըսուն նոր կըհանք:

Խըլսուն փարին էլաւ վըր նըվժին (աղօթքին), նըվէժ էրաւ: Հասան Չալարին յէլաւ վե, ձեռ էթալ էանու փոխպատ, ես քիւ բաղդ, տիւն քիւ Ասսուն, եմ Թագաւոր քե ուզեր: Փարին սաց. էլի հէանք (էրթանք), որ եմ քուրեր ալխին (արթնանան), ձի էլ կսպանին, քե էլ կսպանին: էլի հէանք:

Էկան խէծան ձիեր: Հէվարին էկան Թագաւորի տիւն: Թագաւոր էկաւ տարաւ, իտիր վէրին դաթ (վերի յարկ):

Հէվարին վազիր ուր մարդերով էկան Ֆիլու օղէն:

Թագաւոր սաց. Վազիր, աչկէյք ոսկէ տահր, աչկէյք էանուր դաֆաս, աչկէյք եմ խօլամ՝ էանու ոսկեփառ, լինչիս ի:

Հըմէն սին. Պիրող ըլնի:

Վազիր ձէն չըծաց:

Թագաւոր սաց. Վաղիր, վըր քիւ սրտին չի՞գեայ:

Սաց. Բալէ, ոլլա՝ վըր իմ սրտին կը գեայ, քի խօլամ մկայ
էրթէր սիւտակ դէվու աղջիկ պիրէր, էն էլ շատ աղէկ կըլնէր:
Թագաւոր սաց. Խօլամ, լսա՛ր:

Սաց. Խն, լսայ:

Քենէ կուգեմ էրթաս էն սիւտակ տէվու աղջիկ պիրես:

Հասան Չալաբին էլաւ կնաց ուր ձիու գլխուն էլաց: Ասաու
խրամանքով ձիուն լէզուէկաւ սաց. Հասան Չալաբի, ինչի՞ կըլաս:

Սաց. Եմ Թագաւոր կսի կնա սիւտակ դէվու աղջիկ ձի
խմար բի:

Սաց. Վալլահ, ես էանու չըմ գիտի գեօ հուր (ուր է)ի:

Հասան Չալապին շատ էլաց:

Ձին սաց. էլի կնա մա փարին խարցու:

Հասան Չալաբին էլաւ կնաց մա փարին:

Փարին սաց. Ինչի՞ էկար:

Վալլա, սաց, եմ Թագաւոր սիւտակ դէվու աղջիկ կուզի,
չըս գիտի գեօ հուրն ի:

Սաց. Բալէ, ոլլահ, ես գիտեմ գեօ հուրն ի: Ես սիւտակ
դէվու աղջիկ քուր ինք, մէկ շապկի մէջ կըկողլինք (կպռակէինք)
Թուղթմ կը գրեմ, կառնես կէրթաս էանու մօտ: Որ կէրթաս,
կը տեսնաս, էն աղջիկ մարդ կուտի, որ շոտով Թուղթ շանց
տաս, քի ծէն չըծէ. խա քե (քեզ հետ) կը գեայ:

Առեց Թուղթ կընաց:

Խըլըսուն խէծաւ ուր ձին, կնաց եօթ օրվայ ճամբախ. կնաց
կնաց մէկ սարի մէջ, տէսաւ մէկ խատ տուն գեօ ընգի: Գնաց
ուր ձին էթող մըչ էն պաղչին. աղջիկ փէնջարէն վե տիսաւ:
Սաց. Եմ մէր, եմ խէր կերթան նէճիր (որսի) կան կգեան չում
հէվարին պանմ էանոնց ձեռ չինի, նէա գեօ նէճիրմ էկաւ հրճե
եմ դռան. կէլնեմ կէրթամ ուտեմ, քեանի եմ խէր, եմ մէր չէկած:

Սէհրի (կերպարանափոխուել) էթալ վըր ուր, էլաւ կնաց դըրս
Հասան Չալաբին:

Հասան Չալապին էլաւ վե, շոտմ Թուղթ շանց էտուր: Աղ-
չիկ Թուղթ տիսաւ, էկաւ տակ, սաց. Սա Թղթի տէր գեօ
մա վա՞վն ի (ու՞մ մօտ է):

Սաց. Գեօ մա եմ Թագաւորն ի, քե շոտ ուզեր ի:

Սաց. Հէվարի չընք կէնի էրթայ. սէհրի էթալ վըր Հասան
Չալապուն, էրաւ ասեղ, էզար ուր փոխպատ: Սէհրի էթալ ձիու
վրէն, էրաւ մէկ հատ ուռ (ուռենի), էզար մէջ ուր խօր պախչին,
էկաւ նստաւ տուն:

Հէվարին մէր էկաւ, սաց. Աղչի, հիսնի (մարդու) խոտ մե
տնէն կըգեայ:

Սաց. Տիւ չօլէն կը գեաս, հիանի խոտ քենէ կըգեայ:

էտա տեղ մէր աղչիկ կովացին:

Խէր էկաւ սաց. Աղջի, ինչի՞ կը կովէք:

Աղչիկ սաց. Մէր գեացէ սար ու ձոր, նէճիր չինկէ ձիւ, անօթի ի, էանուր սիրտ կայ ձի ուտի:

Խէր էլաւ քեամփմ (բոունցք) էգար մըջ կնկան բերնին, էանուր խելք կնաց:

Աղջիկ էլաւ վե, ընթրիս շինեց խօր խամար: Խէր կնաց կողէլաւ քյնաւ. անուր խօր թուր չըլնի, էանու մէր չսպանուի: Կնաց ուր խօր թուր կեողցաւ, առեց էկաւ, էլաւ տիւս տնէն. սէհրին Հասան Չալապու վիրվէն վրցուց. սէհրին ձիու վիրվէն վերցուց, խէծան քեցին չուժ խլիսուն:

Մէր ալխաւ (զարթնեց), իշկաց աղջիկ չէ էանդէն, էլաւ, սէհրին էթալ վըր ուր, էլաւ տահրէսիմը (սիրամարգ) էլաւ ընկեաւ հիտե աղջկան: Մօտացաւ աղջկան, էանու բերնի քեամին կնաց մօտ աղջիկ:

Հասան Չալապին սաց. Աղջի, նէա ի՞նչ քեամի ի:

Սաց. Վոլլա, եմ մէր վըր մի ալխիք ի, մեր հիտիվ կգեայ: Իմ մէր պառվըցեր ի, ես տալ (տակաւին) ջվան իմ, ես կհամ էանու փէշին (ընդառաջ), ես էան կովենք: Որ կովենք, էան չկէրի վըր ձիկ, ես կզարկիմ էանու փուրթիկ (բուրդ) կը քեաշիմ տիւս, վիրուց կիյնի կեյտին: Առա իմ խօր թուր քի, մէ դարպ (հարուած) դարկիս ըմ մօր, չընիս էրկու դարպ. որ տիւ էնիս էրկու դարպ, էլ չսպանվի:

Մէր էան կնարէն էկաւ, կանչեց վըր աղջկան, սաց. Չէ, տիւ հէվարին սըցիր մարդ չկայ մե տուն, տիւ տիւր կըփրթնիս ըմ ձեռնէն:

Աղջիկ էլաւ կնաց մօտ պէշին, էրկուս կովեցին, էգար ուր մօր փուրթիկ քեաշեց, վիրուց տպաւ տակ, Հասան Չալապին թուր քեշեց էգար, մէր ըսպանեց:

Խէծան ձիեր կեացին:

Աղջկայ խէր ալխաւ, խէծաւ ձին, ընգեաւ էանունց իտե, էկաւ մօտացաւ, անուր ձիու ոտաց հառջե քեար կը թոնի, կէրթայ հառջե Չալապուն կը տպնայ կիտին:

Չալապին սաց. Աղջի, նէա ի՞նչ քեար ի:

Սաց. Ոլլահ, եմ խէր խէծիր ձին, ընգիյր մի հիտիվ, շոտ էրա էրթանք խասնենք խարապայ ջաղացմ:

Էլան գեացին խասան խարապայ ջաղացմ: Աղջիկ սէհրին էթալ վէր Հասան Չալաբուն, էրաւ խատըմ (հատիկ), էտիր մըջ ջաղցի քեարին: Սէհրին էթալ վըր ձիուն, ձին էլաւ ջաղցի օղոն:

Աղջիկն էլաւ վեր, փշուրմ էլիւր ծաց (ածեց) վըր ուր գլխուն,
էլաւ կնաց կայնաւ տանիս, տիսաւ խէր էան կնարէն էկաւ:

Կանչեց սաց. Հէյ, օղորմի էն մարդու խօր, ինչ որ խատ
պիրի, եմ ջաղաց պարապ ի:

Խէր կանչեց սաց. Ջաղացպան, էրկու ձիաւոր ըստավէ (այս
տեղից) ընցան, չըս տիսիւր:

Դէմէլ (մի անգամ էլ) սաց. Օղորմի էանոր խօր, եմ ջաղաց
պարապ ի, խատ պիրի եմ ջաղաց:

Խէր քըռխաւ (բարկացաւ). էգարկ ձիու պէրնի մէջ, ետ
դարձաւ, կնաց ուր տուն:

Աղջիկ սէհրին Հասան Չալապու վիրվէն վէրցուց: Սէհրին
ձիու վիրվէն էլ վէրցուց, էլան էրկուսը խէժան, հէվարին էկան
խասան թագաւուրու դըռան հըռջիվ: Թագէաւուր էլաւ զաղջիկն
տարաւ, իտիր մա փարին:

Մնաց հէվարին, վաղիր, քեաղքի մարդեր էկան հէլան
Ֆիլու օղէն:

Թագաւուր խարցուց սաց. Թամաշա էրէյք Ֆիլու օղէն,
Թամաշա էրէք ոսկետահր, Թամաշա էրէյք էանու դաֆաս, Թա-
մաշա էրէյք փառին, Թամաշա էրէյք սիվտակ դևու աղջիկ.
Թամաշա էրէյք եմ խոլամ, Թամաշա էրէյք ոսկեփառ, եմ խոլա-
մուչ գլխի հիրջիվ:

Հըմէն սըցին. Պիրոզ ընի:

Նուր վաղիր սաց. Պիրոզ ընի:

Սաց. Խըլըսուն թագէաւուր կը տանենյք պսակինք:

Խըլըսուն թագէաւուր տարան: Սիվտակ դէվու աղջիկ սէհրին
էթալ վըր վաղիրուչ, էրաւ աղուիս: Սէհրին էթալ վըր թագէա-
ւուրին՝ էլաւ տաթի (թաղի). աղվիս փախաւ՝ տաթին էթող հիտե
կնաց: Նոր կանչեցին Հասան Չալապուն, պիրին անդէն
ըզփարին, պսակըցին վըրէն:

Սիվտակ դէվու աղջիկն էլ պսակեցին վերէն:

Հասան Չալապին էլաւ թագէաւուր:

Էանոյնք խասան ուրանց մուրաղին, մեյնք էլ խասանք մեր
մուրաղին:

Պատմեց 1911 թ. յուլիսի 22-ին Շատախի Թաղ գիւղում,
Արմշատ գիւղացի Քամալի լաճ Խըլղաթը: Սա անգրագէտ, 40
տարեկան մի աշխոյժ և կտրիճ մարդ է, ձմեռները քրդերի մէջ
ըուրդ գգելու է գնում և հէքեաթներ ասում քրդերէն լեզուով:

ԴԻՔԻՆ ԽՐԱՏԸ

Մէկ մարդմ կէր, զինքն էր ուր կնիկ:

Էանուր ըսկի արհուստ (արհեստ) չկէր. զինք մէնակ նէճիր-վանութեն (որսորդութիւն) կէնէր:

Մէ օր էլաւ կնաց ճրու (ջրի) պէրան, տէսաւ էրկու խատ օձ գեօ հանդէն, մէկ շատ խօրօտ էր, մէկ խալիոր էր. տէսաւ խալիոր ձեռ կըթալէր էտա խօրօտի վիզն ի վեր:

Սաց. Թէ էնա խալիոր ձեռ կը թալի խօրօտ օձու վիզն ի վեր, վոլլահ, ես քեարմ տը զարկիմ նհան (նորան), խալիոր օձ տը սպանեմ:

Քեարմ էզարկի, Ասսու խրամանքէն տպաւ խօրօտ օձ ըս-պանեց:

Շատ զինքը տրտմաւ, դարձաւ կնաց տուն:

Օձու թագէաւոր աղըխաւ (իմացաւ), թէ մէկ մարդ զէանու խարան ըսպանիր ի:

Թագէաւորի լաճ սաց. Վոլլահ, ես տը էլնեմ էրթամ մտնեմ մէջ էանու սօլին (կօշիկին), զէանու ոտ կըծիմ, զինքն էլ մեռնի:

Էկաւ մտաւ մըջ էանու սօլին: Էլաւ որ, մարդն ուր կնկայն խամար կըսա (պատմ.) էրաւ. սաց. Ես գեացի գեօլի պէրան, տէսայ էրկու խատ օձ էանդէն էր: Մէկ շատ խօրօտ էր, մէկն էլ շատ խալիոր էր: Ձեռ կըթալին մէկ մէկու վիզ, էլա վեր, առի քեարմ, կը զանեմ խալիոր օձն սպանեմ: Որ զարկցի, տպաւ խօ-րօտ օձ, սպանեցի: Ես դարձայ էկայ:

Մարդ որ ասկու. (այսպէս) սաց, օձու թագեաւորու լաճ էանու սօլի միջուց էլաւ տիւս կնաց: Կնաց ուր խօր պատմեց:

Սաց. Ըսնայ ի իլեր. մէկ խալիորմ կեացեր մօտ քիւ խարս. էն իլեր վի, քեարմ զարկեր, խալիոր օձ տըսպանէր. Ասսու խրամանքով քեար տպիր եմ կնիկ սպանիր:

Օձու թագեաւոր սաց. Վաղ չէ, մէկալ օր էն մարդ կըգեայ կըլնի սարի գլխ. գեացէք անդե տասն խատ օձ, մարդ պոնէյք պիրէյք:

Էլան գեացին, պոնիցին զէն պիրին:

Սաց. Ձի տիւր կը տանէյք:

Սըցին. Քիյկ (քեզ) կը տանինք օձու թագեաւորու մօտ:

Սաց. Ինչի՞ ձիկ կըտանէյք օձու թագեաւորու մօտ:

Սաց. Էրէկ չէ, եռանդ, էանուր խարս տիւ սպանիր իս, քիյ կըտանինյք էանդէն, մա թագեաւոր: Որ թագեաւոր քի խարցը-նից. Թնչ ապով տիւ սպանիր ըմ խարս, տիւ Թնչ տըսիս:

Սաց. Ոլլահ, ես չէի ուզեւ էան խօրօտ օձ ըսպանէ: Էս քեար զարկըցի որ խալիվոր օձուն, որ փաթաթուէր էր էան խօրօտ օձ, Ասսու խրամանքէն քեար կնաց առից խօրօտ օձուն:

Որ թագեաւոր կանչի իպի զըմէն օձեր, զէան (այն) օձ տը ճանչնաս:

Սաց. Խա, որ էան օձ կեայ, կը ճանչնամ:

Սաց. Որ էան օձ ճանչցար, քե աստըորի մալ տը տայ, բալէ (բայց) զէա էանու մօտէն մ'ուզի, մէկ էանու մատնիկ ուզի, քի բաս ա (բաւական է):

Մարդ կնաց մօտ թաքեաւոր, պարե, Ասսու պարին, թաքեաւոր սաց. Յորէ (ինչու) իս, զիմ խարս սպանիր իս:

Սաց. Ոլլահ, ես չգիտէ թէ քիւ խարսն էր: Շատ խօրօտ օձմ էր, խալիոր օձմ կուկիէր փաթաթուէր էանուր վիզ վե, ես էլ ըսիցի, քեարմ կըզարկիմ, խալիոր օձ կսպանիմ, թըղ խօրօտ օձ էրթայ: Քեարմ զարկեցի, Ասսու խրամանքէն, քեար տպաւ խօրօտ օձ, ըսպանից:

Սաց. Որ կանչիմ օձեր կեան, էան օձ տիւ տը ճանչնաս:

Սաց. Խա, էան օձ կեայ, կը ճանչնամ:

Էլաւ կանչից քեանիմ օձ որ կէն էն դարբարքիյր (այն տեղեր) էկան, էկան ուէզվան (կարգով կանգնեցին): Էն խալիոր օձն էլ էկաւ:

Սաց. Վոլլահ, խալիոր օձնէա ի:

Էն խալիոր օձ ըսպանիցին:

Օձու թաքեաւոր սաց. Ուզի աստվորի մալ:

Սաց. Վոլլահ, աստվորի մալ ընծի չըպիտի, ձի քեո ձեռաց մատնիկ կպի (պէտք է):

Սաց. Էան մարդ որ զքե ուսցուց, էանու գլօխ գեյտնի տակ մնայ: Ուխտ իմ էրե, տըտամ: Ա'ն քիյ մատնիկ, հըմա մարդու չըսիս, որ ըսիս, կըմեռնիս:

Էլաւ մարդ էթող կնաց ուր տուն:

Մէկէլ օր էլաւ կնաց նէճիր (որսի), տիսաւ էրկու խատ խովիւ կայ ընտեղ, սաց. Վոլլահ գիշեր կէրթամ մը խովիւ: Էլաւ կնաց մը խովիւ, կող էլաւ քյնաւ. ընթրիս կէրան, խովիւն էլ կող էլաւ քյնաւ, էտա մարդ մնաց շիար (արթուն): Տիսաւ խոյն կանչից քոչիւն, սաց. Քոչ (խոյ), Աստվածն ի ճէոճ, յիտե Աստծուն, ես տիւ ինք ճեոճ. կիշեր շատ ձիւն տը գեայ: Խովիւ չը կիտի, էլի վե, ես կընցնիմ, տիւ օչխար քշի կեայ, էրթանյք քեարիմ տակ սըթար ընինյք (պատսպարինք), որ չէրթանյք քեարիմ տակ, ձիւն տը գեայ, մենք չինք փրթնի (ազատվի):

Սաց. Տը իլ էրթանյք:

Խոյ սաց. էսա կիշեր մէկ մաքի տը ծընի, էրկու խատ էյգ գեառ տըպիրի, Աստված մենակ կիտի, թէ քեանի օշխար էանու մօտէն կաւիլնայ:

Սաց. Դէ իլ էրթանյը:

Էլան գեացին, գեացին քեարի տակ: Աստծու խրամանքէն ամպեր տվին յիրար, շատ ձիւն էկաւ. ֆնաց չիւր խըլըսուն. խովիւ ալխաւ (արթնացաւ), տիսաւ որ, նէա օխչար կայ, նէա պան:

Խովիւ սաց. Հըպա տէր Աստված, մեր օխչար զըմէն խատան, գեոդեր (գողեր) տարան, նստան լացին:

Էնդա նէճրվան մարդ սաց. Ի՞նչ կըտէյք ձի որ ձեր օխչար ձի շանց տամ:

Սաց. Կէս մի, կէս քի:

Սաց. Ձէ, ոլլահ, ես ըսկու չեմ էնի:

Սաց. Որ սկու չես էնի, էրկու բաժին քի՝ մէկ մի:

Սաց. Ձէ, վոլլահ, մէկ մաքի ծներ ի կիշերս, էն մագին մենակ տվէք ձի, խէրիյք ի:

Սաց. Մէկ մաքին քի ղուրպան:

Սաց. Դէ լէյք (եկէք) հանք (էրթանք):

Էլան գեացին, գեացին քեարի տակ ըշկցին, տեսան օխչար թամամ գեօ հանդէն:

Նէճիրվան (որսորդ) գնաց ուր մաքիյն, էրկու գեառ գեօ ուր հոջև, առից, կնաց: Ուր մաքիյն իբի տուն, էանչափ էտա մաքյուց աւելցաւ, էլաւ էրկու խարիր խատ, ուր խամար խովիւ պոնեց, գեառնարած պոնեց: Մէկ օր ինյք ուր կնիկ էլան գեացին բէր (մակաղատեղ) բէր տվին: Օխչար բէրից էլաւ, գեառներ պերին թղին մէջ մէրերուն, մէկ խատ գեառ ոտ կցաւէր, չէր կրնէր վագէր, կէյր խասնէր: Կանչեց սաց. Վոյ իմ մէր ծծի, եմ թօփալ ոտ էանու մօր ու:

Մարդ ծըծղաց, կնիկն սաց. Ի՞նչ ապով (ինչու համար) կը ծըծղաս:

Սաց. Ձի ծաղը էկաւ՝ ծըծղացի:

Ձէ, վոլլահ, պանմ կայ, տիւ տը ձի ըսիս:

Սաց. Կնիկ, որ քի սիմ, ես տը մեռնիմ:

Սաց. Ձի սա, կուզես մկայ էլ մեռի:

Սաց. Կայնի էրթայնք տուն, զիմ ժամ պատարագն էնեմ, եմ խէրի խամար եմ խաց տամ ֆըխարին (աղքատներին):

Էկան տուն, պղինձ էթալ վիւր թօրվան, ձաւար յըշին, էտու ախըքտինուր խէրի խամար: Էլաւ ճիւր էտիր վըր թօրվան, ուր պատանյըն էլ խազրեց սաց. Վոլլա, էլնեմ վեր, ամանմ ձաւար տանեմ խաւերու խամար. թող ըմ խէրի խամար էլնի:

Տաս խաւ կէր, մէկ հատ դիք (աքաղաղ): Ձաւար իլեց, տարաւ իտիր մըջ օդին, էլաւ տիւս, ինչ որ էլաւ տիւս՝ դիք կանչեց, սաց. Հա մէկ չկէք (չգաք) վըր նէա խարնին (ուտելիք), տիւ կետէք նէա ինչ ուտել ի. նէա մի տիրոջ կնիկ մահանայ (պատճառ) պոնիր վըր ուր էրկան, պանմ կայ էանու սիրտ, վէր ուր կնկան խըմար սի՛ կը մեռնի էանուր չըպի (չպէտք է) սի, բընընաւ է (ուզէ չուզէ) տըսի: Տիւք տաս խատ էք, տասն էլ եմ կնիկն իք, ես մինակ եմ, ձի կը կանչիմ մէկ չգեախշէք (չհամարձակէք) կէյք (զալ) վըր խարնին: Մկայ էանիկ, ըմ խօսք լսնէր, էրթէր տուն. կնիկ տը սէր անակեան ի (ուշ է) էրի ձի սա, էան առնէր փէտմ, էրթար թըխ ուր կնիկ. թալէր կիտին, տփէր, էանչամ տըփէր, որ կնիկ սէր, ես քիւ բաղդ, տիւ ձի, խէրիք ի տփիր, քիւ խապարն էլ ձի մ'ասե:

Մարդ լսաւ դիքի խօսած, սաց. Վալլահ, դիք դրուստ կըսէ: Մարդ կնաց փէտմ առից, էկաւ ուր կնկան ձեռ պոնից, էթալ կէտին, էզար, որ էզար (զարկեց): Շատ որ էզար՝ կնիկն սաց. Ես քիւ բաղտ, խէրիք ի ձի զար, էլ քիւ խապար ձի մ'ըսե:

Մարդն էլ չըտփից, ուր խապարն էլ էանու չըսաց, զինքն էլ փրթաւ մեռնելուց:

Հսողաց, ականջ արողաց, Աստված կնկայ շառից ազատ պախի *):

ԽԱՆ ԴԵՄԴԵՍ

Ջգիրու ամբէն էր Խան. իրիք ախպէր էն. Խան պըստի ախպէրն էր. էլէան բէաժվան, գէղրանք վէար ուրենց փայ էրին, բէաժնեցին: Հէազէախ խէայում գեղ կէր, ընկաւ Խանի բէաժին. էրկու ջոջ ախպէրքիր խոռտուրին վէար Խանին կինէն. կերթէն էանու գեղ կը թալնէն, կը բիրէն. կուտէն: Հէազախա մարդիր էկան ըսցին Խանին. Ըզմիկ շախի. քէախբէրքիր ըզմիկ կը թալնեն կը տանեն: Խան էլաւ գնաց ուր ախբէրքէրու պէշին (յառաջ) որ Ազախու կըկեն:

Սաց. Ախպէրքեր, դուք վրէ՛ էասկեա կանիք:

Էանոնք սեցին. Դէն կանց, դէն կաց, չիօ մկայ ըզքի էլ տ'սպանինք: Էլէան հիտնդի կովան, Խան խասաւ էրկու ախպէր-

*) Պատմեց 1911 թ. յուլիսի 23-ին Արմշատ գիւղում (Շատախ) Բեամալի լաճ Խղաթը, քառասուն տարեկան մի առոյգ, անգրագէտ եր'լրագործ: Այս հէքեաթը քրդերէն չէն ասում, այլ՝ հայերէն:

քիրու ձիւքեր կապեց, էթէալ մէաջ դաշտին, իրի տուն. էանու ձեռ չը գնաց որ սպանէր զէանոնք: Խան մօրից ջոկ էր, լէ խօրից մէկ էր ուր ախրէրքերուն:

Խան սաց ուր մօր. Իլի էրթէանք նէա երկրից: Օրըմ եան ես իմ ախրէրքիւ տըսպանեմ, եան էանոնք ձիկ, ֆայտայ չ'անի: Էլէան վէ զուրենց ուխշար, տէավար առին, կէաստ շահու էաճէամուն արին: Գնաց հէանդի, շահու մօտէն զօղէանըմ (եայլա) ուղեց, զուր ուխշար, տէավէար արաւ ինի: Հէանդի կապրէր: Շահ որ տեսաւ Խան լաւ մարդ էր, սաց. Դու տը գէափս էլնիս ձիկ խոլամ: Խան էլ էկաւ էլաւ էանու խոլամ:

Օրըմ կուիւ պէատէանաւ: Խան էլաւ գնաց կուիւ. կուու մէջ էանու ճէապ թե մէկէն կտրվաւ: Շահէ էաճէամ աշկից որ Խան կտրիճ մարդմ էր, էլաւ թեըմ էանու խըմար արծթէ էշին (շինեց), եդիր (դրեց) վրէն:

Օրըմ շահ սաց. Խան, յիլի ես տիւ իհանք դաշտ կան կիէանք. գէացին կան կէալ, թշկլան (պատահեցին) խովըւիմ վրէն: Խովիւ սաց. Պայեա ելէք, (վար իջէք), ձի խամար կաթ կթեմ: Պայեա էլան, խովիւ կաթ կթեց: Շահ քնաւ, խովիւ կօտ եդի գետին, փող եդի վրէն, գնէաց ուր ուշխրի իտիւ: Խան տեսաւ վուր ճանճըմ շահու քնթից իրի տիւս, մտաւ փոխի մէջ, անդիէն ընցաւ մէկէլ կուղ, մտաւ մէջ քոին, դիրմ էլ հէանդիէն էլեաւ փոխի մէջ, վէր իրի մտաւ շահու քինթ: Շահ ալէախաւ, խանին սաց. Խան:

Սաց. Խրէամէ:

Սաց. Խան, ես էրազմ տեսայ, խուազի (երանի) աղուրդ ըլնէր:

Խան սաց. Խէր ըլնի, ի՞նչ տեսար:

Սաց. Ես տեսայ մենք վէար սվտակ ծովուն կընցնէնք կարմնջիւմ վրէն, որ եօթ տուտ էր. ընցանք ան կուղ, տէսանք քոէմ հէնդի էր, էանու մէջ մալէ դունեայէ (աշխարհի ապրանք) կէր, բօլ բօլ խէազինա, դաֆին կէր:

Խան սաց. Խողէ խէր կայ (Աստուած խէր անի): Էրազ ի, մարդ էրազի բէան չգիտի. լէ իր մտքի մէջ սաց. Դու քը էրազով տէսար՝ ես եմ աչքով տէայ:

Էլէան էկան տուն: Շահ ուր աղջիկ էտու Խանուն: Խան էլէաւ, գնաց էն քոէն, ետու յետ, տիսաւ որ խզինայ ի, դարձաւ իրի տուն, սաց, Շահէ էաճէամ, տիւ գիտիս ես քանիմ տեղ քենէ կուղեմ. մէնակ մէկ իզան կաշու չափ տեղ կուղեմ, տաս վուր ձիկ խամար տուն շինեմ:

Խոլամըմ շահուն կէր, կըսին Խէալիֆայ, շահուն սաց. Թիւ տեղ (ոչ մի տեղ) մի տայ Խանին. էն օրըմ տ'եղնի միկ բէալէմ շինի:

Շահ սաց. Չէ, էան իմ փեսէն ի, ի՞նչ բեալա տըշինի, քեանի որ կուզի՝ ես էզէանըմ կաշու տեղ տըտամ էանու: Դարձաւ Խանին սաց. Տվիրիմ քիկ, բէալէ չը հէավելցցիս, ես հանդի մինակ կըտամ, աւիլ չուզիս: Կըլօխըմ կուտրից, (թամանէմ արեց) էլաւ իրի, էզամ կաշիմ տարաւ ետի մէաջ ջրուն, եօթ օր փնաց մէաջ ջրուն, խօրօտ կէակղեացըցուց, էասկուն գէավէլ (թել) քաշեց, արաւ ըսկուն ինչ էզան պոչի մագ, գէազով չափից, էլաւ քէառսուն խէազար գէազ, բըլըվ (բոլոր) դաշտին, քեանի տիղ բունից, էն գէավէլ էն կաս տեղ փոքից, արաւ ուր խամար տուն: (Խզինու վրէն ի տեղը): էլաւ վե, գնաց, խարիբ ուսթէայ, խէազար խատ սարակ (մշակ) երեր, քէառսուն գէազ խորէանթ կէացըցուց, պատի խիմ քէառսուն գէազ լէնեացըցուց, մըֆրիկ (արոյր) արճիճ խալեց, էլից ինի, խիմ ըշտիկից, եշին (շինեց), տսվերկու ամիս եշին, դօպ (թնդանօթ) ջէապըրխանէն (ռազմամթերք) իսկից ինի: Սահրինջ էախբուր քիզրա էրաւ իրի հինի արաւ բիրդ, 12 ամիս որ թըմըմաւ՝ էլէաւ վե, ուսթէասդէարու բաշխիշ ետու:

Մէր սաց. Խան:

Սաց. Իշկի՛, մարէ:

Սաց. Խան, մէալի տօպիրի բէար տիւ զքու բիրդ մահինք կայիմ ի, թէ չէ:

Խան ուսթէք գէատէացուց, տօպիր շիտկից թէախ պատիր, ասկէամ էզար անձրիւ որ տան վէար քարին ինչիս բէան կանի էան տօպիրու բարկտիր (գնդակ) ասկում բէան արաւ:

Մէր սաց. Իմ լաճ, նէա ուսթէք էրթան աշխարվէ Դըմդըմու բիրդ քի բկէր (պէտք) չի կայ. կըվտի (պէտք է) դու բիրիս էանոնց վիզ կտրես. Խան էլաւ զըմէնանց գլխնիր կտրից, մինակ մէկ խոլամ եթող, էանու անուն Մահմուդ էր: Խան էան գլխըտերով մագալըմ (շէնք) եշին, էլաւ վէ դօր, սկսից թալան, թուրան անիլ, մարդ կըսպանէր շահէ էաճէամու էավրթին (աւերութիւն) կենէր, ջուէապ (լուր) կնաց շահու խամար, սեցին. Գը փեսէն համըթ ըը սոլամ, մըկա իլիւ ի կարվան բաթմիշ կէնի: Շահէ էաճէամ էլաւ էասքար էրաւ, Խալիֆէն էրաւ կոմանտար (հրամանատար), հօրօխկեց թէաղ Խան: Խան խլխուն շուտ էլաւ վէ, կայնաւ կէասրի (բերդի) տանիս, տեսաւ վուր քեանց աստղիրու չափ չատըր խէվաթ (սպիտակ վրան) բըլըրիւ ի, բիրթին բոնած ին. գնէաց տուն, ուր մօր սաց. Նէա ի՞նչ միլէաթ ին: Մէր սաց. Տղայ, իս քե սի՛ էավրդին մէանի, գեօ շահու մարդիրն ին էկիր վէար քիկ: Դէ էլի էանոնց կոխ էրա: էլաւ վէ, հրկուն մինակ ուր օլախ (ձի) խէծաւ, ընկէաւ մէաջ միլթին,

իրիք բէաժին սպանից, մէկ էթող: Խալիֆէն էվարին (երեկոյին քրդ. բառ) զիւր էասքար ժողվեց, տէսաւ որ քառսուն խէազար մնացիր իր տասնըխինք խէազէար: Խալիֆէն շոտըմ թոխթ գրից շահուն սաց. Ձիկ խամար ամօթ ի՛ լէ թըղ ինք ինի գէայ, թէ չէ ես ձեռաց գէացի: Շահ էլաւ թողթ գրից, ամբողջ էրկիր կանծուց (պտտեցրեց), զիւր էսքար զմէն ժողվուտից, ինք բխօ (խսկ) խէժաւ իրի վէար Խանի բերդին կոխ: Խըլսուն շոտ էր, Խան էլըմ էլաւ տանիս, ըրըշկեց, տեսաւ որ դաշտ չատըր խէ-վէաթից ծածկուեր ի. գնէաց տուն մօր սաց. Նէա էասքէար էասօր շատ ի բօլացիր (շատացել):

Մէր սաց. Բէան չկայ:

Շահ սաց. Տօրիւ բերէք զէարկինք բիրդի պատիրուն, թըխ զմէմէկ (միմեանց) տանին:

Բիրին խէազար եօթ խարիր տօր խտրէանց (ի միասին) փըրթուցին (արձակեցին), զարկեցին բիրդի պատին, էն կէախ որ զէարկին, էասկուն ինչ անձրիւ տայ վէար քարին՝ ինչխ կէնի էն էլ էասկուն: Շահ դօլպինով (դիտակով) աշկից, սաց. էաֆէարըմ իմ փեսին, իշ բիրդ մի ուր խամար շինիր:

Խանի խոլամ Մահմուդի մայշն (ռոճիկ) էն էր, որ հմէն ուրբաթ օր ուր մատրթալով (վահանով) ոսկի կառէր, էան մէկ ուրբաթ օր Խան մոռցաւ վուր ոսկի տէր էանու: Մահմուդ նա-մակմ գրից շահուն, առից, գնէաց, խայինցաւ (ոխակալ) խէատ Խանին, գնաց թողթ ետու ըզշահ, սաց. Նէա բիրդի ջուր սարից կը կէայ, դու չըս կէնէա առնի:

Սաց. Մահմուտ, տըուզի՛ խինք քիկ թշ կըպի (ուզում ես) որ տամ՝ տիւ Նէա էաղէկուեթին խէատ ձիկ էրիր:

Սաց. Ամօթ ի՛, լէ ձիկ Խանի խարս կըպի որ առնիս տաս ձիկ:

Սաց. Մահմուդ, Խան թնչ մայիշ կըտէր քի:

Սաց. Ոլլահ, հէամէն ուրբէաթ օր իմ մարտալով ոսկի կտէր, լէ Նէա ուրբէաթ օր չետու, ես էլ քոխայ (բարկացայ) դէս էկայ:

Շահ Մահմուդին սաց. Ձիկ կայ խէազար խոլամ, զմէն ուտար մարդ. ես էանոնց խաց մինակ կտամ. մայիշ էլ չկայ, լէ թըճէար (երբէք) Նէա բէան մէա ձիկ (ինձ մօտ) մէա անունք չը շինուիր ի. տիւ վրէ Նէա բան էրիր: Դարձաւ սաց. Ջուջ (մեծ) տօր բերէք, Մահմուդ մտուցէք ինի (մէջ), զէարկէք բիրդի պատին, էանու հէախ (վարձ) Նէա ի:

Էանու հրաման կատարեցին: Դօր շահ սաց ուր մլաթին (ժողովրդին.)՝ էլէք, ձի, էշ, շոն, կատու, կով տարէք սար, պու-լուր քարմ կայ էանու տակ, սէահինջ (աւազան) կայ՝ բէացէք,

նէա հայվըքտիր զըմէն գննէք, էրուն թափէք մէջ, որ ջուր չը խըմին, որ բիրթ առնինք:

Էլէան գէացին, բիրթ սահաթվամ ճամբէախ գէատ էր աղ-բրից, գէացին էասկուն արին, սահրինջ խէարամվաւ, բիրթ ալ ճուր չէլէաւ խմէին:

Սան սաց ուր մօր. Իլի թէարբիրմ (ճար) էրա:

Սաց. Թէարբիր չկայ, էլէք հէավար (օգնութիւն) թէալէք թըխ էասված, բէալքի (գուցէ) էասված լսայ, անձրիււրմ տայ:

Գոլանայ (Մայիսին) ամսուն էր. դուղա (աղօթք) էրին, էաստծուն լացին, խնդիրք էրին, էասված լսաւ, անձրիւ թէարբըցուց սահրինջբիր լցվան, իրիք տարի էան անձրիւի ջրով կռիւ էրին, իրիք տարին լմնցաւ, Սան մօր սաց. Մէր, իրի թէարբիրմ արա՝ մինք կոթն էլանք (սպառեցանք), էասկան չըլի: Մէր սաց. Ըմ (իմ) լաճ, հան օր ինչ (այն օր ինչ) ըս (ես) թէարբիր կը տէինի տիւ իմ խէարար խօսք չէր էնի, բիամ ձինէ չի գեայ:

Սան սաց. Կանչէք իմ խոլամբերուն թըղ գեան, էանոնք խէալքի (օտարի) լաճ ին, էանոնց իզիմ (հրաման) տամ թող իհան տուն. Ես կսպանուիմ թըղ սպանվիմ: Էբիր զիւր խարիր խոլամբիր սաց. Գէօ ձիկ բէղշիշ էլէք, գէացէք ձի տուն: Սոլամ-քիր ըսին. Սան, մա մինք որթիկ ինք (հորթեր), նէա Լօթ տարի կայ քը խաց կուտինք. խօ չընք մուռնայ. մինք էլ խատ (հետ) քիկ տը գէանք կռիւ. մինք էլ քէանց քիկ:

Սան սաց. Կանչէք կնքդերուն թըղ գէան, էանոնց ոպալ (մեղք) շատ ի, թըղ էրթէան ուրենց տուն:

Կանչըցին, կնքդիր էկան, սեցին. Սան, մինք հըտիվ քիկ վիճը խամար (քեզինց վերջ որի՞ համար) տըմնանք. զըմէն էլ ժահրի (թոյն) խման, զուրինք սպանեցին: Սան կանչեց ուսթէաստուր սաց. Իկէք մի ճէաքտիր (մեր հրացաններ) մի խամար շի-նէք, ուսթէք էկան, սաց խոլամբերուն. Էկէք գէացէք խզինի (գանձի) դուռ բէացէք, ոսկիք զըմէն բէրէք, թըխ չըխսիք (զի-նագործ) խալին, շինին միք խամար ճէաք (գէնք-հրացան). հըղզվ մի վիճը խամար տը մնայ:

Էլան վէ էանոնց թըիր, թըւնքտիր (հրացաններ) տարման-չէք (ատրճանալներ) շինեցին: Սան էլաւ վէ տանիս, կվուս սաղ էղար, տէսաւ օր ուր մարդիր զըմէն քաջին սաց. Նամուսլի դէլինք դուս, ուրախացաւ, էլէաւ վետիւս բըրդից, զիւր խու-լամբերուն սաց. Չէտըչի (ինչոր) եսն իմ տի հէամ (կը գնամ) Սալիֆի չատրին կաստ էնիմ, տիւք էլ էասքարի խետ կովէք:

Սան գնէաց բարեւ Լտու Սէալիֆին, Սէալիֆէն սաց խո-լամբտիրուն. Ելէք Սանու ճէաքտիր արձկէք (քակեցէք) մինք

դօր սուկնէա տէնինք, տօր խան սաց. իս իմ ճէաքտիր ձէնէ չըմ էարձըկի, իս էասկուռն մարդ չիմ, իս Պօհտանեց (Պօհտան գաւառի) էանուն չըմ էաւրի. բէալէ խոզի (բայց երանի) թէ իս տէհնէնք քը թուր որ տիւ քը խամար տվիրիս շինել, մէահինք (տեսնենք) իշ թէախլիթ (տեսակ) թուրմ է, իս էլ ձը խամար տէյ շինիլ:

Սաց. իմ թուր իշ թուր ի, իմ թուր ասըղի երկաթ ի, խա-
րիր ուսկի տվիրիմ էանու շինելէն մինակ. եօթ ջէաղաց էլ տվիրիմ էանու էակընձ կըլէն (մուծտա) ինչ տը բերած ին: խա-
լիֆին իսլամըմ կէր՝ անխիլք էր, թուր բնից արձկեց, իտուր խանի ձիւ: խան զթուր քէշեց սաց խալիֆին. Գը թուր ասիղ ըլնի, խարիր ուսկի էանու միւսկէն ըլնի, եօթ ջէաղաց էանու էակձկեկէն ըլնի, քէօ հալ (վիճակ) իմ ձեռ իշ տըլնի:

խալիֆէն կըսի. խան, մա դէալ տիւ խոռտլիս (կտրիճ, ան-
նկուն) նէա եօթ տարի կայ իս չատըր խի վէաթով զքը պուլուր բոնիր իմ, տիւ էղվնակ իս (աղաւնի ես), ոաֆից (երամից) զքիկ բըռնըցի, քենէ իշ կայ, քը ձիւ իմ թրից արձըկի:

խան կըլնի վի թուր կը քէշի, կը զարկի խալիֆի գէօթ, զիւր եօթ աղբօր տղէտերուն չատըրի սուն որ պողպատ էր՝ կը կտրի կընցնի: Կեւնի կուր, կը զարնին մէմակի, խանի լաճ կը կըգեայ կըսի խօր. խէր:

Կըսի. Ի՛նչ ի, տղայ:

Կըսի. Նալաթ իմ թուր շինողքերուն, կը դէանիմ մարդուն՝ չկտրի. կը զանիմ ձիուն՝ չը կտրի, պըքէր չի գայ (պէտք չի գալ):

խան կըսի լաճուն. Տղայ, դէալ (դեռ) տիւն տղայ՝ իս, քը խելք չը խամնի, տիւ թուր կալանից (պատեանից) չըս քէշի, կալանով կը զարկիս:

Լաճ թուր քէշեց, էգար ձիաւորին, մարդն էլ կտրեց, ձին էլ կտրեց, թօզն էլ (փոշի) կէտնից իվըրց, (վերցուց):

Շահէ էաճէամ աշկից վոր ուր էասքէար զըմէն կտրին, խասան չուր ուր չատըրի հոջիւ, սաց. Բերէք բէաբութ (վառօղ) ցանէք գետին, տօպերու բար (թնթանօթների դիրք) տվէք ինի, մի էասքէար խանուն մէտրով (միատեղ) կէալ հէացըցէք (ոչըն-
չացրէք). էլան տօրիւր շիտկեցին, շահի խրաման կէատարեցին, փշում կեախ (մի քիչ ժամանակ) մնաց սաց. Մէա էլէք մէաջ լէշերուն (դիակների) կան էկէք, խինք վաճ ի սպանվիր, վաճ ի մնացիր: էլէան վէ, կան եկին, տեհան որ խանուն ոտըմ կտըր-
վիր ի, մէկ մնացիր ի, ինք բրինդէար (վիրաւոր) ընկիր ի. առին բերին մէատ շահ: Շահ սաց. խան, հաքիմքիր բիրիմ, քը խա-
մար ոսկի ոտմ էլ տամ շինիլ, տիւ նէա արած թէարկի (թող տուր):

Խան ըրըշկեց սաց. ես գէատի (ոչ մի բանի) պըբեր (յարմար) չըմիկայ, քը կնկան պըբէր տը գէամ որ ձիկ սէաղէացըցիս: Շահ քոխաւ (բարկացաւ.) զԽան սպառնեց:

Շահ զուր մնացէած էասքէար առից, քէշլաւ Դըմգըմու բիրթ:

Խանու մէր էլէաւ սաց շահուն. Տիւ քը խոլամսիր սպանըցիր, ձիկ իշկ էրիր:

Շահու էասքըբեր զըմէն փէառկրից (վարձատրեց), ուր մօտն էլ կեր մինակ երկու խոլամ, խոլամին սաց. Իս գէօ տը նստիմ վէար ջէապրխանի բէնին (բերանին,) զիմ կայլօն (ծխաքարշ) տը ծխիմ, տիւ տիւս ընկի, գնէա գէատէացի (հեռացի,) ես կըրակ տըտամ ջէապրխանէն տըւառիմ. խոլամ էանու խէարէար արաւ, էլէաւ ընկէաւ տիւս գնէաց: Խանու մէր որ տէհաւ խոլամ գէատեացիր ի՛ կրակ էթէալ (ձգեց) մէաշ (մէշ) ջէապրխանին վառից. ինք, շահ ու շահու խոլամբիր զըմէն վառվան, բիրթն էլ վառվաւ, իրիք օր հասընի կտուրքեր (երկաթի կըտորներ) նուր (նոր) կըգէն տակ. մարդ սաղ չը մնաց:

Դըմգըմու բիրթն էլ աւրաւ, բրիշակ գէարձաւ:

Պատմեց 1911 թուի յուլիսի 23-ին Շատախի Թաղ գիւղում Արմշատցի Խալօն:

ՏԽՄԱՐ ՄԱՐԴ

Կնիկմ ուր իրկան սաց. Գնա շուկէն մօռ պատջան բիր. իրիկ ըսաց՝ մօռ պատջան ի՞նչիս ի: Կնիկ սաց. Մօռ ի, գլօխ կանաչ: Իրիկ գնաց շուկէն մօլէմ տէսաւ մօռ խալվօմ՝ գլօխ կանաչ փաթթուկ. ձեռ բռնէց իբիր ուրենց տուն, դռնէն կանչեց. Կնիկ, կնիկ, էրէ, բիրի. Կնիկ սաց. Էրի դանակ տար գլօխ կտրի. խօջէն պօռաց, կնիկ, էս իշկ եմ արէր, որ եմ գլօխ կտրի: Կնիկ խօջի ձէն լսաւ, վազեց դուռ, տէսաւ իրիկ պատճանի տէղ խօջէմ բիրեր: Խօջին սաց. Կնիկ, խօջա, ես յօթիսկէրէ պատջան բիրիւռ, զքի բիրէր, նա կուռուշ առ տար շուկէն՝ տուր պատջուռն առ տուր եմ իրիկ բիրի: Խօջէն գնաց առէց իտուր իրիր: Մօռ պատջան քեղեցին, կնիկ իրկան սաց. էս թափուսկնէր տար թալ գէտ: Տարաւ գէտ, ձուկ բռնողնէր ձուկ բռնիլու կայնէր են, թափուսքնէր էթալ գէտ, ձկնէր փախան, ձուկ բռնողներ էկան զմարդ ծիծըցին. սիցին. Դու մեր ձկնէր փախցցիր. տուղտ արա ըսայ տէր Ասուած տաս խատ ջոջերոց. էն տէղէն ըսելով՝ ըսելով՝ գնաց, տէսաւ որ մարդմ կ'թաղէն. կայնաւ էն տիղ, ըսաց.

Տէր Աստուած, տաս խառ ջոջիւրոց. մէռէլի տէրէր զմարդ աղէկմ ջարդցին. սիցին ը՛շկի ասկոն կ'սէս, սաց ապա ի՛շ ըսէմ. սիցին. ըսա Աստուած ուր խոգին լուսաւորի: Անոնց մօտէն սովրածն կ'սէր ու կէրթէր. գնաց տէսաւ շունմ խատէր ու խոտէր, կայնաւ վէրէն ըսաց. Աստուած ուր խոգին լուսաւորի. էն տէղաց մարդէր շամախկցին (ապտակել) սիցին. Ի՞նչ ի ասկոն կ'սէս: Մարդն սաց. Ապա ի՛շ ըսէմ: Սիցին թքի վրէն ըսա փո՛ւ. նէ իշ փիս խոտ ի: Անոնց մօտէն սորւածն ըսելով՝ ըլլելով՝ գնաց խասաւ բաղնքի տիւռ, տէսաւ խանրմէր բաղնքից կեննն դուրս, անոշ խոտ կու՝ քէր անոնց մօտէն. ըսաց. Փո՛ւ, նա ի՛շ փիս խոտ ի. խանմէրու մշակնէր զան մարդ տըփըցին, սիցին. Ը՛շկ ի ասկոն կ'սէս: Սաց, ապա ի՛նչիս ըսէմ: Սիցին. ըսա, օխ, օխ, իշ անոշ ի. էն տեղի սորվածն ըսաց ու գնաց, տէսաւ որ էրկու մարդ կըկըռեն. կայնաւ հէնտէղ ըսաց, օխ, օխ, իշ անոշ ի: Կոխ արողներ մէմէկուց վազ իկին. զմարդ տըփըցին, սիցին ի՛շկի ասկոն կ'սէս: Ըսաց ապա ի՛շ ըսեմ: Սիցին. Ըսա էյ տաճիկնէր, էյ մուսուլմաննէր, էկէք էս մարդէր պարշցցէք: Մարդն էն տէղի սովրածն ըսաց ու գնաց. տէսաւ որ էրկու շուն կ'կուվէն. ըսաց. էյ տաճիկներ, էկէք էսոնք պարշցցէք: Լսնողնէր իկին զխէղճ մարդ չափից դուրս ծիծըցին, սիցին ըշկի ասկոն կ'սէս. ըսաց ապա ի՛նչիս ըսէմ. սիցին ըսա, յօշթ, յօշթ: Դնաց, գնաց, սօլկընոց. տէսաւ սօլկարնէր կաշիք բռնած ուրինց բերան կ'քէշքէշէն. ըսաց. յօշթ, յօշթ, սօլկարնէրն էլ աղէկ ջարդմ տուին. մեր խէղճ մարդ չուլ յըրկուն ջօրով գնաց տուն. էլածն ուր կնկան պատմեց. կնիկն ըսաց. Անխէլք մարդու տեղն էն ի, խէլքով կաց, որ ծէծ չուտէս:

Պ Ա Ռ Ա Ւ Ո Ւ Ա Ղ Վ Ւ Ս

Կէր, կէր պառաւմ կէր. տաղդ աւլեց, պլեկմ (կոպէկ) կընտաւ. տարաւ ետուր էծմ առէց. էծը կթէց՝ կթմթէց, իդիր յաւկանատ. (պատուհան), աղվիս իրի կաթն կէս կէրաւ՝ կէսը թափէց: Պառաւ իրի թափուկ կաթն տէսաւ, սիրտ մոմըռաց, խացխան տաքցցոց, իդիր Աղվսու պոչի վէրէն, պոչ կտրաւ: Աղվիս պառաւուն սաց. Պառաւ, պառաւ, պոչս տուր, կցէմ՝ կցմցէմ, էհամ եմ ընկըրքերուն խասնեմ:

Պառաւ աղվսուն սաց. Դէ եմ կաթ տուր:

Աղվիս էծուն սաց. էծիկ, էծիկ, կաթ տուր, կաթ պառուուն տամ, պառաւ պոչ տայ, կցէմ՝ կցմցէմ, էհամ եմ ընկըրքերուն խասնեմ, որ եմ ընկըրքեր չըսեն կօ մէր չօլտօ պօլտօ, պոչ կօլտօ ընկէր իրի:

էծ սաց. Աղվիս ախրէր, տէ գնա ձիկ թաւ (տերև) բիր:

Աղվիս գնաց մէրին (անտառ) սաց. Մէրի, մէրի, թաւ տուր, թաւ էծուն տամ, էծիկ կաթ տայ, կաթ պառւուն տամ, պառաւ պոչ տայ, կցէմ կցմցէմ, էհամ եմ ընկըրքիրուն խասնեմ:

Մէրին աղվսուն սաց. Տէ գնա լող բիր:

Աղվիս գնաց դարբնին սաց. Դարբէն, դարբէն, լող տուր, լող մէրուն տամ. մէրին թաւ տայ, թաւ էծուն տամ, էծիկ կաթ տայ, կաթ պառւուն տամ, պառաւ պոչ տայ, կցէմ, կցմցէմ, էհամ եմ ընկըրքիրուն խասնեմ, որ եմ ընկըրքիր չսեն. կօ մէր չօլտօ պօլտօ, պոչ կօլտօ ընկեր իրի:

Դարբէն սաց. Աղվիս ախրէր, տէ գնայ ձիկ խաւճու բիր:

Աղվիս գնաց խաւուն սաց. Խաւիկ, խաւիկ, ձու տուր, ձուն դարբնին տամ, դարբէն լող տայ, լող մէրուն տամ, մէրին թաւ տայ, թաւ էծուն տամ, էծիկ կաթ տայ, կաթ պառւուն տամ, պառաւ պոչ տայ, կցէմ կցմցէմ, էհամ ընկըրքիրուն խասնէմ, որ եմ ընկըրքեր չսէն կօ մէր չօլտօ պօլտօ, պոչ կօլտօ ընկէր իրի:

Խաւ սաց. Աղվիս ախրէր, տէ գնա ձիկ կուտ բիր:

Աղվիս գնաց փէթիկի մօտ, սաց. Փէթաք, փէթաք, կուտ տուր, կուտ խաւուն տամ, խաւիկ ձու տայ, ձուն դարբնին տամ, դարբնին լող տայ, լող մէրուն տամ, մէրին թաւ տայ, թաւ էծուն տամ, էծիկ կաթ տայ, կաթ պառւուն տամ, պառաւ պոչ տայ, կցէմ, կցմցէմ, էհամ եմ ընկըրքիրուն խասնեմ:

Փէթակ սաց. Աղվիս ախրէր, տէ գնա կօվու մօտէն ձիկ կոյ (աղբ) բիր:

Աղվիս գնաց կօվուն սաց. Կօվիկ, կօվիկ, կոյ տուր, կոյն փէթքին տամ, փէթաք կուտ տայ, կուտ խաւուն տամ, խաւիկ ձու տայ, ձուն դարբնին տամ, դարբէն լող տայ, լող մէրուն տամ, մէրին թաւ տայ, թաւ էծուն տամ, էծիկ կաթ տայ, կաթ պառւուն տամ, պառաւ պոչ տայ, կցէմ, կցմցէմ, էհամ եմ ընկըրքիրուն խասնեմ, որ եմ ընկըրքեր չսեն կօ մէր չօլտօ պօլտօ, պոչ կօլտօ ընկէր իրի:

Կօվսաց. Աղվիս ախրէր, տէ գնա մարագ, ձր խամար յարդ բիր:

Աղվիս գնաց մարագ, սաց. Մարագ, մարագ, յարդ տուր, յարդ կօվուն տամ, կօվիկ կոյ տայ, կոյն փէթքին տամ, փէթաք կուտ տայ, կուտ խաւուն տամ, խաւիկ ձու տայ, ձուն դարբնին տամ, դարբէն լող տայ, լող մէրուն տամ, մէրին թաւ տայ, թաւ էծուն տամ, էծիկ կաթ տայ, կաթ պառւուն տամ, պառաւ պոչ տայ, կցէմ, կցմցէմ, էհամ եմ ընկըրքիրուն խասնէմ, որ չըսեն կօ մէր չօլտօ պօլտօ, պոչ կօլտօ ընկէր իրի:

Մարագ սաց. Աղվիս ախրէր. չարըթնից ես էլ քան զքի կամ.

վեց խարիր խաղար պէկ փարով ջորով եւ իկեր շինվել, տէյ իլի փշոււմ (քիշմ) եւ տանիս կոխի:

Աղվիս էլաւ մարգի տանիս կոխէց, տանիս բլաւ, մեր աղվիս ախրէր ընկաւ մարգի մէջ ու խատաւ. ջըհապ (լուր) բիրին պաւովուն սիցին. Պառաւ, աղվիս խատէր: Պառաւ սաց. Ու՛ստ իլէր, մէռնէմ էն անշ Աստծուն, որ կէիս կայ մարդու շէրհէթ, շոտ կանի, կէիս կայ էլ հէնէկէն: Պառաւ սաց. Տընէմ էհամ մարադ, պալքէմ աղվիս մորթէմ. կաշին մեր տան, միսն էլ մեր շան:

ԱՐԾԻՒՆ ՈՒ ՍՕՆԻՆ

Սօնին (բադ) ուր բոն շինէր էր կէօլի բէրան, յամէնօր չորս գորդան ձագ կը տանէր ուր ձագտէր կը կըրցըցէր, գորտներ էլան մէկ, գացին Արծու մօտ գանգատ, թէ սօնիք մէր ձայտէր զմէն կէրան, յիւի կանէնք միկ ճարմ արա:

Արծիւ յօրօխկեց Սօնին իբիր, հափըս արաւ, երկիր իշկանդար տահր (թռչուն) կէն՝ լսան Սօնու հափըս ելնէլ, հըմէն տահրէր էրամ էրամ գացին Արծու մօտ յիւի: Արծիւ էն կանտար տէհրիրու ոչ մէկու խաթըր չըբոնեց, խաւքէր զմէն էլան մէկ մէղըցին, մէղըցին (մտածեցին) սիցին. Ուալքիրու. ջընս էլ մնացած թէ չէ:

Անձեղ (կաչաղակ) սաց. Տէհրիրու ջընսըմ մնացեր որ չըկանչըվէր:

Սիցին. Վա՛ր ջընս մնացիր:

Անձեղ սաց. Փայէնից էլած Թսթան պօլօճ:

Տահրէր զմէն էլան գացին մօտ Թսթան պօլօճ, սիցին. Դու էլ թէլաւոր ես, գնա մօտ Արծիւ յիւի արա՛ որ զՍօնին թըղնի:

Պօլօճ սաց. Ռըճա կանեմ ձէնէ Արծու տուն վա՛ր տիղն ի ձիկ շանք տվէք:

Տահրեր սեցին. Մեր քաղքի բիրդի պէտէնի (պարիսպ) պօլոն ի շինուկ էանու բոն:

Պօլօճ յուշիկ յուշիկ էլաւ գնաց մէտ Արծիւ ուրջա, բոնին մօտնացաւ, մտաւ բարիմ նեղ ճղածիւմ մէջ, էրկու սըհաթից վերջ Արծիւ իրի ուր բոնի վէրէն:

Պօլօճ քարի ճեղքից կանչեց. Արծիւ թագէաւոր, ես յիւի կանեմ քէնէ որ տիւ զՍօնին թղնես:

Արծիւ սաց. էյ, Պօլօճ. իշկանտար տահրտուր (թռչնոց երամ) էկած մէ ձիկ յիւի, ես մէկի խաթըր չմբոնէր, տիւ թշկ ես որ ես քը խաթըր բոնեմ:

Պօլօճ զինք քէշեց քարի ճեղքի մէջ սաց. Որ տիւ եմ խաթըր չսրունի, ես էլ քը տուն տը քակեմ:

Արծիւ հօ հօ հօ. սաց. էլաւ բոնից գնաց: Պօլօճն էլ ծակեց էլաւ Արծու բոնի խաւձուկ մէմէկան, մէկան բոնեց կլօրեց տակ, զմէն կոտոտւան: Յրկուն Արծիւ իրի ուր բոն տէսաւ, որ մէկ խաւձու չկայ, աշկէց ուր դիմացի քարի տակ, տէսաւ Պօլօճ կօ քարի ճղածից էանու կըսի. Սօնին չաթը՞ղնի, չուր եօթ տարի տըմնամ նէ տեղ. քանի տիւ ձու ծես, ես քը խաւձուկ ասնէ տըկըլորիմ, չուր քը ճար կտրի՝ Սօնին թղնէս: Արծիւ եօթ տարի խաւձու ծաց. Պօլօճ եօթ տարի էանու խաւձուկ կլօրեց կոտոտեց. Արծու ճար կտրաւ, մէզեց, մէզեց, գնաց ուր բոն շինեց էն քաղքի թագէաւորի փէշի մէջ: Պօլօճ քարի ճղածից էջաւ տակ, գնաց թագաւորի հարկաւորից քիչմ ապականութուն առից, տարաւ կախտիկ իլից թագաւորի ջօպ: Թագաւոր ձեռ իտուր ուր ջօպից սանտը և թղբիս տը խանէր տիւս, էանու ձեռ չէփէլաւ, թագէաւոր ուր մշակտէր կանչեց սաց. Ըշկի նէա տեղ չէք աւլէր. եմ ձեռ զմէն չափաւլաւ. խէտ սաց, խէտ էլաւ կայնաւ, Արծու խաւձուկ զմէն էանու փէշից ընկան կոտորան: Պօլօճ առքից կանչեց, թագէաւորին սաց. Մշակտիրու սախար մտանի. ես եմ ասկոն արէր. նա եօթ տարի էլաւ Արծիւ զՍօնին բոներ յափս արէր, ես գիշեր ցորեկ յիւր կանեմ չըթըղնի, փախէր էկէր քըմօտ, մա ես քէնէ կը վախենամ, թագաւոր: Դու ձիկ իշ տանես, կանչի զԱրծիւ, բիր խրատ տուր որ Սօնին թղնի, եա չէ, ես տէիմ (միշտ) էասնա տանեմ ձեր խետ: Տիւ էլ թագաւոր ես, Արծին էլ. լէ (բայց) խօրօտ գիցէք, որ տիւք շոջ մարդեր որ եմ ցեղ պատիկ պօլճնիրու խաթըր չը բոնէք, մինք էլ ձեր խաթըր չընք բոնի, աղէկը աղէկից կամչնայ: Թագաւոր ապրած կէնաս, իլի քը մշակ յօրօխկի զարծիւ բիր, խրատի, թըղ զմէր Սօնին թղնի: Թագաւոր մէզեց, մէզեց, ուր մշակոչ սաց. Պօշ բան ի, իլի գնա Արծուն կանչի, թըղ գայ էստեղ:

Արծիւ էկաւ, թագաւոր Արծուն սաց. Իլի շոտմ զՍօնին թըղ, թի չէ նէա Պօլօճ եմ ցեղն էլ, քոն էլ երկրից տըխըլսցցի:

Արծիւ մէկ զուր թեւեր թափ իտուր, թափ իտուր էլաւ զՍօնին իթող:

Պօլօճ առքից էջաւ տակ, թագաւորին ու. Արծին սաց. Հա խօրօտ խելք բոնէք, էլ էասնա անիրաւըթէն մէք անի, չէ՞ որ գեղ կայնի՝ գէրան կը կոտորի:

Շ Ի Ր Ա Կ Ի

ԱԶԿԱՏԱՐԵԱՆ (ԿԻԿԼՈՊԵԱՆ) ԱՄՐՈՅՆԵՐ

Ա Տ Ր Պ Ե Տ Ի

Հայաստանի կիկլոպեան շէնքերի մասին ամբողջական նկարագրութիւնը որքան ցանկալի, այնքան էլ դժուարին և մեծամեծ ծախսերի հետ կապուած է, ուստի և՛ մենք առայժմ շատանում ենք նկարագրելու Շիրակի միայն մի տասնեակ այդպիսի ամբողջներ, որոնց յատկապէս այցելել ենք, ուսումնասիրելու նպատակով, զանց առնելով Կարսի, Խարարա-Քիլիսայի, Գլ-Կայայի, Շօրաղի, Կէջևանի, Մորբերդի, Բասենի Զիվիւնի հին բերդի, Հասան-Ղալա (Վաղարշակերտ) աւանի, Արզրումի միջնաբերդի, Արծթի գիւղի, Լուսաւորչի վանքի, Մշու դաշտի, Գըղիի Թէմրան զալայի, Դերջանի, Դերսիմի և Բալուէի բարձունքների վրայ մեր ճանապարհորդութիւնների միջոցին անցողաբար նկատած նոյնպիսի շինութիւնները: Օգտուելով այն հանգամանքից, որ Մշու դաշտում հեքիաթների մէջ պատմուող կիկլոպներին աշկատար, այսինքն աչքը կատարի վրայ (թուրքերէն թափագեօղ) են կոչում, մենք էլ յարմար համարեցինք կիկլոպեան շէնքերը կոչել աշկատարեան:

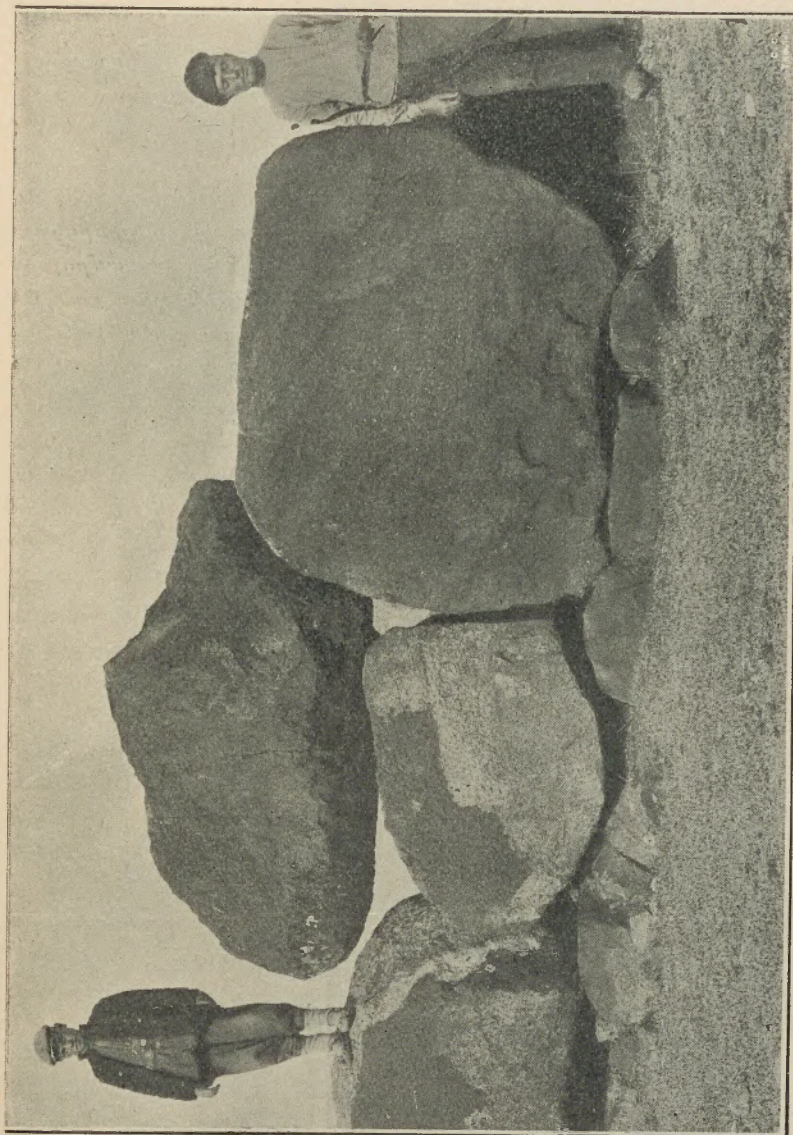
1. Դեռ 1884 թ. ճանապարհորդեցի Շիրակի Ագրակ կամ Ագարակ գիւղը, որի մօտ Խժկոնքի վանքի ճանապարհին՝ Տիկորի ուղղութեամբ նկատելի է այն հսկայական ամրոցը, որը շրջապատուած է կրկնակի աշկատարեան շրջանի պարիսպներով. այս բերդը, որի մակերևոյթը երկու օրավարից աւելի է, շրջապատուած է այնպիսի խոշոր քարերով հիւսուած պարիսպով, որի իւրաքանչիւր կտորը կազմում է մօտաւորապէս մի խորանարդ մետր և աւելի: Այս պարիսպը, որ տեղ տեղ երեք-չորս իրար վրայ բարձուած քարերով է հիւսուած, ապշեցնում է այցելուին: Պարիսպի շուրջը զառիվայրները նոյնպէս ծածկուած են խոշոր որձաքարով, որոնք բոլորովին անմերձենալի են դարձրել այդ ամրոցը իր ժամանակին:

2. Ագրակից գրեթէ տասը կիլոմետր հեռավորութեամբ համանման մի ամրոց էլ կայ հռչակաւոր Տիկոր աւանում, որը ժողովրդից կոչւում է «Կամսարականի բերդ»: Տիկորի տաճարից հէշատ հեռու մի բլուր շրջապատուած է աշկատար պարիսպներով, որի քարերը նոյն չափն ու ձևն ունին, ինչոր ասացինք Ագրակի մասին: Տիկորի պարիսպների քարերը աւելի շատ են թափուած և ցրուած, քան թէ Ագրակինը: Նկատելի է, որ Տեկորի այս պարիսպները խնամքով պահպանելիս են եղել Կամսարականները միջին դարերում, Բագրատունիներից առաջ, քանի որ սրբատաշ քարերի գործածութեան շրջանում այդ ամրոցի քարերին ձեռք չեն տուել: Այս պարիսպների շուրջն էլ որձաքարի կոյտերով է պատած և անմերձենալի դարձրած:

3. Տեկորից անցայ Անի, որ հազիւ 20 վերստ հեռու է Կամսարականների բերդից և կազմում էր դարձեալ Կամսարականների նախկին կալուածքը: Քաղաքի գեղարուեստական ճարտարապետութեան կողքին, այցելուի աչքը բեկուում է կաթողիկոսարանի մօտ ձորի բերանին կանգնած աշկատարեան պարսպի վրայ, որը երկու, տեղ տեղ երեք շարքից է կազմուած և ցոյց է տալիս հեթանոսական Անին, իր սկզբնական կազմով: Այս պարսպի կտորը, աւելի քան տասնհինգ մետր երկարութեամբ, ապացուցանում է որ հեթանոսական Անին էլ ամրոցապէս պարսպուած է եղել ներքուստ և արտաքուստ աշկատարեան որմերով, որոնք Բագրատունիների շրջանում քանդուել և գործադրուել են սրբատաշ պարիսպների կրաշաղաղ որմերի հիմքերի մէջ, որոնք տեղ տեղ նկատելի են:

Այնքան հսկայական են եղել Անիի աշկատարեան շրջանի որմերը, որ Բագրատունիների շինել տուած երկար ու ձիկ պարիսպների, մեծամեծ տաճարների և պալատների հիմքերում այնքան գործածելուց յետոյ, դեռ մինչև օրս տեղ տեղ երևում են կանգուն մնացորդներ: Աշկատար շրջանի մնացորդները ոչ միայն կանգնած են կաթողիկոսարանի (ապա մզկիթի) շարքին Ախուրեանի ձորի գագաթին, այլ նրանց հետքերը երևում են Կըզ-Կալայում (Կոյսաբերդ) և Ծաղկոցաձորի գլխին:

Ծաղկոցաձորի և Ախուրեանի քարայրները, որոնք հազարներով են համարւում, Բագրատունիների շրջանից 20—դար առաջ են հիմնուած, իրենց գոյութեամբ կապւում են նոյնպէս աշքատարեան շրջանի կառուցուածքների հետ: Բերդի պարիսպների մէջ ամրացած տանուտէրներին, (նախարար-իշխաններին), շրջապատող ժողովուրդը, զինուորական զօրութիւնն, ապաստանած է եղել Անի ամրոցի շրջապատի այրերը, հովանա-

Աշխատարանի պարիսպներ
նկար Բ. Քորամանյանի

ԹԻԻ 1

վորուել է իշխանից և պաշտպանել, քնակել է քաղաքին ու ամրոցին։ Ս. Լուսաւորչի տաճարի մօտ գտնուած ստորերկրեայ անցքը Ծաղկոցաձորից Անիի յատակը տանող մուտքը առաջնորդում են ուսումնասիրողին ստորերկրեայ այն Անի քաղաքը, ուր պեղուած բաժան բաժան խորշերը, կարելի է ենթադրել, թէ անհատական

բնակարաններ էին, ինչպէս ցոյց է տալիս նոյնիսկ ճարտարապետ պ. Թ. Թօրամանեանը:

4. Մալխաս բերդի արևմտեան բարձունքի վրայ նոյնպէս նկատելի է մի քանի շարքեր, որոնք բնիկները փարախ (աղլ) են համարում, բայց անկասկած աչկատարեան ամրոցներ են, յար և նման Ագրակի և Տեկորի ամրոցներին:

5. Սրանցից հարաւ-արևմուտք Ծբնի գիւղի բարձունքի վրայ և ձորի մէջ շարէշար նկատելի են որմեր, որոնք իրենց կազմով և դիրքով անցորդին զգալ են տալիս, թէ իրենք ամրոցներ ու բերդեր են եղել և պաշտպանել են քառասուն դար առաջ իրենց կառուցանող ժողովրդին Ասորական և ապա Սկիւթական յարձակումներից:

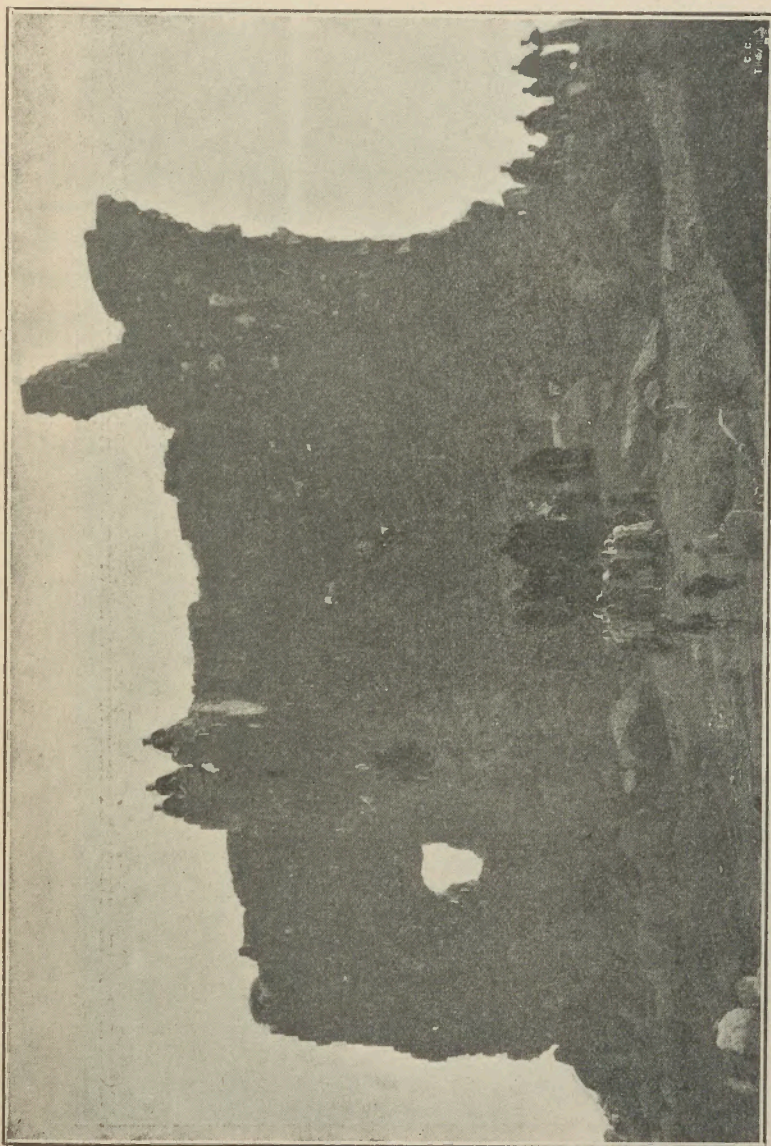
6. Սրանց յար և նման խոշոր քարերով շինուած պարիսպներ կան Անիի մօտ, Ալաճա լեռան լանջին, Բագնայրի (այժմ Ղոզլիջա) տաճարների մօտ, որոնք մեզ մտքով տանում են մեր ճարտարապետական շրջանի սկզբնական դարերը:

7. Անցեալ 1912 թ. օգոստոսին ճարտարապետ Պ. Թ. Թօրամանեանի և մի քանի բանասէրների հետ այցելեցինք Շիրակի Կապիլու (Ղափըլու) գիւղը, որը Ալեքսանդրապօլից դէպի հարաւ տասնհինգ կիլոմետր հեռավորութեան վրայ է գտնուում: Հեռուից երեցաւ գիւղի ամրոցը, որ շատ նման է Թիգնիսի դղեակին: Վերջինս գտնուում է արևմտեան Շիրակում, Արգինայի դիմացը, Թիգնիս գետի ափին, մի բարձր գագաթի վրայ: Այնքան իրար նման են այս ամրոցները, որ կարելի է ենթադրել, թէ Թիգնիսը Կապիլուի յատակագծով է շինուած:

Թիգնիսի դղեակը նոր է, ամբողջապէս կանգուն, երևում է որ Անիի շինութեան շրջանից շատ հին չեն կերտուած նրա որմերը, միայն արտաքին պարիսպները, պահականոցները և շինութեան երեք յարկի ներքին կամարներն են քանդուած, այնինչ արտաքին պատերը ամբողջապէս կանգնած են, իսկ Կապիլուի դղեակը աւերակ է, երկու պատն է մնացել:

Թիգնիսի դղեակի որմերը հիմունքից սրբատաշ քարերով են հիւսուած, այնինչ Կապիլուի սրբատաշ քարերով, կրաշաղաղով հիւսուած պատերը նախկին աչկատարեան որմերի վրայ է դրուած, որոնց մէջ ոչ կիր կայ, ոչ էլ կոփուած քար: Առանց կասկածի Կապիլուի դղեակը Թիգնիսից չորս հինգ դար առաջ է շարուած, և այդ երկու պատերը աչկատարեան շրջանի հիմունքի վրայ կանգնած դիմացել են տասնհնորս դար:

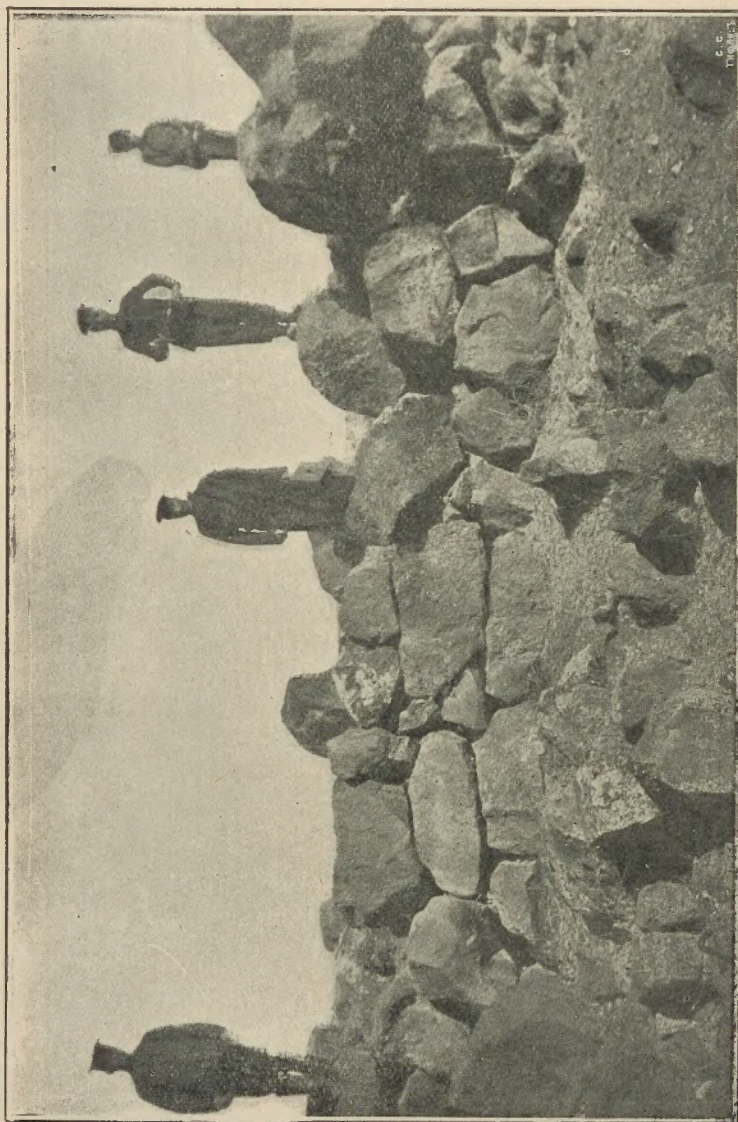
Կապիլուի ամրոցի հիմքի այս վիթխարի քարերը, առանց կրաշաղաղի հիւսուածքը ստիպեցին մեզ հետաքրքրութեամբ ու-

Կապիտի միջնաբերդը եւ աշկատարեան պարիսպները:
Նկար ճարտարապետ թ. Թօրամանեանի

ԹԻՒ 2

սուլմասիրելու գիւղի միւս մասերն ու շրջապատը: Ենթադրու-
թիւններս զուր չանցաւ, գիւղի արեւելեան մասում երեցան հըս-
կայական աշկատարեան պարիսպներ, որոնք տեղ տեղ 30—40
մետր երկարութիւն ունին: Ճարտաբապետ Թօրամանեանը իսկոյն

Աշխատարանի պարիսպներ կապիտալ մեջ.
Նկար ճարտարապետ թ. Խորամանեանի

ԹԻԻ 3

լուսանկարեց այդ պատմական կերտուածքը, որոնց մէջ գործածուած էին խոշոր քարեր, իւրաքանչիւրը մի քառորդ խորանարդ մետր և աւելի ծաւալով:

Պէտք է նկատել, որ արևելեան Շիրակի սրբատաշ քարէ շինուածքները ընդհանրապէս փութիւր քարից են կազմուած, այն

ինչ կապիլուի աչկատարեան ամրոցի և պարիսպների մէջ գործածուած է ամբողջապէս որձաքար: Նոյնիսկ Զ-րդ դարում շինուած միջնադարեան ամրոցը, որի հիմքերը աչկատարեան շրջանի կառուցուածք է որձաքարով, վրան աւելացրած սրբատաշ բարձր որմերը ամբողջապէս փութր քարից են:

Աչկատարեան շրջանի պարսպից ցած 100—120 մետր հեռաւորութեան վրայ մի եկեղեցու սրբատաշ քարերով, կրաշաղաղ որմերի հետքեր կան, ուր քանդակաւոր քարեր շատ կային, բայց պեղելու հնարաւորութիւն չունենալով անցանք դէպի գիւղի արեւելեան կողմը դառնուած քարքարոտ լեռները:

Կապիլուի աչկատարեան կառուցուածքների որմերը տարածուում են նախկին քաղաքի ամբողջ շրջապատը: Այս որմերը դէպի արեւելք տարածուելով հասնում են մինչև «Իշխանի բլուրը», որը ինչպէս թւում է, մի արհեստական հսկայ կուրգան է: Գիւղացիներն այդ կուրգանը «Իշխանի-բլուր» են անուանում աւանդաբար, որի բարձրութեան վրայ ինչոր ապարանքի կրաշաղաղ հիմքերը նկատելի են մինչև այսօր: Երևի աչկատարեան շրջանից յետոյ, մինչև թաթարական արշաւանքներն այստեղ բնակութիւն է եղել: Այս արհեստական բլուրի մէջը դատարկութիւն և այրեր լինելու մասին կասկածներ ունենալով թէև տեղ տեղ ծակծկել են, բայց ոչինչ չեն գտել: Այս բլրի վրայ ման գալիս քայլերի ներքին արձականքի թնդիւնը լսում է:

Այս բարձրութիւնների լանջերին և կատարներին երևում են աչկատարեան շրջանի պարիսպներ, մարդկային մտքի և ձեռքերի արտադրութիւններ, բայց այնպէս էին քանդուած, կործանուած և ժայռի կտորների մէջ տարածուած, որ մի հետաքրքիր մաս չը կարողացանք նկատել, երևում է որ, կապիլուի պատմական շրջանում հին դարերի ընթացքում բարձրութիւնների վրայ շինուած որմերի քարերը քանդուել, տարուել են և ուրիշ կառուցուածքների մէջ են գործածուել, կամ նոյնիսկ «Իշխանի բլուր»ն են կազմել:

Միայն տափարակի և լեռնալանջի պարիսպների հետքերը մեզ այս եզրակացութեան չը հասցրին: Այդ տեղերում հանդիպեցինք բազմաթիւ հեթանոսական գերեզմանների, ժողովրդի պաշտամունքի առարկայ դարձած քառակուսի փոքրիկ անձածկ շինուածքների, որոնք ցոյց են տալիս, թէ հնումը կապիլուի շուրջը մեծ բնակութիւն է եղել: Լեռան ստորոտում գիւղացիները շինում են կաթնատան համար ստորերկրեայ մառաններ, մարագներ և կալեր, որոնց մէջ դուրս են գալիս ինչպէս կարասներով թաղուած դիակներ, նոյնպէս և դազաղ—շիրիմներ (սարկոֆագ)

Դագաղ—շիրիմները շինուած են կարմիր, փուխր քարից, յաճախ քանդակներով, որից կարելի է ենթադրել, թէ դրանք իրենց ամփոփած աճիւնների պատճառով պաշտամունքի առարկայ են եղել: Այս դագաղ-շիրիմները պատրաստուած են սովորական մարդու մեծութեամբ և ծաւալով, ուր գետեղելիս են եղել կաւէ ամաններ, որոնցից խիստ շատ են գտնուում նոյնպէս կարասներում և սոսկական գերեզմաններում: Դագաղ շիրիմների կափարիչներն էլ միևնոյն քարից են պատրուաստուած և զրեթէ 10—12 սանտիմետր հաստութիւն ունին: Մեր ուղեկից հանգուցեալ Վռամ Բաբայեանը գնեց մի քարէ դագաղ-շիրիմ Հայոց Ազգագրական ընկերութեան Ալէքսանդրապոլի մասնաճիւղի թանգարանի համար, որն այսօր գտնուում է նոյն քաղաքի քաղաքային շինութեան բակում:

Բացի այս նկատելի է, որ Կապիլուն ունեցել է առու, որով լեռան լանջերից և հեռու տեղերից ջուրն եկել, լցուել է արհեստական աւազանը, ամրոցի շրջապատի հողերը ոռոգելու համար: Ունեցել է կաւէ փողրանքով ջրանցք, որով խմելու ջուր են մատակարարել ժողովրդին:

8. Այս 1913 թ. ճարտարապետ Թօրամանեանը նկատել էր Հոռոմ գիւղին կպած բարձունքի վրայ գտնուած աշկատաբեան շրջանի կառուցուածքներ, որոնց մասին խօսում էր մեծ ոգևորութեամբ: Նոյեմբերի 6-ին ճանապարհ ընկանք Թօրամանեանի հետ դէպի Հոռոմ գիւղը, որը Ալէքսանդրապոլից միայն 14 վերստ հեռաւորութիւն ունի: Ճանապարհին հանդիպելով Կարաքիլիսա, Ծլոխան, Իմիրխան, Թալիւր-Օղլի գիւղերը, վերջապէս հասանք Հոռոմ: Այս գիւղերը կրում են թաթարական անուններ, XVI—XVIII-րդ դարում, որոնք դրուած են նախորդ գիւղատէր խաների անունով: Այդ հողերը իւրացրել էին թաթար խաները Երևանի սարգարների իշխանութեան շրջանից, որոնք այդ տեղերից հեռացան, երբ հարիւր տարի առաջ Գիւմրին իր գաւառով անցաւ ռուսական իշխանութեան ձեռքը:

Դաղթական հայերը, Թուրքիայի այլևայլ գաւառներից պարբերաբար եկան, գրաւեցին այդ հողերը, հիմնեցին գիւղեր, պահպանելով նախկին տիրոջների անունները: Այդ գիւղերն ընդհանրապէս աւաւարակներում գտնուելով, այդ տեղերում պատմական աչքի ընկնող շինուածք չի կարելի նկատել: Բայց երևում է, որ այդ գիւղերի ամբողջ հանդերին մի ժամանակ տիրել է Հոռոմի բերդը, որը գտնուում է այդ տափարակների մէջ, իւր բարձր և հսկայական դիրքով:

Թէ որտեղից է ստացել Հոռոմ գիւղը իր անունը, որոշ տե-

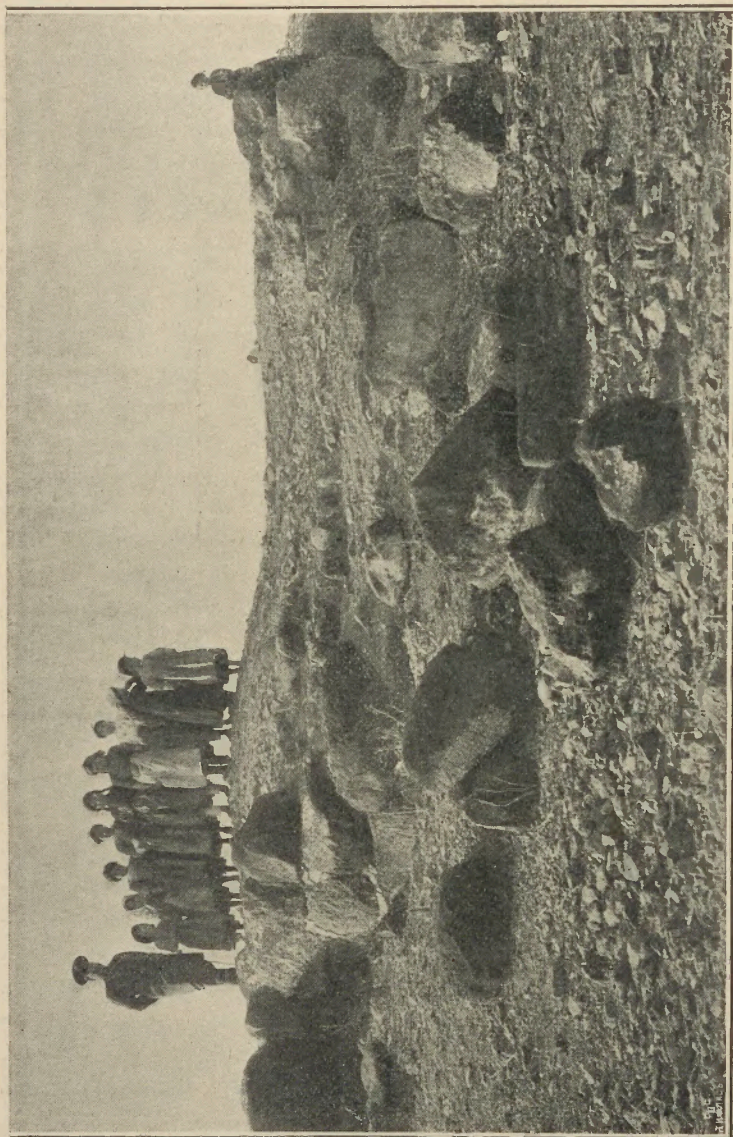
ղեկութիւններ անհնար եղաւ գտնել ինչպէս մեր գրականութեան մէջ, նոյնպէս ժողովրդից աւանդաբար: Գուցէ այս անունը շատ հին է, Ուրարտական Ուրշանների շրջանից, բայց դրական ոչ մի փաստ չըկայ ենթադրութիւններ անելու: Այս գիւղից 25 կիլոմետր հեռաւորութեան վրայ գտնուում է Հոռոմոսի վանքը, որը Թ-րդ դարի հիմնարկութիւն է, գուցէ սա էլ վանքին կալուածք են տուել մեր ջերմեռանդ Բագրատունիները, բայց ոչ մի փաստ չի երևում:

Հոռոմը մեծ դիրք է ունեցել աշխատարեան շրջանում իւր կրկնակի, տեղ տեղ եռակի պարիսպներով, մեծ քաղաքով, և միջնաբերդով, որը մինչև օրս կոչւում է Կալայի կամ աւելի ճիշտը Կալաիչի (Միջնաբերդ): Աւերակ Հոռոմի բերդն ու քաղաքը մեծ է ծաւալով, ոչ պակաս Անի հեթանոսական ամրոցից: Աւերակ Հոռոմի շրջապատի արտաքին և ներքին պարիսպները, ուղիները այնպիսի ժայռերով, ապառաժներով, սեպ սեպ բլուրներով և ցից ցից գլուխներով են զարդարուած, որ այդ ընդարձակ աւերակը, իւր որձաքարի պարիսպներով և քարակոյտերով ժամանակին մի անառիկ բերդ է եղել թշնամիների համար:

Գիւղացիները պատմում են, թէ 1853 թ., Ռուս-թրքական պատերազմի ժամանակ, երբ բաշիրոզուկները, քրդերը յարձակուեցան արևելեան Շիրակի գիւղերի վրայ, դաշտի գիւղականները ապաստանեցին Կալայի բերդը, աշխատարեան պարիսպների մէջ և այդ տեղից դիմադրեցին աւարառուներին: Հոռոմի միջնաբերդն ու պարիսպները ծառայել են ժողովրդին նոյնիսկ ԺԹ-րդ դարում:

Անցեալ Ժ2—ԺԹ-րդ դարի վերջը թուրքերը օգտուելով այդ աւերակ բերդից, նրա կառուցուածքը վերագրել են Զինիվիզներին և Բիւզանդացիներին, որոնց ընդհանրապէս Ռում են անուանում: Յայտնի է, որ ոչ միայն թաթար-թուրքերը, այլ նոյն իսկ Պարսիկ, Աղուան, Գուրդ և ուրիշ արևելեան ցեղերը ինչպէս Օսմանեան պետութիւնը, նոյնպէս նրա նախորդ բիւզանդական կայսրութիւնը, միջնադարեան Վենետիկի, Ճենովայի և ուրիշ իշխանութիւնները «Ռում» անունով են կանչում, նրանց շրջանից և աւելի հին դարերից մնացորդ բերդերը (բոլորն էլ սովորական ձևով) «Ռումկալա» են անուանում: Գաղթական հայերն էլ հետեւելով արևելցիներին գիւղը, համաձայն հայկական տարադարձութեան և արտասանութեան «Հոռոմ» են անուանել:

Ներկայ Հոռոմ գիւղը գաղթականները հիմնել են նախկին աւերակ բերդի արեւմտեան ստորոտում, որը ոռոգւում է Պալլիսի (ձկնոտ) առուակով: Ներկայիս գիւղն ունի 360 տուն բնակու-

Կապիշի մենանի անբաժնեկը Հոռոմի միջնաբերդում.
Նկար ճարտարապետ Ք. Թորամանեանի

ԹԻԻ 4

Թիւն, սրբատաշ քարկիր եկեղեցի, ծխական և կառավարչական
տարրական դպրոց: Գիւղի արեւմտեան մասը հասել, միացել է ա-
ւերակ քաղաքը գրկած բլուրների ստորոտին, որտեղից անմիջա-
պէս բարձրանում են զառիվերը:

Բազմաթիւ է այդ որձաքարով հարուստ բլուրների բո-

լորակը, որի շրջապատում արևմուտքից գտնւում է Սօնգիւրլի, արևելքից Թօմար-Դաշ և Մէջիդլի գիւղերը: Բլրակների արեւելեան, հիւսիսային և արևմտեան կողմը տափարակ է, [շարեքից] Մանթաշ և արևմուտքից Պալըխլի առուակներով է ոռոգուած: Հարաւային կողմը միւս տափարակներից քիչ բարձր է, ունի ցածիկ թումբեր, որոնք աստիճանաբար բարձրանալով տարածւում և հասնում են Արթիք և Հառիճ գիւղերի լեռնալանջերին, որոնք տարածւում են մինչև Արագածի հիւսիս արևմտեան կողերին:

Աւերակ Հոռոմը շրջապատող բլուրների բոլորակ շարքի տարածութիւնը, բլուրների ներքին և արտաքին լանջերով մօտ երկու կիլոմետր տրամագիծ ունի, իսկ բլուրների միջին քաղաքատեղը մի կիլոմետր և տեղ տեղ աւելի երկարութիւն ունի: Այս բլուրները մեծ ու փոքր քսանից աւելի գլուխներ ունին, որոնց բնիկները «Կոնդ» են անուանում, այսինքն կոլատ—ցած ժայռի — բլուր:

Այս կոնդերի գլխաւոր շարքը ձգուած է հիւսիսից հարաւ, մօտ երկու կիլոմետր երկարութեամբ, աւերակ բերդի արևմտեան կողմը, որոնք աչկատարեան քաղաքի գլխաւոր պարիսպն ու մարտկոցներն են կազմում: Կոնդերի հիւսիսային ծայրի վերջին բլուրը գիւղի տափարակից հազիւ 30 մետր բարձրութիւն ունենայ: Հետեեալ կոնդը 20 մետրով աւելի բարձր է, իսկ երրորդ կոնդը, որ Կալաիչի բերդն է կազմում 70 մետրի չափ բարձր է գիւղից: Չորրորդ, հինգերորդ կոնդերը, որոնք աւելի մեծ ծաւալ ունին Միջնաբերդից 10—20 մետր աւելի բարձր են նորանից, իսկ մնացեալ կոնդերը աստիճանաբար իջնում են մինչև Սօնգիւրլի գիւղը: Չորրորդ և հինգերորդ կոնդերի վերին գլուխը նոյնպէս շրջապատուած է աչկատարեան պարիսպով և երևում է, որ ծառայել են ամենահին շրջանում երկրի իշխողների ապարանքներին:

Գլխաւոր արևմտեան շարքի կոնդերի արևմտեան կողերին կան ցած կոնդեր, որոնք տափարակի հետ կապուած են դարիվեր ճանապարհներով: Այս ճանապարհների արտաքին կողերը պարսպուած են տեղ տեղ կիկլոպեան պատերով, որոնք պարսպի տեղ են ծառայել: Այս բլուրների ցած դարիվար լանջերի վրայ նկատելի են հեթանոսական գերեզմաններ, որոնք աստիճանաբար ցած գալով միանում են այժմեան գիւղական հանգստարաններին, որը գտնւում է այդ բարձրութիւնների ստորոտում:

Գլխաւոր շարքի բարձր կոնդերի հարաւային ծայրի կոնդերը աստիճանաբար թեքւում են դէպի արեւելք աղեղնաձև և ապա

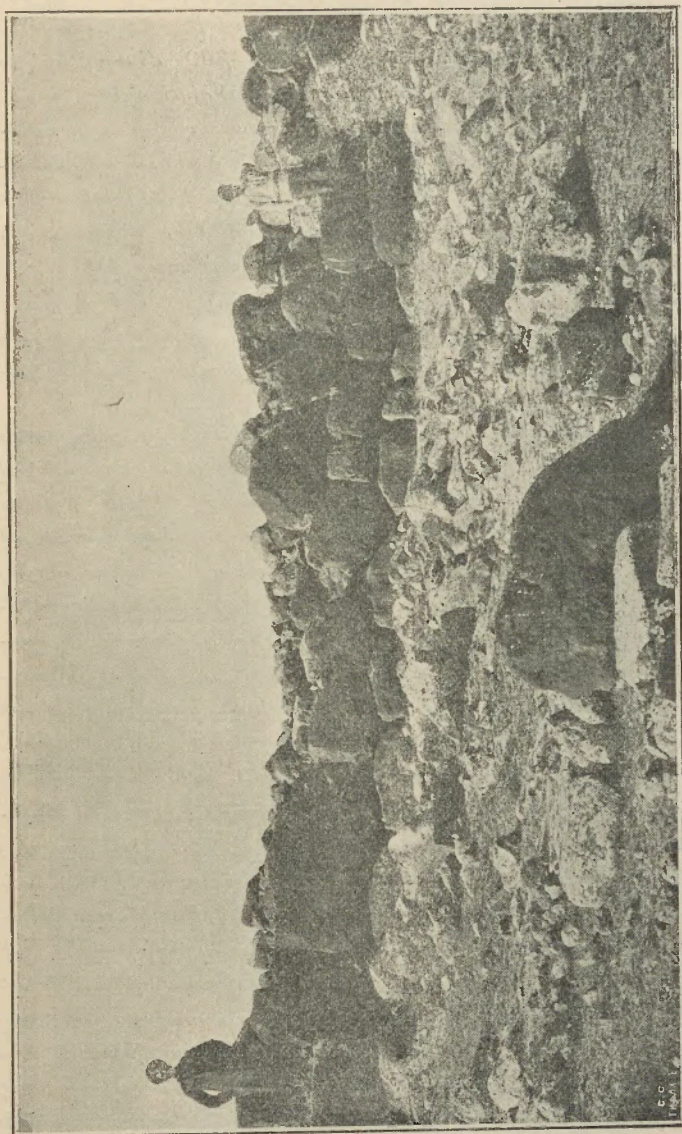
բոլորուելով դէպի հիւսիս՝ գալիս միանում են դարձեալ գլխաւոր շարքի հիւսիսային ծայրի կոնդին, կազմելով մի կիսաբոլորակ պար, շրջանակ: Արեւելեան այս աղեղնաձև կոնդերի շարքը կիսով չափ ցած են բերդի արեւմտեան բարձր կոնդերից, որոնց մէջ տարածուած ընդարձակ տափարակը թեքուած է դէպի արեւելահիւսիս, որը հին քաղաքի տեղն է:

Քաղաքատեղը լիովին տափարակ չէ, նրա մէջ կան թումբեր, ձորակներ, խրամներ, բայց այնքան զգալի խոր ու բարձր չեն, որ ընդհատեն, խանգարեն հարթութիւնը: Արեւելեան ցած կոնդերի լանջերը թեքուելով և իջնելով դէպի արեւելք, միանում են Թօմարդաշի ընդարձակ հովիտին, որի հարաւ-արեւելեան ծայրը տարածւում և հասնում է Ղուլիջան գիւղը, որը նշանաւոր է ապառաժի վրայ կրած բևեռաձև արձանագրութեամբ: Գիտնականները այս բևեռագիրը վերագրում են Արգիշտին, որը Ք. ծ. 784 թ. առաջ թագաւորում էր Ուրարտական աշխարհում:

Հոռոմի բերդաքաղաքի հիւսիսային ծայրի երկու կոնդերի կատարն ու շրջապատը ծածկուած են որձաքարով, որոնց վրայ մարդկային աշխատութեան հետք չի երևում: Սրանց կպած գլխաւոր շարքի երեք կոնդերը շրջապատուած են աշկատարեան կրկնակի պարիսպներով, որոնք այսօր տեղ տեղ երկու մետր բարձրութիւն և մի մետրից աւելի թանձրութիւն ունին, հիւսուած են միաշար խոշոր որձաքարով, որոնց մէջ 1—2 մետր երկարութիւն, 1 մետր բարձրութիւն և այդքան էլ թանձրութիւն ունեցող քարեր շատ կան:

Այս պարիսպների մէջ այսօր տեղ տեղ 2—5 շարք քարեր կարելի է նկատել, բայց երևում է, որ հնումը նրանք 5—6 շարքից են կազմուած եղել, ապա գլորուելով, թափուելով ցածրացել են: Քարերն իրար կողքի շարւած են մեծ ճարտարութեամբ, իրար վրայ դարսուած են խածերով, այնպէս որ այդ ծանր քարերը իրարից կարելի է բաժանել մեծամեծ աշխատութիւնով: Թէև քարերը սրբատաշ չեն, նրանց վրայ երկաթի մուրճի և սանրի հետքեր չկան, բայց որմերի արտաքին երեսներին շարուած են քարերի հարթ կողմերը: Պարիսպները իրենց երկարութեամբ ուղիղ շարքեր են կազմում, բայց ոչ լարաձիգ ճշգրտութեամբ:

Այս երեք կոնդերի ծայրերը, ինչպէս թւում է, սկզբում կոնաձև գլուխներ են ունեցել, բայց մարդկային միտքն ու ձեռքը նրանց բարձր մասը կտրտել և գազաթնելը հարթելով յարմարացրել են դղեակի կամ մեհեանի շինութիւնների համար: Կալաիչին և նրան կցուած երկու կոնդերը, նկատելի է, որ յատ-

Հոռով աչկատարեան ներքին պարիսպները.
Նկար ճարտարագետ Բ. Քոչամանեանի

ԹԻՒ 5

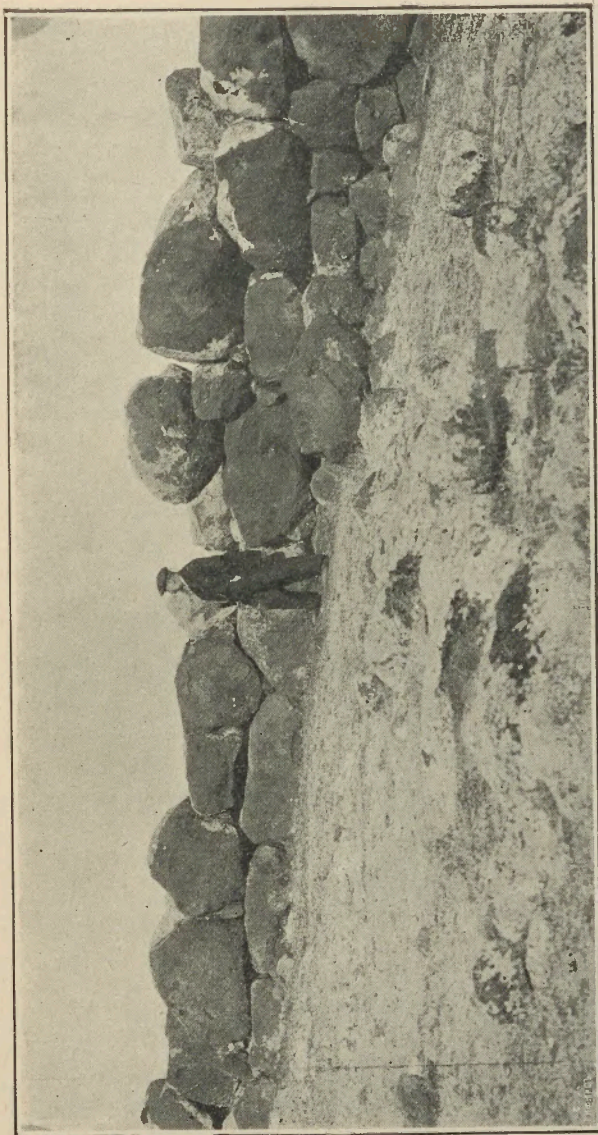
կապէս մարդկային ձեռքով հարթուած են, յարմարութիւններ պոնդծելու համար: Երեք կոնդերի էլ վերին գագաթը շրջապատուած է աչկատարեան վիթխարի պարիսպներով, որոնց մէջ գործածուած քարերը երբէք չէր կարելի առանց մեքենաների բարձրացնել կոնդերի լանջերից: Պէտք է ենթադրել, որ կոնդերի

գլուխները հարթելու համար կտրուած քարերով հիւսել են կըրկնակի պարիսպները և ծածկել լանջերի երեսը: Թէ ինչ վիթխարի գործ է 50 մետր լայնութեամբ և 100—200 մետր երկարութիւն ունեցող այդ որձաքարերի ապառաժների կտրելը, մաքրելը, հարթելը, կարող են մակաբերել ներկայ դարի այն ճարտարապետները, որոնք լեռներ են կտրտում, ծակում երկաթուղիներ անցկացնելու համար: Միայն թէ պէտք է նկատի ունենալ, որ մեզանից 30 և աւելի դար առաջ մեքենայ, վառօդ, ուժանակ չէին գործածուում, այլ մարդկային բազուկները, թիկունքն ու սրունքներն էին գործում: Թէ ի՞նչ ահեկի ոյժ է գործ դրուած, որքան հազար մարդիկ են տանջուած այդ հսկայական գաղափարը իրականացնելու համար, թող հաշուեն մասնագէտները:

Երեք գլխաւոր կոնդերի արտաքին պարիսպները կրկնակի պատերի շարքով իրար միացած են, որոնց հիւսուածքը ոչնչով չեն տարբերուում կոնդերի գագաթների շրջապատի վերին և ստորին պարիսպներից: Այս պարիսպները միեւնոյն շարքերով առաջ են գնացել մինչև հարաւային կոնդի շրջապատը և ապա անցել արեւելեան կոնդերի շրջապատը, հասել են մինչև Կալաիչի միջնաբերդի աւերակները: Այսպիսով կազմել են մի ընդարձակ պարիսպ ամբողջ աւերակ բերդաքաղաքի շուրջը, որը լիովին պատըսպարուած է եղել արտաքին թշնամիներից, ինչպէս բնական կոնդերի շարքով, նոյնպէս և կրկնակի հսկայական պարիսպներով:

Քանի որ չի չափազրուած աշկատաբեան այս հսկայական բերդի պարիսպներն ու մտրտկոցները, չի կարելի որոշել վիթխարի կերտուածքի ծաւալը, բայց եթէ գոնէ մի կիլոմետր ընդունենք բերդաքաղաքի տրամագիծի միջին երկարութիւնը, կարող ենք համարձակ ասել, որ նրա շրջապատի կրկնակի պարիսպները, ներքին և արտաքին ճանապարհների կողիւրին շինուած պատերը, միջնաբերդի և միւս կատարների շրջապատի պարիսպները աւելի քան եօթը կիլոմետր երկարութիւն կստացուի: Եօթը կիլոմետր երկարութիւն, ոչ նուազ մի մետր հաստութիւն և երկու, տեղ տեղ աւելի, սկզբնականը ոչ պակաս չորս մետր եթէ համարենք, թէ ի՞նչ հսկայական գործ կստացուի, կարող է ամեն մարդ գաղափար կազմել:

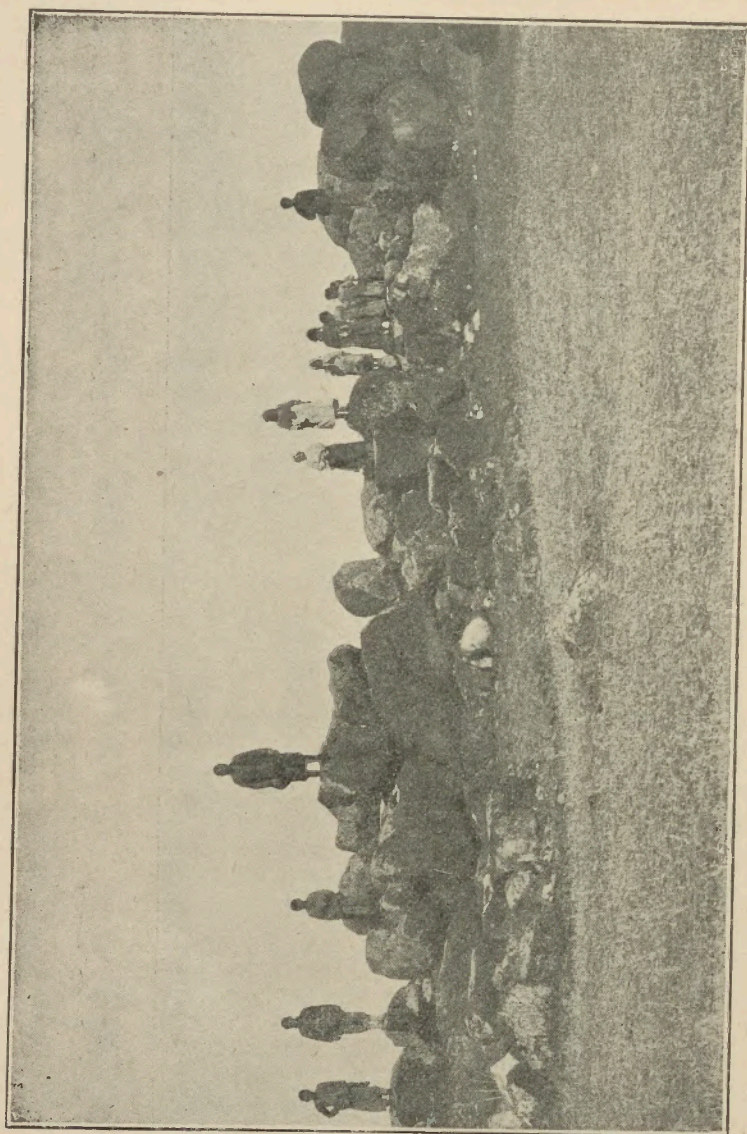
Սակայն միայն բերդաքաղաքի արտաքին պարիսպների հսկայական գործը չէ արմանքի ու զարմանքի առարկայ, այլ քաղաքի ներքին մասն էլ մտածմունքի շատ նիւթ է տալիս: Ինչպէս պարսպից դուրս պարսպաւոր ուղիներ է շինուած դաշտ իջնելու համար, այդպէս էլ փողոցներ են տարածուած քաղաքի

Հոռոմի աշկատարեան արտաքին պարիսպը արեւելքից.
Նկար ճարտարապետ Բ. Բորամանեանի

ԹԻԻ 6

մէջ, հիւսիսից հարաւ և արեւելքից արեւմուտք։ Այս փողոցները թէև՝ ոչ ուղղագիծ, բայց տարածուած են ամբողջ քաղաքի երկարութեամբ և լայնութեամբ, որոնց երկու քովերի բնակարանների որմերն էլ աշկատարեան կերտուածքներ են, մեծամեծ որձաքարերով։

Հոռոմի աշխատարանի պարսպի արտաքին երեսը արեւելքից.
Նկար ճարտարապետ Բ. Բորամանեանի

ԹԻԻ 7

Յայտնի բան է, անողորք ժամանակը քանդել ու մաշել է շատ բան, քամիները հողով ու աւազով լցրել են այդ փողոցները և քանդուած բնակարանները, բայց աշխատարանի որմերի վիթխարի որմերի որձաքարերը դիմադրել են բնութեան դաժան երևոյթներին և դեռ հաստատուն կանգնած են հետաքրքրուողս-

րին փողոցների ուղղութիւնը և բնակարանների դիրքն ու ծաւալը ցոյց տալու համար: Այս բնակարաններն էլ թուով, ծաւալով, որակով և քանակով չեն զանազանուում շրջապատի որմերից, որոնք գրաւում են այցելուի հայեացքը և ժամերով զբաղեցնում:

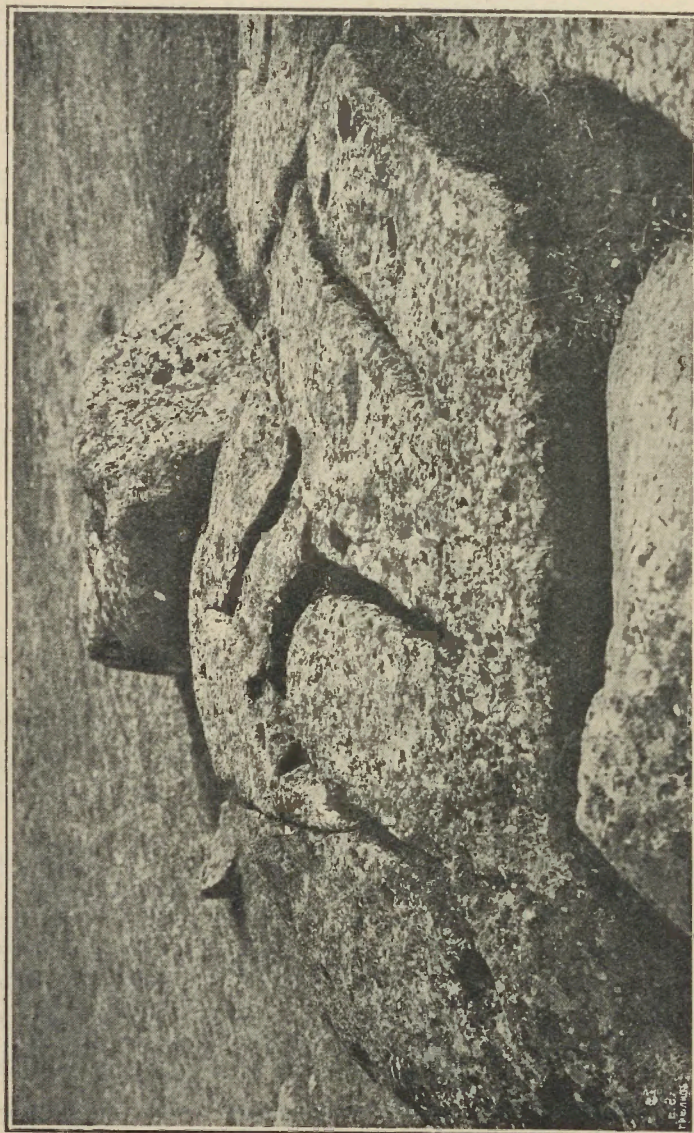
Փողոցների երկու կողմերի որձաքարով շինուած և իրարից բաժանուած բնակարանները մեծ մասամբ ուղղանկիւն քառակուսիներ են կազմում 6—7 մետր երկարութեամբ և լայնութեամբ: Նեղ-նեղ, դարիվեր փողոցները երբեմն ընդհատուած են այդ բնակարաններից, որոնք տարածուած են մինչև կոնդերի ստորոտները և նոյնիսկ լանջերի վրայ:

Քաղաքի մէջ մի տափարակ յատկապէս սալայատակուած է կարմիր փուխր քարով, որ շատ է գտնուում Շիրակում: Բերդաքաղաքի ամեն կողմը մանր, չեչոտ որձաքարով է ծածկուած, բարձրութիւնները բոլորը որձաքար են բովանդակում, աչկատարեան սմբողջ կառուցուածքը որձաքարից է, իսկ այս կարմիր փուխր-քարի սալայատակը խիստ աչքի է ընկնում ամբողջ տարածութեան մէջ: Սալայատակի կարմիր քարերը տաշուած, կոփուած չեն, ոչ էլ շրջապատը ուղղուած, բայց անկասկած է, որ մարդկային ձեռքով են յատակուած և այդ քարերը 5—6 կիլոմետր հեռու տեղից են բերուած:

Այս կարմիր, փուխր քարերը խոշոր են, 2 մետր երկարութիւն, 1 մետր լայնութիւն և $\frac{1}{2}$ մետրից աւելի հաստութիւն ունին: Արտաքին տեսքը ցոյց է տալիս, թէ դրանք բնական իրենց տեղում տարածուած քարեր են, բայց գիւղացիներն երկու քար դարձրել էին, երկու երեք քար էլ իրենց հանգստարանն էին տարել, որոնցից նկատելի է թէ դրանք ուրիշ տեղից են բերուած:

Այս սալայատակի տափարակի շուրջը չորս հատ վիթխարի խոյակ-խարիսխ են գլորուած, որոնց ամեն մէկը երկու մետր ճակատ և հաստութիւն ունի, մի մետր թանձրութեամբ: Խոյակները սրբատաշ չեն, բայց կոփուած են յատկապէս քառանկիւնացրած. այնքան թանձր ու կոպիտ են, որ մինչև անգամ կասկածելի է թուում, բայց սիւների վրայ յարմարեցնելու բոլորակ տեղերը կարծիքները ցրում են:

Այս սալայատակի շարքին գտնուում են հինգ տեղ մեծամեծ ժայռեր, տափարակ երկու մետր երկարութեամբ և մի մետր լայնութեամբ երեսով, որոնց վրայ մի մետր երկարութեամբ և կէս մետր լայնութեամբ պայտաձև տառի նման փորուածքներ կան, որոնք 12 սանիտիմետր լայնութիւն ու խորութիւն ունին: (Տես նկար, № 8): Մի երկուսը աւելի նեղ ու երկար են, միւսները լայն, ձուածն: Թէ ինչի են ծառայել այդ փորուածքները՝ անբացատրելի մնաց:

Պայտածնի քանդակատը քար Հոռոմ քաղաքի մէջ.
Նկար ճարտարապետ Բ. Բորոմանեանի

ԹԻԻ 8

Կոնդերի արտաքին կողքերին նկատելի են հեթանոսական դամբաններ, որոնցից տասի չափ պեղել է հանգուցեալ Բագ. Խալաթեանը, որը հիւանդութեան պատճառով չը կարողացաւ իր զեկուցումը տալ: Հանգուցեալ Բ. Խալաթեանը պեղած դամ-

բաններից գտել էր կաւէ ամաններ, ուլունքներ, մանեակներ, բրոնզէ ապարանջաններ, դաշոյններ և ուրիշ զէնքեր, բոլորն էլ բրոնզէ շրջանից, որոնք ինձ ցոյց տուեց 1911 թ. օգոստոսին:

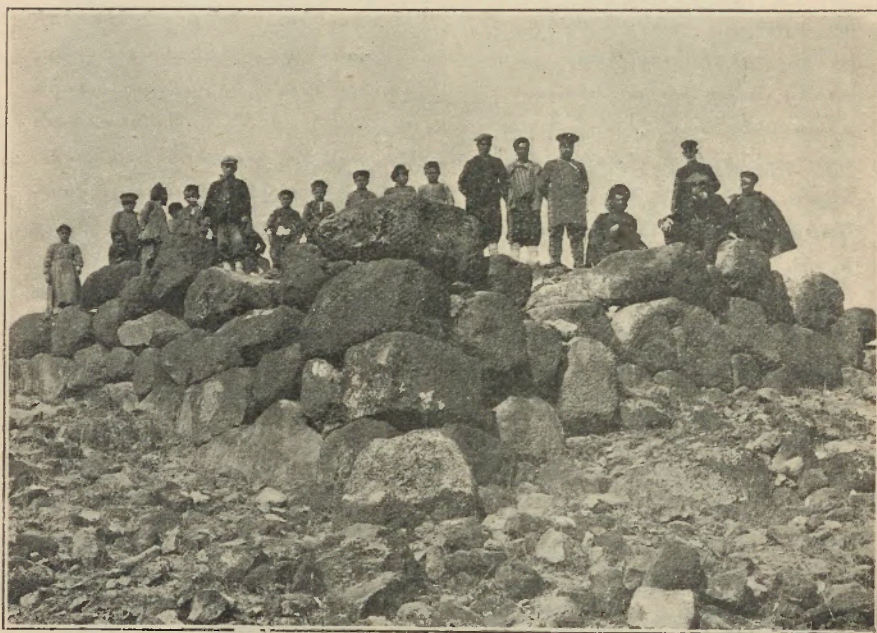
Բերդաքաղաքում մանգալիս գիւղացիներն ուշադրութիւնս կեդրոնացրին յատակից լսուած խոր արձագանքին, սաստիկ դմբգմբոցին, կարծես թէ կամարակապ առաստաղների կտուրին էինք ման գալիս: Այնքան զգալի էին այդ թնդիւնները, որ մտածեցի մի տեղ փորել և որևէ դրական եզրակացութեան հասնել: Բայց փորձառու բնիկները նկատեցին, թէ խիստ խորն են այրերը, որոնք արձագանք էին տալիս: Կոնդերի հիւսիսի լանջերից գիւղացիները բացել են մի քանի ստորերկրեայ այրեր, որոնց խորքերը առաջանալու երկիւղ են կրում: Գիւղացիներին սարսափեցնում է նախապաշարումը, սոսկում են հեթանոսական չար ոգիներից, դեւերից, ճիւղաներից, արեւապաշտների ոսկերոտներից, չեն յանդգնում նեղ ու մութ անցքերից ներս սողալ: Կասկածում են նոյնպէս այրերում ապրող գազաններից, օձերից և չեն համարձակում առաջ գնալ:

Բացուած այրերի բերանները և արտաքուստ երեցող քարանձանները հետաքրքրական չեն, միայն նկատելի է որ ամբողջ այրերը բերդաքաղաքի և շրջապատի կոնդերի մէջ տարածւում են և սրանց բուռնասիրութիւնը խիստ կարեւոր է: Քանի որ Անին նախնական շրջանում ունեցել է հազարաւոր այրեր, որոնք յարմարեցրած են եղել բնակարանների, Հոռոմի աչկատարեան բերդաքաղաքն էլ անշուշտ իր բազմաթիւ բնակիչների այդ հսկայական պարիսպները կանգնեցնողների համար չէր կարող իր այդ բնակարանները չունենալ, որովհետև աչկատարեան շրջանում աւաններն իրարից ընդօրինակում էին կերտուածքներն ու կուլտուրան:

Սեպտձև արձանագրութիւնների ընթերցման մէջ մի իշխան պարծենում է թէ բերդի պարիսպում տասն հազար որձաքար է գործածել: Եթէ Հոռոմի 7 կիլոմետրից աւելի երկարող պատերի քարերը հաշւենք, իւրաքանչիւր մետրին մի քար, կէս մետր հաստութեամբ և բարձրութեամբ, պատերի շարքերը վեց քարից համարենք, ո՛չ թէ տաս հազար, այլ չորս անգամ աւելի, քառասուն հազար քար կարող էինք համարել: Եթէ ամեն մի քարի կտրելուն, բերելուն, տեղը դնելուն տասն օրական բանւորի ոյժ հաշւենք, մօտաւորապէս չորս հարիւր հազար բանւորի ոյժ կստանանք միայն պարիսպների աշխատանքների վրայ: Պէտք է մի այդքան էլ համարել միջնաբերդի, գլխաւոր բերդերի մէջ շինուած տաճարների, դղեակների յարմարեցնելու և այրերի փորելու հա-

մար, որպէսզի գաղափար կազմենք, թէ ինչ գերագոյն ոյժ են գործ դրել այդ բերդը կառուցանելու համար:

Հոռոմի բերդի կենդանի պարիսպները, քաղաքի փողոցներն ու բնակարանների դիրքը մեզ ցոյց են տալիս, թէ ինչ բազմամարդ է եղել Ուրարդացիների և նրանց նախորդ Սալդերի Շիրակը, որ իրարից 5—10 վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուում են Հոռոմի նման մի քանի տասնեակ պարսպաւոր աւաններ, ինչպէս Կապիլուն, Ղուլիջանը, Ադիամանը, Մալխաս բերդը, Անին

ԹԻԻ 9

Միջնաբերդի վերին պարիսպը
Նկար ճարտ. Թ. Թօրամանեանի

Արգինան, Սօսկերտը, Մարմաշէնը և ուրիշները, որոնք ինչպէս երևում է, ոչ միայն միաժամանակ ծաղկած են եղել, կրկնակի և աւելի պարիսպներով պատած, այլ և ունեցել են իրենց իրարից անկախ տանուտէր — իշխանները: Եթէ միւս քաղաքների աշկատաբեան շրջանի վերոյիշեալ պարիսպներն այսօր ամբողջապէս չեն կանգնած այլևայլ հանգամանքների պատճառով, նրանց կցկտուր պարիսպները վկայում են նրանց գոյութեան, ծաւալի և մեծութեան մասին: Իսկ Հոռոմի դեռ կանգուն և հպարտ պարիսպներն ասում են, որ Ուրարդական

շրջանի (Թ. Ը. դար Բ. ծ. առաջ) այն արիւնահեղ մրցման դարում, ուր Ասորեստանի թագաւորներն ահաւոր բանակներով յարձակուում և հարիւրաւոր բերդեր և բերդաքաղաքներ էին աւերում Նախրի և Ուրարդուի երկրներում, մեր տանուտէր—իշխաններն իրենց ժողովրդով պարտաւորուած էին աշկատարեան բերդեր ունենալ, նրանց ամրացնել մեծ նախանձախնդրութեամբ:

Հոռոմի պարիսպների շարքերում, ինչպէս ասացի, չի կարելի նկատել մի քար, որը մուրճով, ծէրիով կամ սանրով ոչ թէ սրբատաշուած, այլ գոնէ կոփուած լինի: Աշկատարեան այս ահաւոր կառուցուածքի մէջ բոլորովին տարբեր կազմ ունի Կալաիչի միջնաբերդի վերին պարիսպը և նրա գագաթի աւերակ մեհեանի հիմքը: Այս երկու շինութեան քարերը ոչ միայն երկաթի գործիքով կոփուած են, այլ նոյն իսկ շարքերը բոլորովին տարբեր կազմ ունին բերդի և բերդաքաղաքի շրջապատի պարիսպներից: Այստեղ ոչ միայն հմուտ արհեստագործի—վարպետի միտքն է աշխատել, այլ գործել են արուեստագէտ-ճարտարապետները հմտութեամբ:

Վերևի Թ. 9 պատկերում նկատելի է, որ միջնաբերդի անկիւնաւոր պարսպի մնացորդը, որի հինգ շարքը այսօր կանգնած է, որի շուրջը թափուած քարն ու հողը ծածկել են ստորին շարքերը, աւելի հին է, քան թէ մեհեանի կրաշաղաղով հիւստուած որմերը: Քարերն այնպէս են իրար քով շարուած և այնպիսի կապերով են իրար միացած, որ կարող են այսօր ամեն մի հմուտ վարպետի նախանձը շարժել: Ծշմարիտ է որձաքարերի երեսն ու շրջապատը հռանկիւնով չեն սրբատաշուած, բայց նկատելի է որ ամենքն էլ ծէրով, մուրճով հարթուած—կոկուած են, պատը լարով է շարուած, շարքերն իրար վրայ կշռով են դարսուած: Պարզ է որ աշկատարեան պատուարները շինող բիրդ ձեռքերը չէին կարող քարերը այսքան քառակուսիացնել, կոկել և այսքան միտք գործ դնել: Թէև սրանք էլ առանց կրաւազի շաղախով են հիւստուած, բայց մանր քարերով այնպէս են իրար կապուած, որ Ուրարդական շրջանից մինչև այսօր հաստատ կանգնած են և դեռ սպառնում են այդքան էլ տոկալ:

Անշուշտ վարպետը կրաւազի գործածութիւնից առաջ է կերտել այս պարիսպը, ապա թէ ոչ այնքան խնամքով որմ հիւսողը չը պիտի խնայէր իր յիշատակարանը յաւիտենականացնելու համար շաղաղով ամրացնել իր ձեռակերտը: Այս պարսպի որձաքարերն էլ մամոռսուած են, դարերն իրենց կնիքը դրել են նրանց վրայ, բայց ապառաժի բեկորները կարծես խպնում են շրջապատուած այն աշկատարեան պատուարներից, որոնք թէև

հսկայ, բայց իրենց բիրտ նախորդներն են: Անշուշտ աչկատարեան պատուարների և սրանց կերտուածքի ժամանակամիջոցը մի քանի դարերով իրարից հեռու են:

Մեհեանի պատերը (տես նկար թիւ 4) բոլորովին տարբեր կազմ ունին նոյն իսկ վերևը խօսուած կալաիչի միջնաբերդի պարսպից: Թէև այստեղ գործածուած քարերն էլ միայն կոփուած ու կոկուած են, սրբատաշ չեն, բայց կրաւազի շաղաղով են հիւսուած: Անշուշտ այս մեհեանը շատ ուշ է շինուած միջնաբերդի պարսպից, պատկանում է այն շրջանին, երբ գործածական էր մեր աշխարհում կրաւազի շաղաղը: Այս շէնքի էլ պատերի շարքերը որձաքարերից են, այնքան էլ չեն զանազանոււմ իր տաշուածքով միջնաբերդի պարսպի մէջ գործածուած քարերից, բայց ամբողջ կազմից երևում է, որ սրանք շինող վարպետները նախորդներից անհամեմատ աւելի ճարտարութեամբ են օժտուած եղել:

Միայն կրաւազի շաղաղը չէ մեհեանի կազմի առաւելութիւնը, այլ որմերը շարուած են կրկնակի՝ արտաքին և ներքին շարքերով, որը հիմնաւորապէս տարբերոււմ է ինչպէս աչկատարեան շրջանի, նոյնպէս միջնաբերդի պարսպի որմերից: Այս քառակուսի շէնքի լարաձիգ պատերից դուրս են հկած ինչպէս մէջտեղերից, նոյնպէս անկիւններից կարկինի ճշտութեամբ կիսաբոլոր աշտարակներ: Թէև այսօր հիմքից հազիւ մի մետր բարձրութեամբ որմեր են երևում, բայց դրանք ցոյց են տալիս, որ ժամանակին իրենց վրայ կանգնած են եղել կիսազլանաձև աշտարակներ, կամ մեհեանական մուտքեր, որոնք ծառայել են հեթանոս շրջանի իշխան-քրմերին որպէս մեհեան — ապարանք:

Այս շէնքի հիմքն ու ծաւալը ցոյց տալու համար կարևոր յատակագիծը դուրս բերիլու հնարաւորութիւն չեղաւ, քանի որ պեղելու կարիք կար, բայց լուսանկարն արդէն պարզ ցոյց է տալիս, թէ նա ինչ հսկայական գործ է եղել: Շէնքի կազմն ու ձևը ցոյց է տալիս, որ նա եթէ Ուրարդական շրջանին չի պատկանում, այդ դարերից էլ շատ ուշ չէ կերտուած:

Հետևաբար Հոռոմի բերդաքաղաքը իր գոյութեամբ հրապարակ է գալիս ապացուցանելու մեր երկրի ամենահին կուլտուրայի երեք գլխաւոր շրջանները: Տալաղոյս չը կայ, որ աչկատարեան հսկայ պատուարները իրենց գոյութիւնն ունեցել են Ուրարդական շրջանից շատ վաղ, երբ երկրի բնիկները պարտաւորուած էին իրենց հայրենիքը պաշտպանել ինչպէս երկրի ներքին իշխանների իրար դէմ ունեցած ոտնձգութիւններից, նոյնպէս արտաքին թշնամիների յարձակումներից: Աչկատարեան պա-

տուարները կառուցուել են այն դարերում, երբ դեռ երկաթի գործածութիւնը գոյութիւն չուներ: Անշուշտ այս շրջանի ժամանակամիջոցը առայժմ որոշելը վաղաժամ է, կարևոր է դեռ դրական ապացոյցների, միայն աներկբայ կարելի է ասել թէ Ուրարդական շրջանից շատ վաղ է, քանի որ Ուրարդական շրջանում երկաթի գործածութեան մասին ոչ միայն վկայում են բեկոռած արձանագրութիւնների բովանդակութիւնները, այլ նոյն իսկ դրանց գոյութիւնը, որոնք կատարուել են սրբատաշուած որձաքարերի վրայ ամենայն ճարտարութեամբ:

Կալայիչի միջնաբերդի պարսպի որմերը ցոյց են տալիս որ բերդաքաղաքը գոյութիւն ունեցել և ծառայել է Ուրարդական այն շրջանում, երբ երկաթի գործիքներով կարողանում էին կռիւլ որձաքարերը և աւելի կանոնաւոր պարիսպներ շինել:

Մեհեանի կրաւաղի շաղաղով հիւսուած պատերը և նրանց վրայ գործ դրուած հմտութիւնը ցոյց են տալիս, որ Հոռոմի բերդաքաղաքը իր գոյութիւնը շարունակել է նոյնպէս Ուրարդական իշխանութիւններից յետոյ, գուցէ Արմէնների նախնական շրջանում:

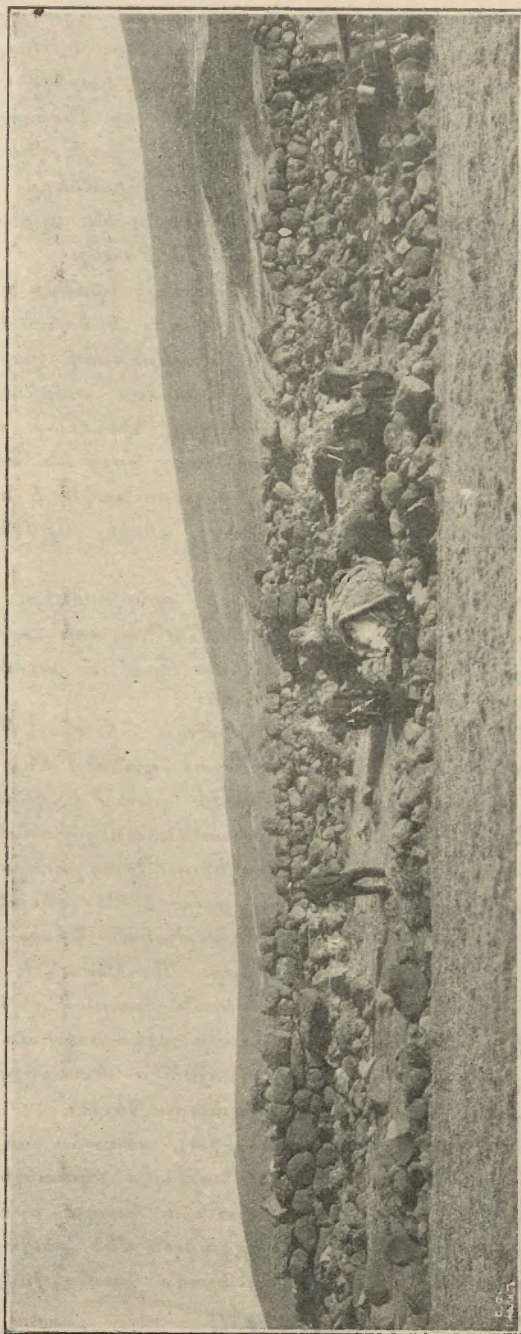
9. Աչկատարեան բերդերի պարիսպների կտորներ նկատուում են Ռահ գետի ափերում, Շահնաւարի ձորում, Բագրատունեան շրջանի կաթողիկոսանիստ Արգինա աւանի մօտ, որը կարիք ունի ուսումնասիրութեան:

10. Արգինա աւանից դէպի հիւսիս, Թիգնիս և Մօքիւզ վտակների ափով բարձրանալով գտնում ենք յայտնի Սոսկերտ բերդի աւերակները, որը, ինչպէս երևում է, վերաշինուած է նոյնպէս Արշակունեան և Բագրատունեան շրջաններում: Այս գիւղը երկար ժամանակ Բաշ-Շէօրագեալի (Երագգաւորս աւանի) Մալխասների ամառանոցն է եղել, բայց 1850 թուականից ի վեր Մադադ-բէգն այդտեղը տուեց գաղթական Շիա—թուրքերի, որոնք ապրում են մինչև մեր օրերը: Սոսկերտի և շրջակայ գիւղերի պարիսպներն ու ամրոցները իրենց կազմով յիշեցնում են Տիկուրի, Ագրակի, Կապիլուի և Հոռոմի աչկատարեան շինուածքները և ապա յաւելուածներ, որոնք նոյնպէս հետաքրքրական նիւթեր են տալու մեր կուլտուրական պատմութեան:

11. Մարմաշէնի (Կանլիշա) սեպածե արձանագրութիւնից դէպի գիւղ և ճանապարհին նոյնպէս նկատելի են աչկատարեան պարիսպներ, քանդուած և հատ ու կտոր, որոնք ցոյց են տալիս թէ Պահլաւունիները ուրարդական մեծ քաղաքի մօտ են հիմնել իրենց ուստանը, և տաճարներով, կամուրջով, այգեստաններով ու ապարանքներով զարդարել:

12. Արագածի բարձր լանջին բազմած Աղիաման գիւղում կայ մի աշկատարեան պարիսպ, որ ինչպէս պատմում է պ. Թորամանեանը, միննոյն կազմուածքն ունի, ինչ որ ունին Հոռոմն ու Կապիլուն: Դեռ աւելի մեծ տիրանական ժայռերով են հիւսուած այդ ամրոցի պարիսպները, աւելի հրկար քան թէ նախորդները:

Վերջացնելով մեր նկարագրութիւնը՝ պարտք ենք համարում յայտնիլ, որ հայ ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեան սիրայօժար, անձնագոհ ճարտարապետապ. Թորոս Թորամանեանը չը զըլացաւ իր լուսանկարները յանձնել գործիս մէջ ապագրելու համար: Միանգամայն նրա հետ միասին ենք հղել Վերոյիշեալ 9 գիւղերում, ուր նա թէ լուսանկարել է թէ լուսանկարել է աւերակների մասին իր տեսութիւնները:

Աղիամանի աշկատարեան պարիսպը
նկար ք. Թորամանեանի

ՏՆՇՏՆՇԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ՎԵՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒԹ

ՇԱՏԱԽԻ ՇԱԼԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ,

Ե. Լալայեանի

Վասպուրականում բաւական տարածուած է շալագործութիւնը, ոչ միայն գիւղերում, այլ և Վան քաղաքում կան բաւականաչափ շալագործներ, սակայն շալագործութիւնն ամենից աւելի տարածուած և մանաւանդ կատարելագործուած է Շատախ գաւառի Թաղ գիւղում, և այս այն պատճառով, որ այս գիւղը չափազանց ժայռոտ և վարելահողից զուրկ լինելով՝ չի կարողանում ոչ երկրագործութեամբ և ոչ էլ խաշնարածութեամբ պահել իւր բնակիչներին, կամայ ակամայ պիտի զարգանար մի արհեստ և որովհետև մօտակայ Նորդուղ գաւառի սքանչելի արօտատեղիները մեծ զարկ են տալիս խաշնարածութեան, հետևապէս և՛ այս գիւղացիները մեծ յարմարութիւն ունին հեշտութեամբ ձեռք բերել մեծ քանակութեամբ բուրդ, որից շալ գործել և ծախել ոչ միայն Նորդուղի, այլ և ամբողջ Վասպուրականի բնակիչների վրայ:

Հետևեալ աւանդութիւնը բնորոշում է այս գիւղի տեղագրութիւնը:

Մոքս գիւղից մի հայ մարդ պսակուելիս չէ կամեցել որ իւր կինը, սովորութեան համեմատ, առաջին գիշերը պատկանի գիւղի կալուածատէր քիւրդ բէկին, ուստի խնդրել, աղաչել է, որ բէկը գոնէ չգայ իրենց տուն՝ քանի որ հիւրերը չեն ցրուել և երբ ցրուին, ինքը նշան կը տայ՝ ճրագը հանգցնելով: Բէկը զիջել է և խոստացել համբերել: Գիշերը այս երիտասարդը իւր ջորիների ոտներին պայտեր է խփել, հակառակ կողմը դարձնելով, որպէսզի սրանց հետքից կարելի չլինի ենթադրել, թէ այս տնից հեռացել են, այլ ընդհակառակը եկել են դէպի այս տունը, յետոյ իւր Թանգագին իրիւրը բարձել է ջորիներին ու ճրագը վառ թողնելով՝ իւր նորահարսի հետ փախել, եկել Շատախի հաւաքարացի բէկի մօտ: Այստեղ պատմելով իւր փախստեան պատճառը՝ խնդրել է թոյլ տալ իրեն մերձակայ ժայռերի մէջ բնակու-

Թիւն հաստատել, որպէսզի, եթէ Մոքսի բէկը հետապնդի՝ կարողանայ պաշտպանուել: Հագարացի բէկը թոյլ է տուել, և սա դառել է այս գիւղի հիմնադիրը:

Այստեղ Քիւրիկ և Գիւլուական լեռները միմեանց հանդէպ ցցուելով կազմում են մի փոքրիկ ձորակ, որի մէջ միանում են Տիգրիս և Սիվտըկնայ գետերը: Քիւրիկ լեռը միանգամայն ապառաժ է, ուղղահայեաց, իսկ Գիւլականը տերրամենբրով իջնում է: Այս տերրամենբրից առաջնի վրայ կառուցուած է եղել մի ամրոց, իսկ երկրորդի վրայ հին Շատախ գիւղը, ուր այժմ գտնւում է Հեշատ, 6 տնից բաղկացած գիւղը: Այժմեան Թաղ գիւղի տները գլխաւորապէս գետեղուած են Քիւրիկ լեռան լանջին, մինը միւսի վրայ, մինի կտուրը միւսի համար բակ և ճանապարհ ծառայեցնելով: Գիւլական լեռան ստորոտում կայ մի փոքրիկ, հարթ տարածութիւն, ուր այժմ կառուցուած է ոստիկանատունը, սրանից փոքր ինչ բարձր տարածւում է մի շատ հին գերեզմանատուն, ուր աւանդաբար ցոյց է տրւում նաև Չար Յուլիանոսի, Թերևս սրա մի զօրավարի, գերեզմանը: Գիւղի մէջ կայ չորս փոքրիկ, հասարակ եկեղեցիներ, որոնց շուրջը կան բաւական ընդարձակ գերեզմանատներ: Տիգրիս և Սիվտըկնայ գետերի եզրերին տնկուած են ուռենիներ և բարդիներ, որոնք շատ գեղեցիկ տեսք են ընծայում գիւղին:

Յաճախ Քիւրիկ լեռան գագաթից ձեան հիւսերը ներքև են գլորւում, մեծ ֆլաւս պատճառելով գիւղին: Բնակիչները բոլորն էլ հայեր են, մօտ 250 տուն: Ամբողջ գիւղը հազիւ 100 օրավար հող ունենայ, ուստի և հազիւ մի քսան տուն պարապում են երկրագործութեամբ: Շրջակայքում կան լաւ արօտատեղիներ, այնպէս որ մի ժամանակ այստեղ շատերը պարապելիս են եղել խաշնարածութեամբ, այժմ անապահովութեան պատճառով շատերը ծախել են իրենց հօտերը. կան մի քանի փոքրիկ այգիներ, ուր աճում են խնձորի, տանձի, ծիրանի և ընկոյզի ծառեր: Պարտէզներում մշակում են բաւական մեծ քանակութեամբ ձմերուկ և վարունգ:

Բնակիչներից մօտ 140 տուն պարապում են շալագործութեամբ, 50 տուն խանութպանութեամբ, 20 տուն երկրագործութեամբ և 40 տուն էլ շրջիկ մանրավաճառներ են: Մեղուապահութիւնը բաւական տարածուած է, ամենաքիչը 40 տուն կունենան մեղուներ, միայն պահում են հին սիստեմով, այժմ միայն մի փեթակ դրուած է Դատանի ձեռով:

Միայն հինգ տարի առաջ սայլի ճանապարհ շինուեց այս գիւղից մինչև Վան քաղաքը:

Գիւղը մտաւորապէս բաւական բարձր է, այժմ ունի թէ օրիորդաց և թէ տղայոց մի մի ուսումնարան, և գրեթէ բոլոր տղամարդիկ գրագէտ են. նոյն իսկ այստեղի երիտասարդութիւնը «Տիգրիս» անունով մի խմորատիպ շաքաթաթիւրթ է հրատարակում:

Գիւղի տնտեսական զրուծիւնը ընդհանրապէս վատ չէ, որովհետեւ բնակիչները շատ աշխատասէր են և սրանց գործած շալերը մինչև վերջին ժամանակներս շատ լաւ ծախւում են:

Ծերունիների ասելով կտաւ և շալուարի շալ գործելը շատ հին ժամանակից ի վեր սովորական է եղել. միայն մօտ 60 տարի առաջ Չարօի Մուխսի Խլօն, Բնոշ Վարդիկը, և Տէր Պետրոսի լաճ Տէր Մկրտիչը հնարել են մեծ շալ և «ապա» գործելը, որ այժմ ընդհանրացած է գիւղում, և այնքան էլ դժուարին արհեստ չէ, մի տարի աշակերտութիւն անելով կատարելապէս սովորում են:

Շալագործութեան ազդեցութիւնը կայանում է նրանում, որ թէ տղամարդիկ և թէ կանայք շատ լաւ են հագնւում, միայն շալ գործողները հորի խոնաւութեան պատճառով տանջւում են յօդացաւից, իսկ գունաւոր շալ գործողներն աչքացաւ են ստանում:

Շալերը գործում են 54 սանտիմետր լայնութեան և 12 մետր երկարութեան, նրանից կարում են տղամարդկանց անդրավարտիկ, կանանց շրջագետ և հոգեորականների համար ֆարաջա: Ո՛չ միայն Վասպուրականի, այլ և Տաճկաստանի և Ռուսաստանի հայ քահանաներից ու վարդապետներից շատ շատերը իրենց ֆարաջաներն այս կտորից են կարում: Բաւական գեղեցիկ տեսք ունին և դիմացկուն են:

Բացի շալից գործում են նաև «ապա»—վերարկուի համար կտոր: Շալի թոփը Թաղ գիւղում վաճառւում է 70 դուրուշից մինչև մի ոսկի (5 ր. 60 կ.—8 ր. 60 կ.), վանում 80 դ. մինչև 115 դուրուշ (6 ր. 40—9 ր. 20 կ.) էջմիածնում 12—15 ր. Թիֆլիսում 15—18 դուրուշ: Ռուսաստան անցկացնելիս մի թոփի համար մաքս են վճարում 90 կոպէկ, Թաղում հաւաքականօրէն տարեկան 6—7000 թոփ շալ են գործում:

Բ Ո Ւ Ր Դ Լ Ո Ւ Ա Լ.

Սովորաբար բուրդը լուանում են տղամարդիկ, առաւելապէս գետում: Մեծ ոչխարինը երկու մաս անելով, իսկ փոքրինը ամբողջովին թրչում են ջրի մէջ, դնում մի սալքարի վրայ և տփոցով տփում, ձեծում, այնքան որ բուրդը սպիտակւում է: Տփոցը 70 սանտիմետր երկարութեան և մօտ 19 սանտիմետր լայնութեան, և 5 ս. հաստութեան մի փայտ է, մի ծայրը, կոթը

կլորացրած, որ յարմար լինի բռնելու: Երբ տփելուց բուրդը սպիտակում է՝ ձգում են ջրի մէջ և շերտերը բաց անում, որպէս զի լաւ մաքրուի: Ապա ձգում են թոկի վրայ և կամ փռում քարերի վրայ, որ չորանայ:

Այսպէս են լուանում ոչխարի բուրդը, իսկ այծի կեաժը նախապէս ձգում են ջրի մէջ և կոխկռտում, հանում ճմլում և ապա տփում: Առնուազը վեց անգամ թրջում, մրդում և տփում են: Ամառը կէս, իսկ ձմեռը երկու օրուայ ընթացքում է չորանում, թէ բուրդը և թէ կէաժը:

Ք Ր Ք Ր Ե Լ.

Թէ բուրդը և թէ կեաժը լուանալուց և չորացնելուց յետոյ ձեռքով քրքրում են: Այս աշխատանքը սովորաբար կատարում են կանայք: Նստում են ծալապատիկ, բուրդը կամ կեաժը դնում իրենց ձախ կողմը, ձախ ձեռքով բռնում դրա ծայրից, իսկ աջով շարունակ քաշում բուրդը և ձգում իրենց առջև: Երբ մօտաւորապէս մի կէս ֆնդաչափ քրքրած են լինում, բոլորը վերցնում են, թեթեակի ուրորում, $\frac{1}{2}$ —1 մետրաչափ երկարութեան և ապա կծկում՝ իրար վրայ փաթաթում: Այս փաթոյթը կոչւում է քեօլա: Օրական մի կին կամ տղամարդ կարող է մի հոխայից մինչև երեք հոխա (3 ֆունտից-9 ֆ.) բուրդ քրքրել: Հոխա ու կէսը քրքրում են մի դուրուշի (8 կ.), ուրեմն օրական մի կին այս գործով կարող է վաստակել միմիայն 8—16 կոպէկ:

Կ Ձ Ե Լ (ԳՁԵԼ).

Բուրդ կամ կեաժ քրքրելուց յետոյ զգում են սանդերքի վրայ բացառապէս կանայք: Սանդերքը ընկոյզի մի տախտակ է 60 սանտիմետր երկարութեան, 30 սանտիմետր լայնութեան և 3 սանտիմետր հաստութեան. սրա ըստ լայնութեան ծայրերից մինը ուղիղ է, միւսը կիսաբոլոր, և վերջանում է մի կլոր մասով, որ յատկապէս բռնելու համար է շինուած և կոչւում է պոչ: Տախտակի ըստ լայնութեան ուղիղ ծայրի մօտ երկու շարքով խփուած են քառասնական երկաթէ ձողեր՝ 20 սանտիմետր բարձրութեան: Սրանք կոչւում են մատեր: Մատերը միմեանցից կէս սանտիմետր, իսկ մատերի շարքերը $1\frac{1}{2}$ սանտիմետր հեռու են լինում: Մատների ծայրերը սրած են լինում, այնպէս որ կարող են ծակել, ուստի և չգործածած միջոցին սրանց շարքերի մէջ անց են կացնում մի ձող, որ երկու կողմում թևեր ունենալով յանկում է մատների ծայրերի վրայ և ծածկում նրանց: Այս ձողը

կոչւում է սանդերքի բերան կամ ղաւշա՛ն, որ քրդերէն դարձեալ նշանակում է սանդերքի բերան ²(դաւ=բերան, շահ=սանդերք)։ Սանդերքի գործածութիւնը կատարւում է այսպէս. նստում են ծալապատիկ, մի քար դնում ձախ ոտի մօտ, սանդերքի մատների մասը տնկում այս քարի վրայ, ծունկը դնում սանդերքի պոչի վրայ, որով և անշարժ պահում են նրան։ Ապա վերցնում են քէօլանը, երկու ձեռքով բռնում ծայրերից, անցկացնում սանդերքի մատների վրայ և երկու կողմից էլ քաշում. ամեն մի ձեռքում մնում է մի կտոր բուրդ, որ կոչւում է բուռ։ Այս բոլորը միմեանց վրայ են դնում, ծայրերից բռնում, կրկին մատների վրայ անցկացնում և կրկին քաշում։ Այսպէս կրկնելով 3-4 ան-

Բուրդ գզել

գամ, դնում են մի կողմ, ապա երեքական բուռ վերցնելով թեթեակի ոլորում են միմեանց վրայ, այնպէս որ ստացւում է գլանաձև 5-10 սանտիմետր տրամագծով և կէս մետր երկարութեան կանձ։

Այս կանձերը կրկին անգամ միեւնոյն ձևով գզում են և աւելի փոքր կանձեր շինում։ Այս երկրորդ անգամ գզելը կոչւում է ըստկել (մաքրել)։

Մի կին օրական կարող է գզել 3-5 նուկի*), նուկին 15 փարայով (3 կ.)։ Բերեմն կարող է վաստակել միայն 9-15 կոպէկ։

*) Նուկին հռոմէական է կէս օթի կամ 641 կրամի և կամ 3 ֆունտի։

Ն Ե Ր Կ Ե Ն

Բուրդը և կեաժը ներկում են թէ տղամարդիկ և թէ կանայք «դլուզ» կոչուած կարասի մէջ, որ $1\frac{1}{2}$ մետր խորութիւն և մօտ 20 սանտիմետր տրամագիծ է ունենում և թաղում է թոնրի կողքին այնպէս, որ վերջինիս տաքութիւնը թափանցի սրան: Ոմանք՝ չեն թաղում այս կարասը, այլ ներկելիս դնում են մարմանդ թոնրի վրայ: Ոմանք էլ այս կարասի փոխարէն գործ են ածում պղնձէ կաթսայ:

Նախ և առաջ պատրաստում են մի շիջուկ, որի մէջ, որոշ բաներ աւելացնելով ներկում են կանաչ, կապոյտ և մանիշակագոյն: Երկու նուկի մանրած բորակը (potacium) իւր ծաւալի հինգ չափ ջրով եռացնում են մի կաթսայի մէջ և ապա մի նուկի կիր աւելացնում, խառնում: Ապա հաւի մի փետուր են ձգում այս բաղադրութեան մէջ և նայում, եթէ ձեռք տալիս թեպուրն անմիջապէս չթափուի, կիրը աւելացնում են, իսկ եթէ թափուում է՝ վերցնում են կաթսան կրակից և թողնում հովանալու: Երբ մրուրը նստում է տակը, զգուշութեամբ ջուրը լցնում են դլուզի մէջ և 3—4 օր թողնում: Յետոյ մի կտաւի քսակի մէջ ածում են 50 դրամ լեղակ և քցում դլուզի մէջ: Երբ քսակը, որ ընկղմուած է լինում դլուզի յատակը, 10—15 օրից յետոյ բարձրանում է երեսը՝ համարում են ներկը պատրաստի, «հասած»:

Կապոյտ գոյնի ներկելիս սպիտակ կանձերը ձգում են վերոյիշեալ բաղադրութեան մէջ և 10—12 ժամ թողնում, ապա հանում, լուանում և չորացնում:

Բաց կապոյտ կամ երկնագոյն ներկելիս կանձերը դլուզի մէջ թողնում են միայն $1\frac{1}{2}$ —1 ժամ, մութ կապոյտ ներկելիս՝ 2—3 ժամ, մութ կապոյտ (լաճվարդ) 8—12 ժամ:

Դեղնագոյն ներկելիս ամեն մի նուկի կանձի համար 20 դրամ (կամ երկու ձուի քաշ) շիբ լցնում են եռացող ջրի մէջ, կանձերը ձգում մէջը և թողնում 10—15 րոպէ եռալու, ապա հանում են, սառ ջրով լուանում և ձգում մի ուրիշ եռացող ջրի մէջ, աւելացնելով իւրաքանչիւր նուկի կանձի համար 50 դրամ գեառանկ կոչուած չորացրած բոյսը: Սա առաւելապէս բուսնում է Սպակերտի և Խիզանի կողմերում և չորացրած բերւում այստեղ: Սրա նուկին Շառախում արժէ 7—10 դուրուշ (56—80 կ.): Այս գեառանկի ջրի մէջ կանձերը թողնում են եռ գալու 15—30 րոպէ: Ապա հանում են, սառը ջրով լուանում և չորացնում:

Կանաչ գոյն ներկելիս՝ նախ ներկում են դեղնագոյն և ապա ձգում դլուզի մէջ, թողնելով 1—2 ժամ, նայած թէ ինչ մթու-

թեան երկին են կամենում տալ: Սա ևս սառը ջրով լուանում են և ապա չորացնում:

Այս գոյների են մնում երբ հանում են կանձերը, լուանում և չորացնում, իսկ եթէ կամենում են սեւագոյն դարձնել, ամեն մի նուկի կանձի համար վերցնում են 40 դրամ կանաչ արջասպ (զաճ, sulfate de fer), ձգում ջրով լի մի կաթսայի մէջ, եռացնում և վերոյիշեալ սրճագոյն կանձերը ձգում սրա մէջ, $1-1\frac{1}{2}$ ժամ եռացնում, հանում, լուանում և չորացնում: Այսպիսով ստացւում է սև գոյն:

Կարմիր ներկելու համար կանձերը նախ շալում են, այսինքն մի կէս ժամ ձգում են հոացող ջրի մէջ, ամէն մի նուկի կանձի համար 20 դրամ շիպ աւելացնելով: Կանձերը հանելիս չեն լուանում, այլ ուղղակի չորացնում են: Ապա ամէն մի նուկի կանձի համար վերցնում են 20 դրամ յորդան կարմիր (կրմրզ) 40 դրամ թորթիկ (սպիտակ կամ կարմիր գինու մրուր), նախ առանձին առանձին և ապա միասին աղում են, յետոյ տաք ջրով շաղախում և անում հոացող ջրի մէջ. այս բաղադրութեան մէջ ձգում են շալած կանձերը ու թողնում եռալու 10—12 ժամ: Այս ջրից մի կաթիլ առնում են եղունգի վրայ և դիտում. եթէ ներկի մասերն այլևս նկատելի չեն, ուրեմն ներկն ամբողջովին քաշուել է կանձերի մէջ՝ վերջիններս հանում են, լուանում և չորացնում: Այսպիսով ստացւում է կարմիր գոյն:

Այս կարմրագոյն կանձերը ձգում են վերև նկարագրուած դուզի բաղադրութեան մէջ, ուր 2-3 ժամ մնալով դառնում են մանրշակագոյն:

Զիթապտղի գոյնի ներկելու համար ընկուզենու թարմ տերևները անում են եռացրած ջրի մէջ, մի քիչ արջասպի (զաճի) ջուր աւելացնում և սպիտակ կանձերը ձգում սրա մէջ: Կէս ժամ եռացնելուց յետոյ հանում են, լուանում և չորացնում:

Սև ներկելու համար ամեն մի նուկի կանձի համար 2 նուկի ընկուզենու արմատի կեղև մանր բրդում են և լցնում սառն ջրի մէջ ու այսպէս թողնում 2-3 օր. ապա եռացնում են ու կանձերը լցնում են մէջը: Երբ $\frac{1}{2}-1$ ժամ են եռացնում, ստացւում է բաց շականակագոյն (դաւա թիւհի,) իսկ երբ 2 ժամ՝ բաց սրճագոյն (բաց դայֆայի):

Սպիտակ ներկելու միջոցներ չգիտեն, ընտրում են սպիտակ գոյնի բուրդը:

Թ Ե Լ Մ Ա Ն Ե Լ

Կանձերը ներկելուց յետոյ կրկին պզում են, իստկում են ապա թել մանում: Թելը մանում են բացառապէս կանայք և աղջիկներ՝ իլիկով: Իլիկը բաղկացած է պոչից և գլխից. պոչը 20—25 սանտիմետր երկարութեան կոնաձև մի ձող է, որի ամենահաստ ծայրը $1-1\frac{1}{2}$ սանտիմետր տրամագիծ է ունենում: Գլուխը 2-3 սանտիմետր տրամագծով և $1-1\frac{1}{2}$ սանտիմետր հաստութեան մի փայտէ շրջանակ է, որ ամրացուած է պոչի հաստ ծայրին, որի մէջ ցցած է լինում երկաթէ մի կարթ, որ ծներտ է կոչւում:

Թել մանելիս նախ մի փայտէ ուրիշ շրջանակ, վերոյիշեալ «գլխի» մեծութեան, անց են կացնում պոչի ներքին ծայրին,

Թել մանել

որպէսզի իլիկը դեռ քանի ծածկուած չէ թելով, ծանր լինի, հեշտութեամբ վայր իջնի. երբ բաւականաչափ թել փաթաթած են լինում, այս գլուխը հանում են:

Մանողը մի կանձ բռնում է ձախ ձեռին, սրանից մի բարակ թել քաշում, անցկացնում իլիկի ծներտի մէջ և ամրացնում, ապա աջ ձեռքով բռնում է իլիկը, դնում աջ ազդրի վրայ և դէպի վեր ուղորդում—«կան տալիս»-իլիկը օդի մէջ սկսում է պտոյտ գալ, «ֆռռալ». այս ժամանակ ձախ ձեռքով հետզհետէ բանում է

կանձը, իսկ աջ ձեռքով կոկում, որ ոլորուելով թել գոյանայ. երբ 2-3 մետրաչափ թել մանուելուց յետ իլիկը դադարում է ոլորուելուց, աջ ձեռքով բռնում են թելը և փաթաթում ձախ ձեռի ցուցամատի և բութ մատի վրայ: Երբ ամբողջ թելը այսպէս փաթաթած են լինում մատներին, թելի ծայրը հանում են ծներտից, աջ ձեռքով բռնում են իլիկի պոչից, և բռնի մէջ շարժելով պտրտացնում (Փռագնում), միաժամանակ քակելով ձախ ձեռի մատների վրայ փաթաթած թելը. որ փաթաթում է իլիկի վրայ: Երբ ամբողջ թելը փաթաթում է իլիկի վրայ, թելի ծայրը կրկին անց են կացնում ծներտի մէջ և կրկին «կան տալիս», աղդրի վրայ ոլորում, ու նոյն կերպ փաթաթում իլիկի վրայ: Յաճախ կանայք կանգնում են կտուրների ծայրերին, որպէսզի իլիկը կտուրից ներքև իջնի և երկար պտտուի:

Մի կին օրական կարող է մանել մի կանձ բուրդ, որի համար առ առաւելը կարող է ստանալ 20 փարա (4 կոպէկ):

Յաճախ կանձերը փաթաթում են «առնոսէկ» կոչուած գործիքի վրայ, որ շինւում է համանուն ծառի ճիւղից: 40—50 սանտիմետր երկարութեան ճիւղը մէջտեղից ճղում են, ապա մի ծայրը կռացնելով ամրացնում են միւս ծայրի հետ, այսպիսով առաջանում է մի ձուռձև բացուածք, ուր անց են կացնում ձախ ձեռի չորս մատը, իսկ վերին մասում փաթաթում կանձը: Կայ նաև երկաթից շինած առնոսէկ, որի ծայրից կախուած են մի քանի «փերդ», փուլ, որպէսզի շարժելիս ձայն հանեն:

Խ Ի Ն Ե Լ

Խինում են բացառապէս տղամարդիկ: Սովորաբար դաշտի կամ մի ընդարձակ բակի մէջ տնկում են մի մետր երկարութեան և 2—3 սանտիմետր տրամագծով ծառի ճիւղեր, որոնք ստէց են կոչւում: Նախ տնկում են վեց ստէց, միմեանցից 20-ական սանտիմետր հեռու. սրանցից առաջինը կոչւում է պատրըսզլուխ: Վերջին ստէցից մի մետր հեռու խւփում են երկու ստէց, նոյն ուղղութեան, միայն միմեանցից 30 սանտիմետր հեռու, և ապա 1,30 մետրաչափ հեռու դարձեալ երկու ստէց, միևնոյն ուղղութեան, միայն միմեանցից նոյն, 30 սանտիմետր հեռաւորութեան: Այս վերջինիս նման գոյգ ստէցներ, միևնոյն հեռաւորութեամբ խփում են փոքր շալերի համար 4—5, իսկ մեծ շալերի համար 7—8: Վերջին ստէցը կոչւում է օղզլուխ: Խինելիս գործ են ածում ճաղ:

Ճաղը 30 սանտիմետր երկարութեան մի ճիւղ է, մի ծայրին՝ հինգ սանտիմետր բարձրից՝ նոյնչափ երկարութեան մի ձող

խրած, այնպէս որ յառաջանում է եռանկիւնաձև բացուածք, որ ճաղտուն է կոչւում: Զիւղի միւս ծայրին ամրացրած է մի կլոր, 8 սանտիմետր երկարութեան փայտ, որ ճաղզլոխ է կոչւում, և սրա ծայրին մի մեխ է խփած, որ ճաղի ըընտ (բւետ) է կոչւում:

Խինելիս ձախ ձեռքում բռնում են թել փաթաթած իւրկը, աջ ձեռքում ճաղը, իւրկի թելը անց են կացնում նախ ճաղի բեւեռի վրայ և ապա ճաղտունը և սկսում անցկացնել ստէցների վրայ այսպէս. օղզլուխից դէպի պատրսզլուխ գնալիս իւրաքանչիւր գոյգ ստէցի աջակողմեանի վրայ, իսկ յետ դառնալիս ձախակողմեանի վրայ, այնպէս որ թելերը միմեանց կողքի դարսըւելով կազմում են հիւսուածք: Մի անգամ մի ծայրից մինչև միւս

Խինել

ծայր գնալ և վերադառնալը, ուրեմն մի գոյգ թել անցկացնելը, կոչւում է մի օղ. չորս այսպիսի օղը կոչւում է մի խամար. տասը խամարը՝ մէկ չլա: Փոքր շալը բաղկացած է լինում 4—10 չլայից, իսկ մեծը՝ 14—20 չլայից. երբ բոլոր թելերը փաթաթում են ստէցների վրայ, թելի ծայրը բերում ստէցների մէջ տեղում բաց են թողնում և ոչ կապում: Ապա իւրաքանչիւր ստէցի թելերի հիւսուածքի միջով մի թել են անցկացնում և հանգոյց քրցում, որպէսզի «ջրելու» ժամանակ հեշտութեամբ կարողանան նոյն այդ բացուածքի միջով ջրաց-ստէց անցկացնել:

Շալուարի համար շալ գործելիս երբեմն զանազան գոյնի թելեր են անցկացնում այս ստէցների վրայ:

Ջ Ր Ե Լ

Ջրում են սովորաբար տղամարդիկ: Խինածը նախ թաթախում են ջրալի շրեշտի մէջ, ապա երկու ծայրին անց են կացնում ջրաց-գլուխ կոչուած հաստ ձողեր և սրանց ծայրերից թոկ անցկացնելով կապում երկու ծառի կամ իրի միջև: Յետոյ խինածի հիւսուածքների միջով, որ կապուած են լինում թելով, անց են կացնում ջրաց-ստէցներ, որ փոքր ինչ կոկած երկար ճիւղեր են լինում: Ապա կտրում են կապուած թելերը և հիւսուածքը ձեռքով տարածում ջրաց-ստէցների վրայ: այս գործողութիւնը կոչւում է խատխատել (հատհատել=միմեանցից անջատել, որովհետև շրեշի ազդեցութեամբ կպած են լինում): Ապա վերցնում են աւզիրը, որ սև-խոտ կոչուած արմատներից պատրաստուած մի խողանակ է, և քսում պատրաստիւից դէպի օդ գլուխը, նախ առաջին և ապա երկրորդ երեսից, որպէսզի թէ թելերը միմեանցից անջատուին և թէ շրեշի ազդեցութեամբ յղկուին, որ սանդրի մէջ չբզկտուին: Յետոյ ստէցները յառաջ ու յետ շարժելով հանում են, միայն չորս հաւասար մասերից, ստէցների մօտով հիւսուածքների միջով թել են անցկացնում և կապում:

Ա Ս Պ Ա Ն Ե Լ

Սովորաբար «ասպ անում» են տղամարդիկ: Այս գործողութեան համար գործածւում են հետևեալ գործիքները.

1. Ասպ. 1—1½ մետր երկարութեան և մօտ 10 սանտիմետր հաստութեան մի տախտակի ծայրերին, որ աւուլու տախտ է կոչւում, խփում են 40 սանտիմետր բարձրութեան մի մի ձող, որ ոտը են կոչւում: Այս ոտքերի վերին ծայրերում կան մի մի բացուածք, ուր յանկում է 10—12 սանտիմետր լայնութեան և մօտ 0,70—1 մետր երկարութեան մի տախտակ, որ ասպի թուր է կոչւում:

Ծիւ. 1½—1 մետր երկարութեան վարդենու ճիւղ է, որի երկու ծայրերին առ ի շեղ քարթած է, որպէսզի յարմար լինի թել կապել: Սրա աջ ծայրի քարթուածի վրայ կապում են երկտակ մի թել, որ ճիւղի 1½ երկարութեան է լինում և կոչւում է ծամ:

Մէնքոք. Սա մօտ 20 սանտիմետր երկարութեան և 3 սանտիմետր լայնութեան տախտակ է, որի մէջ տեղը ասպի թրի լայնութեան համեմատ ծակուած է, և մի ծայրը քարթած:

Կարիճի փայտ և Կարիճ: Առաջինը մօտ 15—20 սանտիմետր երկարութեան և $\frac{1}{2}$ —1 սանտիմետր տրամագծով ծառի մի ճիւղ է, կեղևը հանած, որի վրայ թել են փաթաթում այսպէս. նախ թելը կապում են մի ծայրին, մի քանի անգամ փաթաթում, տանում միւս ծայրը՝ այստեղ էլ մի քանի անգամ փաթաթում և ապա այսպէս՝ այս ու այն ծայրը տանելով շարունակ փաթաթում: Այս փաթաթուած թելը կոչւում է կարիճ:

Ասպ անելու գործողութիւնը կատարւում է այսպէս. Ասպի թրի ծայրերին մի մի թել են կապում այնպէս, որ կարելի լինի թրի վրայով առաջ ու յետ տանել: Յետոյ ճիւղ դնում են թրի վրայ և ծայրերը անցկացնում այս կապերի մէջ: Ասպի թրի ձախ ծայրը տսպի ոտից բարձրացնում են և մէաքոքը անցկաց-

Մաւրա լցնել եւ ասպ անել

նում ասպ-թրի մէջ, և կրկին թուրը դնում իւր տեղը. ճըւղի ծամը անց են կացնում մէաքոքի վերի ծայրի քարթուածի վրայով, տանում ասպ-թուրի ձախ ծայրի քարթուածի միջով քաշ անում և ծայրին մի քար կապում, որպէսզի այս ծամը լարուած մնայ և կարելի լինի բարձրացնել-իջեցնել: Այս ծամի վրայ է հիւսւում ասպը: Կարիճի թելի ծայրը կապում են թրի աջ կողմը, ծամի վրայ, յետոյ կարիճը թրից փոքր ինչ ցածացնում են և ձախ ձեռի բոյթ ու ճկոյթ մատերը ձգում կարիճի թելի վրայ, յետոյ կարիճը բարձրացնում, անցենկացնում թրի վրայով, իջեցնում

ներքե, անցկացնում ճկոյթ ու բոյթ մատների վերայ առնուած թելի միջով և բարձրացնում մինչև թուրը, որի վրայ հանգոյց է ընկնում. ապա կարիճը անց են կացնում ծամի տակով ու քաշում, որով մի նոր հանգուստ գոյանում է ծամի վրայ. ապա կարիճը կրկին իջեցնում են, ձախ ձեռի ճկոյթ և բոյթ մատներով կրկին բռնում թելը, նորից բարձրացնում, թրի վրայով անցկացնում, տակից բերելով բոյթ և ճկոյթ մատների վրայ ընկած թելի միջով անցկացնում ու քաշում, որպէսզի ճիւղի վրայ հանգուստ ընկնի. ապա կրկին կարիճը ծամի տակով անց են կացնում և քաշում, որով մի հանգուստ էլ ծամի վրայ է ընկնում: Այսպէս շարունակում են, մինչև 36—40 թել անց են կացնում թրի վրայ և այս ժամանակ վեց հանգուստ են ձգում, անցկացնելով կարիճը ծամի տակով, ապա նորից նոյն կերպ շարունակում են գործել. թելերը չհամարելու համար ճիւղի վրայ չորս հաւասար տեղեր նշաններ են անում, որպէսզի այդ տեղերը հասած միջոցին, 36—40 թել արդէն քցած են լինում, այլևս առանց համարելու վեցական հանգուստ ձգեն: Սրանցից իւրաքանչիւրը կոչւում է ռուպա: Չորս հատ այսպիսի ճիւղ գործելուց յետ՝ միմեանց հետ միացնում են այսպէս. Մի ճիւղ կապում են թրի վրայ, ծամը ձգում, յետոյ արդէն գործած մի ասպը ծամ դնում թրի տակը ու ձախ ծայրը մտցնում թրի վրայի կապի մէջ: Ապա ձախ ձեռի ճկոյթ և մատնամատը անց են կացնում նոյն ճիւղի աջ կողմի առաջին ամբողջ ռուպի մէջ, յետոյ այս ռուպի առաջին կրկնակ թելը վերցնում, անց են կացնում ցուցամատի և միջամատի վրայ, աջ ձեռով իջեցնում կարիճը, սրա թելը անցկացնում նոյն ցուցամատի և միջամատի վրայ, բարձրացնում, անցկացնում թրի միւս կողմը և սրա տակից անցկացնելով անցնում ցուցամատով և միջամատով բռնած թելի միջով, ու բարձրացնում վերև, ուր ծամի վրայ հանգուստ է գոյանում: Ապա կարիճը անց են կացնում ծամի տակով, քաշում, այսպիսով մի հանգուստ էլ է գոյանում. ապա կրկին ցուցամատը և միջամատը կոխում են ռուպի երկրորդ թելի մէջ, կարիճը ցածրացնում, թելն առնում այս յիշած մատների վրայ, կրկին բարձրացնում, անցկացնում թրի վրայով և այս մատերի թելի միջով բարձրացնում, որպէսզի ծամի վրայ հանգուստ ընկնի. ապա նորից կարիճը անց են կացնում ծամի տակով, քաշում են, և ծամի վրայ հանգուստ ձգում. իւրաքանչիւր ռուպան միացնելուց յետ վեց հատ հանգուստ են ձգում, ինչպէս որ դեռ չմիացրած միջոցին ձգած են լինում: Երբ աւարտում են, լաւ հանգուստ են ձգում,

բարձրացնում թրի ձախ ծայրը և հանում ճիւղը, ծամի ծայրը ամրացնում ճիւղի վրայ:

Ա Ս Պ Ք Ա Շ Ե Լ

Ասպ քաշելիս գործադրում են նաև սանտր և սանտրքեշիկ:

Սանտրը 4 սանտրիմետր երկարութեան, բարակ, հարթ հասար շիմշիւրի մօտ 100 ձողեր են, երկու ծայրերն էլ ամրացրած կրկնակ ձողերի մէջ և կաշէ թելով կապած, միմեանցից միայն մի թելի հաստութեան չափ հեռու:

Սանդրքէշիկը մի փայտէ ձող է, մի ծայրին մի քէարթ աւրած:

Երբ չորս հատ կրկնակի ճիւղեր պատրաստած են լինում, ասպ են քաշում: Չորս ճիւղ դնում են միմեանց կողքի այնպէս, որ ամեն մի ուղպա իրեն համապատասխանող ուղպայի հանդէպ կանգնի. յետոյ ներքեից սկսելով առաջին և վերջին ուղպաների մօտից իւրաքանչիւր երկու ճիւղ միմեանց հետ կապում են այնքան հեռաւորութեամբ, որ այս կապի մէջ երկու մատ հեշտութեամբ կարողանան մտցնել: Յետոյ վերեից սկսելով նոյն ուղպաներից մի ուրիշ թելով կապում են, և այս, առաջին և վերջին ուղպաների թելերը մի ուրիշ հաստ թելով միացնում են, այս վերջինս կոչւում է *ճնճղկայ թել*: Յետոյ ասպի թուրը վերցնում են և ճնճղկայ թելը ձգում ասպի ոտներին, որով ճիւղերը կախւում են ասպի տախտից: Ապա ջրածը բերում, դնում են սրա մօտ, երկու հոգի նստում են ասպի երկու կողքը, միմեանց հանդէպ. մինը երկու մատով վերցնում է նախ առաջին ճիւղի ներքին մասի թելը և կոխում նոյն ճիւղի վերին մասի թելի մէջ, այս միջոցին երկրորդ մարդը, կտրելով ջրածի պատրուսգլխի առաջին թելը, անց է կացնում արդէն դէպի իրեն մեկնած այդ երկու մատերի մէջ, որը բռնում է և 15 սանտրիմետր երկարութեան քաշում ու բաց թողնում. ապա այս կերպ վեցնում են չորրորդ ճիւղի ներքին թելը, անցկացնում նոյն ճիւղի վերին թելի մէջ, առնում ջրածի թելը, յետոյ վերցնում են երկրորդ ճիւղի թելը և վերջը՝ երրորդինը: Այսպէս երբ վերջացնում են մի ուղպան, ջրածի թելերը, որ արդէն անցկացրուած են լինում և կոչւում են *դայնա*, երկու մասի բաժանելով միմեանց հետ թեթեակի հանգուստում են: Երբ չորս ուղպան էլ անց են կացնում, սանտրը դնում են երկրորդ և երրորդ ճիւղերի միջև, առաջին մարդը սանդրքեշիկը մտցնում է սանրի առաջին բացուածքի մէջ, իսկ երկրորդ մարդը անց է կացնում սանդրքեշիկի քէարթի վրայ դայնի երկու

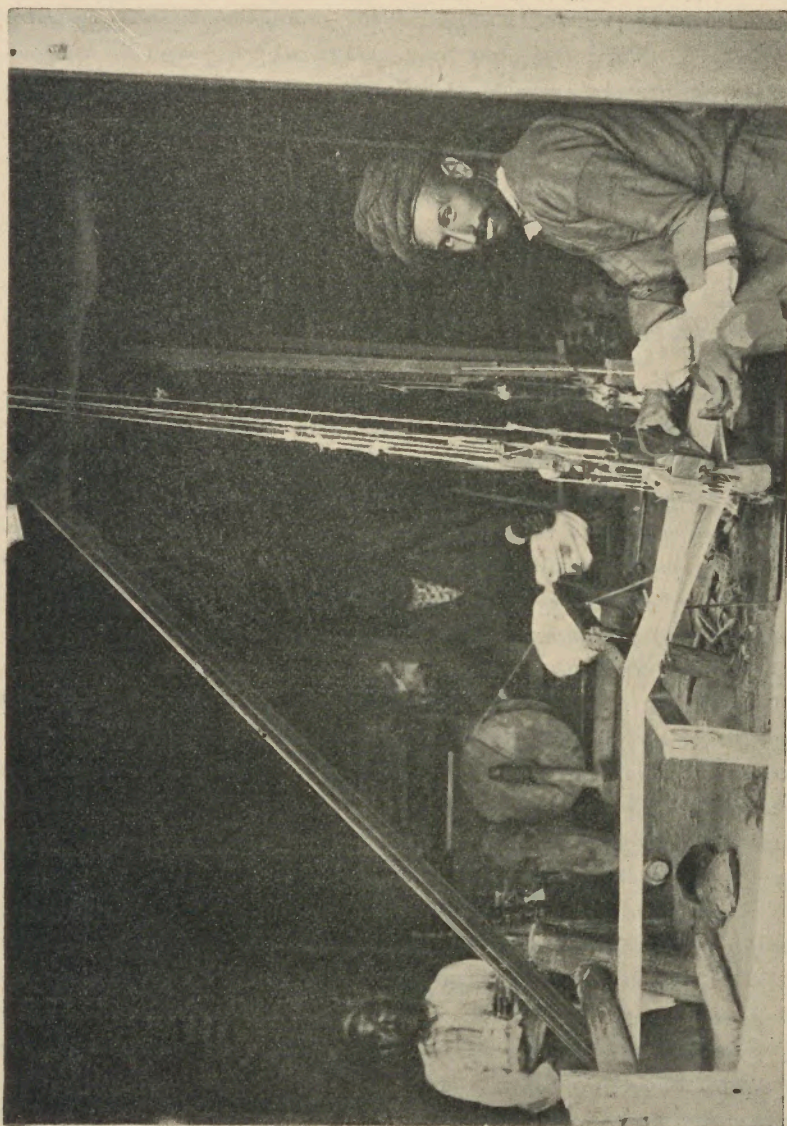
Թեւ, առաջին մարդը քաշում է սանդրքեշիկը, որով այս երկու դայնի թելը անցնում է սանրի մէջ. յետոյ սանդրքեշիկը անց են կացնում սանրի երկրորդ բացուածքի մէջ և քաշում երեքական թել և այսպէս շարունակ, վերջին անգամ կրկին երկու թել են անցկացնում: Ապա ամեն մի ուղւոյի դայնի թելերը երկու երեք մասերի բաժանելով թեթեակի կապում են և սանրը դարձնում առաջին ճիւղի վրայ, տանում հորի վրայ քաշելու:

Խ Ո Ր

Սա 75 սանտիմետր երկարութեան, $1\frac{1}{2}$ մետր լայնութեան և $1\frac{1}{2}$ մետր խորութեան մի հոր է, որ շատ անգամ փոքր ինչ եռանկիւնաձև է լինում: Սրա յատակին դրւում են երկու տախտակ, որ ոտի ներքանի մեծութեան կամ փոքր ինչ աւելի մեծ են լինում և կոչւում են ոտաց տախտակ: Իւրաքանչիւր ոտաց տախտակի չորս ծայրի մօտ էլ կայ մի մի ծակ, այս ծակերից յետինների մէջ անց են կացնում մի բարակ թուկ, 60 սանտիմետր երկարութեան, որ ձգւում են հորի յետևի մասում, մօտ 10 սանտիմետր գետնից բարձր ցցած փայտէ ցցին: Այս թուկը կոչւում է ոտաց տախտակի թել. նոյն տախտակի առջևի երկու ծակերից անց են կացնում մի ուրիշ բարակ թուկ, մօտ 1,20 մետր երկարութեան, որը ձգւում են փաշաւա կոչուած փայտի մէջ տեղի քարտած տեղում, այս թուկը կոչւում է փաշաւի թել: Փաշաւան 20 սանտիմետր երկարութեան և մօտ 3 սանտիմետր լայնութեան մի փայտ է, որի երկու ծայրերին կան երեքական քեարթ, մէջտեղումն էլ հակադիր կողմից մի ուրիշ քեարթ, որից անց են կացնում փաշաւի թելը:

Հորի չորս անկիւնների մօտ խփում են մի մի փայտէ ցից, գետնից մօտ 30 սանտիմետր բարձրութեան. սրանցից յետին երկուսը կոչւում են սլլմու ցցեր, սրանց յետի կողքերից մի մի մեծ քեարթ է արած, ուր անց են կացնում սլլմու կակաչը, առջևի երկու ցցի ծայրերին արած են փոսիկներ, ուր նստեցնում են մաւարաի ծայրերը: Այս ցցերը կոչւում են մաւարի ցից. մաւարի ցցերից մօտ մի մետր հեռու, միմեանցից փոքր ինչ աւելի մօտ քան մաւարի ցցերը, խփուած են գետնին երկու ցից՝ գետնից մօտ 15 սանտիմետր բարձրութեան, որ կոչւում են մաւախի ցից: Սրանց առջևի կողմից արուած են միմի մեծ քեարտ, որի մէջ անց են կացնում մաւախի կակաչները (ծայրերը):

Սլլմին մօտ մի մետր երկարութեան և 10—12 սանտիմետր լայնութեան քառանկիւնի մի փայտ է, ընկուզենու կամ այլ

Մսլ Գալսթյան

ծառից: Սրա երկու ծայրը կտրած է, մօտ 10 սանտիմետր երկարութեամբ և 5 սանտիմետր տրամագծով, որ կոչւում է սըլմու կակաչ: Այս կակաչներն մտնում են սլմու ցցի քեառթի մէջ: Սըլմու մի երեսը, մօտ 50 սանտիմետր երկարութեան, 2 սանտիմետր լայնութեան և 7 սանտ. խորութեան փորուած է, և կոչւում է սըլմու փորուածք կամ նետ-տուն: Սլմու աջ կա-

կաշի մօտ էլ չորս կողմից ծակուած է, այս ծակերը կոչւում են սլմու աչք, մի ամուր, կլոր փայտ, որ մանիշկ է կոչւում, անց կացնելով աչքերի մէջ, ոլորում են և այսպիսով սըլմին պտտացնում:

Մաւարի ցցերի փոսիկների վրայ յանկում է մաւարան, որ մի մետր երկարութեան և 10 սանտիմետր լայնութեան, 5 սանտ. հաստութեան փայտ է, ուռենուց կամ բարդուց, սրա մէջտեղից մի բարակ թուկով կախում է մի փոքր քար: Մաւախի ցցերի քնարթիւրի մէջ մտցնում են մաւախը, որ մօտ 72 սանտիմետր երկարութեան և 8 սանտիմետր տրամագծով մի կլոր փայտ է, երկու ծայրերը աւելի բարակացած և կլորացրած. սրանք կոչւում են կակաչ: Հորի վերև, պատի վրայ խփուած է մի փայտէ ցից, որ կոչւում է քնամկի կոռ, սրանից մի մետր դէպի ձախ դարձեալ խփուած մի ուրիշ ցից, որ կոչւում է ըռնցից (բռան ցից):

Հորի վերև 3—4 մետր, կամ տան խանութի բաձրութեան վրայ, պատին, խփուած է երկու ցից և սրա վրայ յարմարացրած մի մաւախ, որ կոչւում է սարի մաւախ: Այս սարի մաւախի վրայ անց է կացրած մի երկար թուկ, որի մի ծայրը կոչւում է ըռնցից, իսկ միւսը ջրացից:

Սարի մաւախից մի մետրաչափ դէպի առաջ, հորի ուղիղ մէջտեղի վրայ, առաստաղից կախուած են երկու կրկնակի թելեր, սրանցից առաջին զոյգը կոչւում է ասպի թել, որոնց ծայրերին անցնկացրած միմի ճախարակ, որ կոչւում են Շննդուկ: Սրանք կարելի է բարձրացնել, կամ ցածրացնել հաւու ռա կոչւած ոսկորի շնորհիւ՝ որ կապուած է ճախարակը գրկող կաշու միջով անցնող թուկի ծայրին, որը ամրացնում են նոյն թուկի վրայ. երկրորդ կրկնակի թելը կոչւում է դրժի թել և սրանցից կախուած է դրժէն:

Դրժէն բաղկացած է երկու փայտերից, որոնցից մինը կոչւում է ներքեւակ. միւսը վերեւակ: Երկուսն էլ միմեանց հաւասար երկարութեան են լինում, մօտ 50—60 սանտիմետր: Ներքեւակը մօտ 15 սանտիմետր լայնութեան է լինում, և 10 սանտիմետր հաստութեան, սրա վերևակն էլ նոյն հաստութեան է, միայն աւելի լայն, և վերի մասը սապատած, որպէսզի հեշտութեամբ կարելի լինի սապատի երկու կողմերից բռնել: Այս երկու փայտերի միջև ձգւում է մի փոսիկ, որ կոչւում է դրժի գէտ, իսկ ծայրերին կան միմի ծակ, ըլլնմի ծակ, որոնց միջով անց են կացնում մի մի ձողիկ, որը կոչւում է ըլլնմա. երկու ներքին և վերին ակերի միջև, դրժի գէտի մէջ անց են կացնում սանրը և երկու կողմից թելով կապում:

այս թելերը կոչւում են լրդկամ (սանձ), վերին ակի բլճմաների աչքերի մօտ կան նաև միմի ծակ, որտեղից կապում են դըֆի այն թելերը, որոնք կախուած են առաստաղից: Այս ծակերի մօտից կապուած են մի մի թել, որ կոչւում են սանրի լակոտ, որոնք անցնում են սանրի ծայրերից և նրանց ամրացնում դըֆի վերի գետի մէջ: Մի խորի տազգեահը շինում են 1—2 ոսկիով (9—18 ր.):

Մաքիւքը պատրաստում են գոմշի եղջիւրից: Սա լինում է մօտ 25 սանտիմետր երկարութեան, և 8 սանտիմետր թանձրութեան. երկու կողմից հետզհետէ բարականում է և վերջանում սուր ծայրերով, որոնք պատւում են երկաթով: Այս եղջիւրի մէջ տեղում մօտ 10—15 սանտիմետր երկարութեան և 5 սանտիմետր լայնութեան բացուացք են բաց անում, որ կոչւում է իլիկտուն. սրա մի կողմում մի քեարթ են անում, և վերևից առիշեղ ծակում, հանդիպակաց կողմն էլ մի փոսիկ են անում: Իլիկ կոչուած երկաթի ձողի վրայ անց են կացնում թել փաթաթած մասրան *), իլիկը մտցնում մաքիւքի իլիկտունը, ծայրը կոխում փոսիկի մէջ, միւս ծայրը յանկում քեարթի մէջ և առիշեղ ծակից մի բևեռ անցկացնելով արգիւում, որ իլիկը դուրս գայ, ապա իլիկտան կողքին արած ծակից, որ թելի աչք է կոչւում, անց են կացնում մասրաի թելի ծայրը: Որպէսզի մաքիւքը ծանր լինի, մի քանի տեղ ծակում են և արճիճ լցնում:

ՆԱԶԻԻՔ ԱՆԵԼ

Մանած թելը իլիկի վրայից փաթաթում են նազիւքի վրայ: Մաքիւքը մի փոքր տախտակ կամ կոճղ է, որի վրայ ամրացրած է մօտ կէս մետր բարձրութեան մի ձող. սրա վերևի և ներքևի ծայրերին անց են կացրած մի մի հատ, միմեանց խաչաձև կրտրող երկական ձող, որ հեշտութեամբ կարող են պտոյտ գալ: Վերևի և ներքևի այս խաչաձև ձողիկների ծայրերը միացած են միմեանց հետ մի մի ձողով, որ թե և կոչւում:

Իլիկի թելը կապում են նազիւքի մէկ թելի վրայ, ձախ ձեռքում բռնում իլիկը, աջ ձեռքի մատով դարձնում նազիւքը, որով թելը փաթաթւում է նազիւքի վրայ: Նազիւքի վրայ փաթաթուած մի, երկու կամ երեք իլիկի թելը կոչւում է կամ:

*) Մասրան ընկուզենու մի բարակ ճիւղ է, մօտաւորապէս 10—15 սանտիմետր երկարութեան, և մէջը ծակ:

ՄԱՍՐԱ ԼՑՆԵԼ

Եթէ շալի համար է կաժը՝ թրջում են, իսկ եթէ ասպի համար է՝ չոր չոր ձգում նազիւքի վրայ: Կաժի ծայրը բռնում են ճախարակի իլիկի վրայ անցկացրած մասրի վրայ և ճախարակը մանելով՝ թելը փաթաթում վերան, յետոյ այս մասրան անց են կացնում մքիւքի իլիկի վրայ և թելի ծայրը հանելով մքիւքի ծակից՝ (աչքից) գործում:

ՋՐԱԾԸ ՔԱՇԵԼ ԽՈՐ.

Ասպի թելերը անց են կացնում ճնճղըկների վրայ, հանգուստած դայնաները անց են կացնում սըլմունետի վրայ, նետը մտցնում են սըլմի նետ-տունը, հրեք փայտէ բեռներով ամրացնում, ջրածը անցկացնում մալախի տակից և կապում սարի մալախի շերտից և ծայրը տալիս մի աշակերտի և կամ կապում են մի քարից, որ կոչւում է աշկերտքար. ապա ջրածի կապուածը սկսում են տարածել մալախի վրայ. այս գործողութիւնը կոչւում է խատխատել: Մալախի վրայ պարզելուց յետոյ այս հիւսուածքը առաջ ու յետ են ձգում, մինչև որ նա պարզւում է նաև սարի մալախի վրայ, թյս վերջին գործողութիւնը կոչւում է ուլոր խանել: Նորից մալախի մօտ 4—5-ական թել առնելով տանում մալախի աջ կողմը միմեանց կից դնում են, որպէսզի թելերը միմեանց հետ չխառնուին, այս գործողութիւնը կոչւում է խատխատել:

Ապա աշկերտքարը հանում են, կամ աշակերտի ձեռքից առնում են խորի շրիտը, անցկացնում քամկի կոռից և կապում բռնէցըցից: Վարպետը նստում է հորի մօտ, ոտները կախում հորի մէջ, սըլմին դնում իւր գիրկը, սըլմու աջ կողմը մի ծակից անցկացրած կրկնակի թելը, որ 15 սանտիմետր երկարութիւն ունի և կոչւում է սըլմու թել, առնում է աջ ձեռի ցուցամատի և միջամատի մէջ, ապա առաջի դայնէն մըտցնում է այս երկու մատների մէջ, քաշում և այսպիսով այս առաջին դայնէն առնում է նոյն երկու մատների վրայ, և նորից երկրորդ դայնան առնում այս մատների մէջ, այսպէս շարունակ շալի բերանը քաշելով՝ վերջին դայնի միջից անց է կացնում սըլմու ձախ կողմն անց կացրած թելը ու հանգուստում: Ապա ջրածը ասպի մէջ տեղից բաժանում է երկու մասի և ջրածը բարձրացնելով մաւառէն անց է կացնում իւր ցցերի վրայ այնպէս, որ մաւարի մէջտեղից կախուած քարի թելը գայ ջրածի երկու բաժանուած տեղը:

Ապա մանիշկը անցկացնելով սըլմի աչքի մէջ, պտտեցնում է այնքան, որ ջրածը ձգւում է՝ «կը կքի»։ Ապա աջ փաշաւի փայտն անց է կացնում յետեի ասպի վարի թելերի մէջ, իսկ ձախ փաշաւի փայտը առջևի ասպի վարի թելերի մէջ։ Վարպետը իւր ձախ ոտը դնելով ոտաց տախտակի վրայ՝ սխմում է, որով առջևի ասպերը վայր են իջնում, յետևի ասպերը բարձրանում, այսպիսով ջրածի մէջ բացուածք է գոյանում։ Բարձրացրած ասպը յառաջ է քշում և աջ ոտը դնելով ոտաց տախտակի վրայ սեղմում է, որով յետևի ասպը վայր է իջնում և առաջի ասպը բարձրանում, որով և ջրածի մէջ բացուածք է գոյանում, այս ասպն էլ յառաջ են քշում մինչև միւս ասպը։ Սանրը ասպից 8 սանտիմետր հեռու է մնում։ Ապա սանրը մտցնում է զըֆայի մէջ և ծայրերը լըխկամ կոչուած թելերով կապում, և բըլըճմաները անցկացնում ծակերի մէջ։

Վերցնում են մըքիւքը, թելն արդէն փաթաթած, աջ ոտը խփում են, ջրածը բացւում է, այս բացուածքի միջով անց են կացնում մաքիւքը, ապա ձախ ոտը խփում և զըֆէն առաջ քաշելով խփում, որ այս թելը ամրանայ։ Այս միջոցին ջրածը կրկին բացւում է, մաքիւքը կրկին անց են կացնում, աջ ոտը կրկին խփում, զըֆէն խփում և այսպէս շարունակ։ Երբ այսպիսով մի ձեռնաչափ գործում են, այս գործուածքի վրայ անց են կացնում մըթիթը, որպէսզի շալի թելերը ձգուելով սանրի ատամները չկոտրին։

Մըթիթը մօտ 20 սանտիմետր երկարութեան և 3 սանտիմետր լայնութեան մի հասարակ փայտ է, որի մէջը մի սանտիմետր խորութեամբ փորուած է։ Մըա մի ծայրին կապուած է մի թել, իսկ միւս ծայրին՝ խփուած է 3 հատ երկաթէ թելեր։ Մի նոյնչափ երկարութեան ձող էլ, մի ծայրին 3 երկաթէ թելեր են խփած, իսկ միւս ծայրին մի քանի (սովորաբար 3) քարդ արած։ Այս երկու փայտերի ծայրերը ամրացնում են շալի ծայրերին, և ապա միւս ծայրերը միմեանց մօտ բերելով թելը ձգում են մի քեարդի մէջ։ Որպէսզի ջրածի թելերը կտրուելիս հեշտ լինի որոշել, թէ որն է և որ թելի հետ պիտի կապել՝ անց են կացնում ծոց-ստէցներ։ Աջ ոտը սեղմում են, մի ստէց անց կացնում ջրածի մէջ և տանում մինչև մաֆարի փայտը, յետոյ ձախ ոտն են սեղմում և երկրորդ ստէցն անցկացնելով տանում նըա մօտ։ Մաւարից կապուած մաւարի քարը առաջին ստէցի տակից և երկրորդի վրայից անցկացնելով՝ քաշ են անում հորի մէջ, որ ստէցները առաջ չգան։

Շ Ա Լ Կ Ո Ր Ծ Կ Լ Խ Ե Լ

Երբ շալը գործելիս աւարտելու են լինում՝ ջրածի օղակուխ ծայրը, որ կապուած է լինում խորի շերիտին, քանդում են, իւրաքանչիւր դահնան երկու մասի բաժանելով իւրաքանչիւրը առնում են ցուցամատի ու միջամատի վրայ, անցկացնում իրեն, դահնի, վրայ և այսպիսով օղակ կազմելով ձգում ճկոյթ և մատա- նիմատի վրայ. երբ այսպէս բոլոր դահնաները օղակ են ձգում, մատերից հանում են այս օղակները և անցկացնում մի փայտէ ձողի վրայ, որ «կործ գլոխ» է կոչւում: Ապա այս օղակները լաւ պարզում են ձողի վրայ, յետոյ ձողի երկու ծայրից ձգում նոյն չուանը (կրկնակ թոկ), որի միւս կրկնակի ծայրից ամրացնում են խորի շերիտը, որ անցնելով սարի մալախի և քամկի կողի վրայով կապուած է բռնէցիցից: Այս անում են, որպէսզի ջրածի այս ծայրը ևս գործուի, մինչդեռ առաջ այս ծայրը հաւաքուած էր և հարկաւոր էր պարզել:

Շ Ա Լ Կ Տ Ր Ե Լ

Երբ շալն ամբողջովին գործում են և մնում է միայն 15 սանտիմետրաչափ առանց գործելու, հանում են դըֆէն սանրի վրայից, սանրը և ասպը յետ քշում, որ կպչի գործուածքի գործ- գլխին և սկսում են շալի թելերը միառմի կտրել, և հանգուտել սանրի առջև, որպէսզի սանրը դուրս չգայ: Այսպէս ամբողջը կըտ- րելուց յետոյ, շալը փաթաթում են, և վերցնում լուանալու և կոճ տալու համար*), իսկ ասպը և սանդը դէպի ձգած հանգուտո- ներն են քաշում, ջրածի մնացած օղակները կտրում, ու ասպը հանում են ներքեից փաշաւաններից և վերեից ճնճղուկներից և տանում անց կացնում երեք ոտ կոչւած փայտի վրայ, պատրու- սելու համար:

ՊԱՏՐՈՒՍԵԼ

Վերցնում են ասպը և սանրը միասին, որոնց մէջ մնացած է գործուած շալի դայնէն, և սանրը յինելով երեք ոտ**) գործի- քի երկու ոտի վրայ՝ ասպի ճնճղկի թելերը միմեանց հետ կա- պում են և անց կացնում երեք ոտի գլխից: Ասպի սանրի կողմի զոյգ ճիւղերը վայր են իջեցնում, միւս զոյգը վեր բարձրացնում,

*) Շալի սըլմի կողմի ծայրը կոչւում է առջի բերան, իսկ վերջի կտրուածքը՝ վերջի բերան:

**) Սա մօտ կէս մետրաչափ երեք ճիւղերից բաղկացած փայտ է:

որպէսզի գործուածքը բացուի: Ասպի վարի փաշաւի թելերից անց են կացնում երեք ոտի երրորդ ոտից կապուած թելը և տանում նոյն երեք ոտի առաջին ոտին ամուր կապում, որպէսզի ասպը «կրքի»,—ամրանայ երեք ոտի վրայ: Ապա վերցնում են ջրածի պատընգլոխը, և նրա թելիքի օղակները առնում են ձախ ձեռի ցուցամատի և միջամատի մէջ, այնպէս որ ջրածի թելերը մատների միջև ընկնում են խաչաձև: Ապա աջ ձեռով սկսում են մէկ, մէկ առնել իւրաքանչիւր օղը (երկու թելը), կտրել վերի թելը, հանգուտել ասպի դայնայի վերին թելի հետ, իսկ միւս, վարի թելը, հանգուտել նոյն դայնայի վարի թելի հետ: Հանգուտելուց յետոյ, հանգուտը մատների մէջ ոլորելով յըղկում են, որպէսզի յետոյ ասպի և սանրի միջով հեշտութեամբ անցնի: Երբ դայնի մի որևէ թելը կտրուած է լինում, նրա համապատասխանող ջրածի թելը բաց են թողնում, որպէսզի յետոյ՝ խորի մէջ իւր ասպի և սանրի մէջ քաշեն: Երբ բոլոր թելերը այսպէս հանգուտուում կամ պատրուսում են դայնաների թելերի հետ, երեքոտի վարի երեք թելը քանդում են, ասպը և սանրը վերցնում երեքոտի վրայից և զգուշութեամբ դայնաներից քաշում են այնպէս՝ որ նոր հանգուտած թելերն անցնեն ասպի և սանրի միջով, 5 սանտիմետր երկարութեամբ: Ապա քաշում են խորի վրայ:

Մեծ շալի և ապի պատրուսն էլ միևնոյն ձևով են անում:

Շ Ա Լ Կ Ո Տ Ր Ե Լ

Շալը գործել վերջացնելուց յետ ձգում են գետին, մի ծայրից լէնքսին ծալում, ծալած մասը դնում կզակի տակ՝ կզակով բռնում և երկու ձեռքով շալը սեղմելով կրծքին՝ ծալուած մասը կոտրում և կզակի տակից ծայրը հանելով՝ կէս մետրաչափ ծալում ու կրկին սրա ծայրը դնում կզակի տակ, մնացածը նոյն ձևով ծալում ու կոտրում: Երբ ամբողջն այսպէս ծալում են, ամբողջը նորից վայր են ձգում, արդէն լանքսին ծալուած երկու ծայրերից վերցնում, անում են երկու տակ, երկու տակն անում չորս տակ և այսպէս շարունակ մինչև ստացւում է $1\frac{1}{2}$ մետրաչափ մի փաթոյթ. ապա տանում դնում են մի քարի տակ, որ կոտրանն առնի, 10—15 րոպէից յետոյ վերցնում են այսպիսի երկու շալ, միասին դնում ջրի մէջ և թողնում 8—10 ժամ. ապա տանում գետեզր, դնում մի սալի վրայ և տփոցով տփում, նորից ջրի մէջ թռչում, նորից տփում, յետոյ բաց են անում ամբողջ փաթոյթը և գետի մէջ մի լաւ ցայում, ապա լանքսին ծալած անում են

երկու տակ, ապա չորս տակ, ութ տակ ևլն. յետոյ բերում են տուն: Այստեղ մի մաքուր տեղ բաց են անում փաթոյթը, առաջի ծայրը դնում մի տախտակի վրայ, շալի միւս մասը ձգում իրենց ոտի տակ, ու ձգելով փաթաթում տախտակի վրայ մինչև շալի կէսը, ապա այս փաթաթած մասը դնում են վայր, շալի միւս ծայրը վերցնում, փաթաթում մի ուրիշ տախտակի վրայ՝ մնացած մասը ոտների տակ առնելով. երբ այս կէսն էլ փաթաթում են, երկու փաթոյթները միմեանց վրայ են բերում և թռկով կապում:

Այսպիսի երկու կամ աւելի շալեր միմեանց հետ ամուր կապում են տախտակների դուրս եկած ծայրերի վրայ, և ապա ձգում ջրով լի կտթսայի մէջ և եռացնում $\frac{1}{2}$ —1 ժամ: Յետոյ եռացրած ջրից հանում են և տանում կոճ տալու:

Կ Ո Ճ Տ Ա Լ.

Կոճը մի ընկուզենու կամ խնձորենու և կամ տանձենու քուն է $1\frac{1}{2}$ —2 մետր երկարութեամբ, և 40 սանտիմետր տրամագծով: Այս կոճի մէջտեղում փորում է 40 սանտիմետր եկարութեան և 20—25 սանտիմետր լայնութեան մինչև միւս կողմը, միայն երկարութեան աջ ու ձախ կողմերը ոչ թէ ուղղակի են իջնում, այլ փոքր ինչ առ ի շեղ, այնպէս որ ներքին մասի բացումը առնուազը 15—20 սանտիմետր աւելի նեղ է: Այս երկարութեան երկու ծայրերում դնում են մի մի տախտակ, որ կշտանոց են կոչւում: Եփուած շալը դնում են երկու կշտանոցների միջև, իւրաքանչիւր կշտանոցի և կոճի միջև դնում են փայտէ մեծ սեւեռ, լինչ, և ահագին փայտէ մուրճով (օթակով) տփում, մինչև որ սեւերը հաւասարւում են կոճին: 24 ժամ այս կոճի մէջ թողնելուց յետոյ, փինչերն հանում են, շալը վերցնում, տանում փռում, մի քիչ չորացնում, ապա ծալքը բաց անում, երկտակ, չորս տակ և ութ տակ անելուց յետոյ երկու ծայրերը միմեանց մօտ են բերում և մի անգամ ևս ծալում, տանում դնում մի բարի տակ, որ իւր «ծալն առնի»: Սրանից յետոյ արդէն շալը պատրաստ է և կարելի է գործածել կամ ծախել:

Ն Խ Շ Ո Ւ Ն Շ Ա Լ Գ Ո Ր Ծ Ե Լ.

Նշխուն շալ գործելիս, եթէ ուզում են երկու երեսի վրայ էլ նշխեր միատեսակ դուրս բերել՝ երբ մի ոտը սղմում են, առանձին առանձին մաքուրներով անց են կացնում գունաւոր թելերը այնպէս՝ որ միմեանց կից եղող գունաւոր թելերը նախ քան անցնելը միմեանց հետ փաթաթուին: Երբ բոլոր թելերն

Կոճ խփել

արդէն այս ձևով անցկացրած են լինում, դըֆէն խփում են և նոյն կերպ թելերը անցկացնում: Եթէ այսպէս գործելիս տեղ տեղ ուզում են ծաղիկներ շինել, ձեռով բարձրացնում են ասպի բարձր մնացած կրկնակ ճիւղերից դէպի դըֆէն եղած ճիւղ, միւսը իջեցնում, որով մէկմէկ շերտ թել բարձրանում է և սրանից որ թելերի վրայ որ ուզում են, անց են կացնում գունաւոր թելեր և ապա դարձեալ ձեռով ցածրացնում են բարձրացրած ճիւղ,

ոտը կսխտում են որ այս կրկնակ ճիւղերը վայր իջնին և միւս կրկնակ ճիւղերը բարձրանան, որից յետոյ անմիջապէս զըֆէն խփում են, ու այսպէս շարունակում:

ԴԻԴԻԴԻԻՐ ՇԱԼ ԳՈՐԾԵԼ

Երկերես, դիւզիւր, շալ գործելիս ասպի չորս ճիւղի թելերը ոչ թէ սովորական ձևով երկերկու են ամրացնում ոտաց երկու տախտակներին, այլ ամեն միւսն առաձին, չորս ոտաց տախտակների վրայ և գործելիս նախ խփում են առաջին ճիւղը կապուած տախտակին, յետոյ չորրորդը կապուած տախտակին, ապա երկրորդը և հուսկ յետոյ՝ երրորդը:

ՄԵԾ ՇԱԼԻ ԵՒ ՓՈՔՐԻ ԳՈՐԾԵԼՈՒ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մեծ շալի հորը և դազգեահը միանգամայն նման են փոքր շալի հորին ու դազգեահին, միայն նրանից աւելի մեծ են և սրա զըֆէն ոչ թէ առաստաղից է կախուած, այլ զըֆի դազգեահից, որ երկու ցցերի վրայ ամրացած մի փայտ է:

ԱՊԱ ԳՈՐԾԵԼ

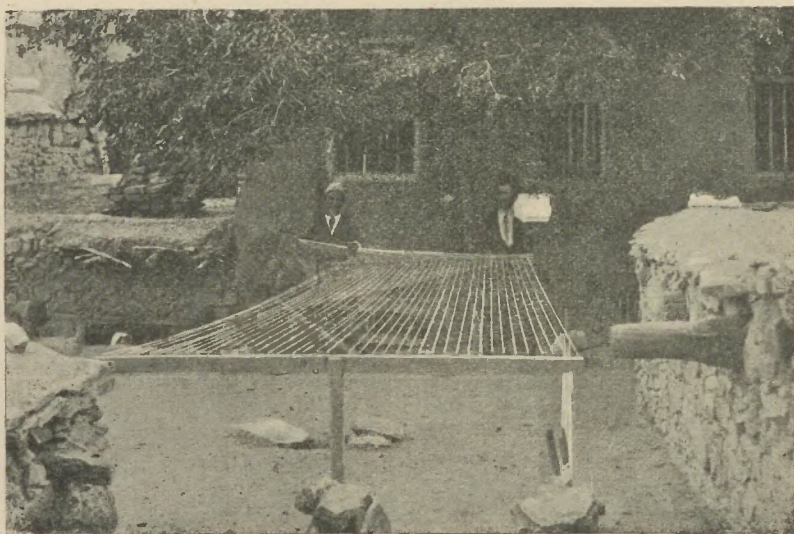
Ապա գործելու դազկեահը տարբերում է շալի դազկեահից նրանով, որ աւելի մեծ է լինում. 1 մետր 80 սանտիմետր լայնութեան, մաւարա չունի և զըֆէն փոխանակ թելերից կախուած լինելու, փայտէ ձողերի միջոցով հաստատուած է մի ամուր փայտի վրայ, որի ծայրերին կայ մի մի հաստ բևեռ, որ յանկում է մի ուրիշ, պատին խփուած փայտի վրայ:

Ասպը բազկացած է երկու կրկնակի ճիւղերից, և ոչ չորս: Գործելիս ալ ոտը խփում են, առէջքը բացում է, մաքիւքը անց են կացնում և յետոյ ալ ձեռով այս ձգուած թելը մէջտեղից «մատ կուտան», այսինքն թելը առաջ են քշում մինչև զըֆէն, ապա ձախ ոտն են խփում, զըֆէն առաջ քաշում և այսպէս շարունակ:

Ա Պ Ի Ա Ռ Է Չ Ք Պ Ա Տ Ր Ա Ս Տ Ե Լ.

Գործիքը.—Մի փայտէ մեծ ճախարակի առջև կանգնեցնում են երկու միմեանց կից ձողեր, որ յանկում են երկու ոտների վրայ: Այս երկու ձողերի միջև շարուած են 40 հատ փոքրիկ անուակներ, որոնք ամրացրած են երկաթէ բարակ թելերի վրայ, որոնց միայն մի ծայրը դուրս գալով ձողից կարթի ձև է ստանում,

անուակի շուրջը փորուած է: Այս անուակներից իւրաքանչիւրի վրայով անցնում է մի ամուր լար, որ պատում է ճախարակի անիւը, այնպէս որ պտտացնելիս այս 40 անուակներն էլ միասին դառնում են, անուակները կոչւում են *ըրքրա*, սրանց ծայրի կարթը՝ *ծներդ*, ճախարակի անիւը՝ *գունտ*: Մի փայտէ կոճից բաղկացած ոտի վրայ ամրացրած է մի ուրիշ ձող, որի վրայ խփուած են 40 հատ կարթեր: Այս ձողը դնում են ճախարակի հանդէպ, գործուելիք ապաի երկարութեան հեռաւորութեամբ, մօտաւորապէս 6—12 մետր, ապա մի վարպետ, որ սովորաբար տղամարդ է լինում, վերցնում է արդէն առէջք հանած թելը, որ փաթաթուած է լինում նազիւքի վրայ, այս թելի մի ծայրը հանգու-

Ապի առէջք

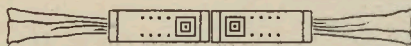
տում է ճախարակի 40 կարթերից վերջինի վրայ, ապա այն թելը տանում ձգում է դիմացի ձողի երկու կարթի մէջ ու բերում ճախարակի երկու կարթի մէջ ձգում, և նոյն գործողութիւնը շարունակում մինչև որ ճախարակի կարթերը լցուին, և այս ժամանակ թելը կտրում կապում է կարթից: Ապա ճախարակի կարթերից անցկացրած օդ թելերը կտրում է և մէկ մէկ կապում նոյն ծներտներից: Ապա սկսում է ճախարակը դարձնել, որով բոլոր թելերը մանւում են, որից յետոյ ճախարակի թելերը նորից մէկմէկ ծներտներից հանելով բոլի մէջ հաւաքում է և 20 հատը միասին մի հանգուստ ձգում ու ամրացնում ճախարակի

վերջին ծներտի վրայ. ապա գնում է միւս ձողի մօտ, աջ ձեռի բոյթ մատը անցկացնում այս թելերի մէջ և հանում կարթերից, իսկ ձախ ձեռը անցկացնում նոյն թելերի մէջ, ներքեից, խաչփակ, խաչաձև, այսինքն երբ մի թել ընկաւ ձեռի երեսին, երկրորդը պիտի ընկնի բռի մէջ, երրորդը երեսին, չորրորդը բռին են. այսպէս հաւաքելուց յետոյ բռի մատի վրայ ժողոված թելը անց են կացնում գետնին խփած մի, ձախ ձեռինը մի ուրիշ, ցցի վրայ: Ապա կրկին գալիս են ճախարակի մօտ, հանում վերջի կարթից թելերը և ձգում մի, դարձեալ գետնին խփած ցցի (ստէցի) վրայ: Այս մէկ անգամից ոլորած թելը կոչւում է երկու պուրակ, այսպէս ոլորած 16 պուրակը կոչւում է մի առէջք:

Երբ մի ամբողջ առէջք պատրաստուած է լինում, ճախարակի կողմի պուրակներն սկսում են հաւաքել ձեռքի վրայ խաչփակ անելով և թելով կապում են, յետոյ այս խաչփակի բացուածքը ձգելով մինչև թելերի կէսը՝ կրկին կապում են մի թելով, ապա միւս գլխի երկու խաչփակն էլ կապում ու սրա խաչփակի բացուածքը մինչև առէջքի կէսը բերելով կրկին կապում են: Ապա օղակաձև փաթաթում են ու վերցնում, տանում ներկելու:

ԱՊԻ ԱՌԷԶՔ ՆԵՐԿԵԼ

Վերցնում են մի բռն գիտոր, լաւ մանրում, 300 գրամ ջրի մէջ հալեցնում, ապա առէջքը թաթախում սրա մէջ, ըստանում են դեղին գոյն: Յետոյ վերցնում են մի բռն արճասպ, տրորում 300 գրամ ջրի մէջ և արդէն դեգնագոյն առէջքը թաթախում այս ջրի մէջ, որով ստանում է սև գոյն: Ապա սառը ջրով լուանում են և առանց չորացնելու տանում պատրսում են, ապա գործում:

ԾԻՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

Ը Ս Տ Հ. Ս Պ Ե Ն Ս Ե Ր Ի

Ե. Լալայեանի

Ե. ԳԼՈՒԽ *)

Ա Յ Յ Ե Լ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Ն Ե Ր

Լ.— Կարելի է գնալ պարսաւանքի արժանի մարդու տունը նրան կշտամբելու, կամ ստորակարգ, օգնութեան կարօտ անձի մօտ՝ նրան նպաստելու և կամ իւր տարօրինակութիւններով հռչակ ստացածի մօտ՝ հետաքրքրութեան յագուրդ տալու համար, այսպիսով այցելութիւնը ինքնըստինքեան դեռ չի ծառայում իբր յարգանքի նշան: Սակայն մի որոշ տեսակի այցելութիւններ ինքն ըստ ինքեան դառնում են յարգանքի նշաններ:

Ընծայաբերութեան նախնական ձևը ենթադրել է տալիս, որ նուիրատուն պիտի գնայ տեսնելու նրան, որին մատուցանել է ընծան: Այստեղից էլ մտքերի կապակցութեամբ, այս վերջի գործողութիւնն սկսում է ինքնըստինքեան դառնալ յարգանքի նշան և վերջի վերջոյ ստանում է յարգանքի ծէսի բնոյթ:

Սրանից հետևում է, որ ինչպէս ընծայաբերութիւնը, սկզբում յօժարակամ լինելով, հետզհետէ դառնում է պարտադիր և վերջի վերջոյ վերածւում պարբերաբար վճարուող տուրքի, այնպէս և նրան յարակից այցելութիւնը կամաց կամաց կորցնում է իւր յօժարակամ բնոյթը և քաղաքական բարձրագոյն իշխանութեան զօրեղանալու համեմատ դառնում է ստորագրութեան արտայայտութիւն, որ պահանջւում է իշխանաւորից որոշ ժամանակամիջոցներում:

ԼԱ.— Բնական է, որ այս ծէսը որոշ ձև չի ստանում այնտեղ՝ ուր բարձրագոյն իշխանութիւնը դեռ ևս կառարելապէս

*) Տես Ազգագր. Հանդէս XXI և XXIII գրքերը:

կարգաւորուած չէ: Այս պատճառով էլ նա չի դործադրում պարզ, ստորին ժողովրդներին, մինչև անգամ աւելի բարդ կազմակերպութիւն ունեցող հասարակութիւնների մէջ, հասարակութեան և նրա անմիջական իշխանաւորի միջև եղած յարաբերութիւնը ցոյց տուող ծէսերը շատ աւելի թոյլ են, քան այս իշխանաւորների և սրանց բարձրագոյն իշխանաւորների մէջ եղած յարաբերութեան ծէսերը: Սակայն և այնպէս՝ մի քանի տեղերում, ստորադրուածներն իրենց յարգանքը դէպի տեղական իշխանաւորները ցոյց են տալիս այցելութիւններ կատարելով: Այսպէս՝ ծովեզրեայ միջանի նեզրներ, ինչպէս օր. օլոֆնիւրը, ամեն օր գնում են իրենց գիւղի տանուտէրների մօտ՝ նրանց ողջունելու, իսկ կաֆրների մէջ, Մեծ Հրապարակը (այսպէս է կոչւում ցեղապետի բնակավայրը). հաւաքւում են ցեղի բոլոր զխաւորները սպասելու այն լուսինին, երբ կը կարողանան իրենց յարգանքը մատուցանել իրենց պետին:

Ինչպէս վերևն ասացինք, այն այցելութիւնները միայն կարելի է կառավարութեան ծիսակատարութեան մաս համարել, որ պարտաւոր են կատարել երկրորդական իշխանաւորները և որոշ կարգի պաշտօնեաները: Այն բարդ հասարակութեան մէջ, որի զլուխն անցած է իւր յաղթութիւններով միւս զօրապետներին ստորադրած մի զօրապետ, անհրաժեշտ է համարւում պարբերաբար արտայայտել հաւատարիմ հպատակութեան հաւաստիքը: Սովորաբար զխտուոր զօրապետը, գիտենալով որ տեղական պարտուած զօրապետները դժուարութեամբ կարող են տանել իւր տիրապետութիւնը, և շարունակ կասկածելով թէ նրանք կարող են դաւադրութիւն կազմել իւր դէմ, պահանջում է, որ նրանք յաճախ այցելեն իւր բնակատեղին: Այսպիսով այս վեհագոյն զօրապետն ստանում է երկու տեսակ բաւարարութիւն. — նախ նա հաւաստիանում է իւր հպատակների հաւատարմութեան մասին՝ ընդունելով նրանցից ընծաներ, և լսելով նրանց արտայայտած հպատակութեան զգացման հաւաստիքը և երկրորդ, վստահ է, որ իւր հիւրերը գոնէ պալատում եղած միջոցին, չեն զբաղւում իւր լուծը թօթափելու համար դաւադրութիւն կազմելու:

Սրանից յառաջանում է այն, որ բարդ հասարակութիւնների մէջ, թագաւորին արած պարբերական այցելութիւնները քաղաքական ծէս են կազմում: Պատմում են, որ հին Պերուի մի յաղթուած ժողովրդի տեղական զօրապետները Վերաման ըստացան տարուայ մի քանի ամիսներն անցկացնել Կուցկօի պալատում: Այս զօրապետներից միքանիսը, ասում է Ֆ. դը Կսերէսը,

(որ այցելել էր Ատահուալպային) երեսուն հազար հնդիկների տէր էին, բոլորը ենթարկուած Ատահուալպային: Մենք մի ուրիշ նմանօրինակ սովորութիւն էլ գտնում ենք հին Մեքսիկայում, որ ըստ երևութին միևնոյն ծագումն ունի: Նուաճուած Շալկո նահանգի զօրապետներից պահանջւում էր հպատակութեան մի որոշ արտայայտութիւն, և «Մանտէզումա Բ. նրանցից պահանջւում էր ի միջի այլոց նաև տարեկան երկու անգամ գալ Մեքսիկա, և մասնակցել իւր տօնախմբութիւններին: Աֆրիկան հէնց այժմ ընծայում է մեզ մի այնպիսի օրինակ, որ ցոյց է տալիս այսպիսի սովորութեան շարժառիթը և այն դժկամակութիւնը, որ երբեմն զգում են այդ կատարելիս: Աշանտիստների մօտ, տարեկան մեծ տօնախմբութեան միջոցին, (խիզնում բոյսի արմատները հաւաքելու առթիւ), բոլոր նշանաւոր անձինք, զօրավարներ, զօրապետներ կամ թագաւորներ պարտաւոր են գալ մայրաքաղաք... Երբեմն մի որևէ զօրապետ, որ կասկածում է թէ թագաւորի աչքից ընկել է, չի համարձակւում մայրաքաղաք մտնել, առանց նախապէս ինքնապաշտպանութեան և կամ պետին երկիւղ ազդելու միջոցների դիմելու: Մի ուրիշ օրինակ, որ ցոյց է տալիս թէ Աֆրիկայում այցելութիւնը համարւում է հպատակութեան արտայայտութիւն, այն է որ պատշաճ չի համարւում որ Դահոմէի թագաւորն այցելէր իւր նոյնիսկ ամենաբարձր պաշտօնէին: Միևնոյնը կատարւում է և հայերիս մէջ. երբէք կաթողիկոսը չի այցելում իրեն ստորադրեալ որևէ հոգևորականի: Մատակասկարում և Սիամում այցելութիւնների քաղաքական նշանակութիւնն ապացուցւում է նրանով, որ այդ տեղերում պարտաւոր են անել փոխանորդ կարգուած զօրապետին: Էլլիսը յիշում է Մալթալի մի քանի զօրապետներ, «որոնք տարուայ որոշ ժամանակներում ուղևորւում էին նահանգապետի բնակավայրը, երկրի սովորութեան համեմատ իրենց հաւատարմութեան զգացմունքներն արտայայտելու թագաւորի ներկայացուցչի առջև»: Բովրիգը պատմում է, թէ միւս «տասերեք թագաւորները», որ Սիամի թագաւորին հարկ էին վճարում, սկզբում սովորութիւն ունէին գալ Օտիաա քաղաքը կատարելու sumbaya ծէսը, այսինքն համարել իրենց մեծ արքայի թուրը. իսկ այժմ կայսերական հրամանի համեմատ նրանք պարտաւոր են այդ ծէսը կատարել փոխարքայի ներկայութեամբ: Տաւերնիէից գիտենք, թէ այս ծէսը ինչպիսի չափազանցութեան էր հասել մեծ մողոլի պետութեան մէջ XVII դարում: «Արքունիքում գտնուողները, ասում է նա, ծանր պատժի երկիւղով ստիպուած էին օրական երկու անգամ ներկայանալ ժողովին՝ ողջունելու թագաւորին. առաջին անգամ

առաւօտուայ ժամը տասին կամ տասնըմէկին, երբ նա դատ էր կտրում, և երկրորդ անգամ երեկոյեան մօտ ժամը վեցին»։ Վերջապէս եթէ ասածներս մասին մի որևէ կասկած ծագի, կարող է անմիջապէս փարատուիլ, եթէ ի նկատի առնուի, որ մինչև անգամ այժմ ժամմօյօում և կաշմիրում մահարաջային օրական երկու անգամ այցելում են բոլոր, «հասարակութեան մէջ որոշ դիրք ունեցողները»։ Դեռ մօտիկ անցեալում Եսայիայի քաղմաթիւ օրինակներ էր տալիս այս սովորութեան և նրա զանազան նշանակութեան վերաբերմամբ։ Այնտեղ աշխարհական պետն ամեն տարի այցելում էր Միկադօին, սկզբում անձամբ, իսկ յետագայում, իւր ներկայացուցչի միջոցով, ամբողջ ազնուականութիւնն ամեն տարի այցելում էր արքունիքը, բարձրաստիճան անձինք երկրպագութիւն էին կատարում իրեն կայսեր, իսկ միւսները՝ նրա մինիստրների առջև։ Վերջապէս աւելի մեծ նշանակութիւն ունի հետեւեալ օրինակը, որ Սիօմիօի բնիկ իշխաններին թոյլ էր տրւում իրենց ժառանգական երկրներում միայն վեց ամիս մնալ, տարուայ միւս կէսը նրանց պարտաւորեցնում էին անցկացնել Իէդդօ մայրաքաղաքում, ուր նրանց կանայքն ու ընտանիքը պէտք է ապրէին ամբողջ տարին իբրև պատանդ, պատասխանատու նրանց հաւատարմութեան։

Հայ մելիքների տիրապետութեան միջոցին տանուտէրներն ու իշխանաւորները պարտաւոր էին նշանաւոր տօներին, մասնաւանդ նաւասարդին, հասարակական կամ ընտանեկան մի որևէ արտակարգ դէպքի ժամանակ, ինչպէս օր. յաղթութեան կամ պարտութեան, հարսանիքի կամ թաղման, — այցելել մելիքին, իւր խնդակցութիւնը կամ ցաւակցութիւնը յայտնելու։

Այժմ էլ կաթողիկոսին այցելութեան են գնում նշանաւոր տօներին, նրա անուանակոչութեան կամ օծման տարեդարձին, մի տեղ գնալիս՝ բարի երթ և վերադարձին բարի գալուստ մաղթելու։ Նոյնն անում են և թեմական առաջնորդների վերաբերմամբ։

Երբ տանուտէր, կամ մի նշանաւոր անձն, պատրաստուում է մի որևէ հեռաւոր տեղ գնալու, նրա բարեկամները, նրա գթութիւնն ակնկալողներն այցելութեան են գալիս նրան յաճախ թխուածքներ և ճանապարհի պաշար բերելով, և երբ վերադառնում է՝ կրկին հաւաքում են նրա մօտ՝ բարի գալուստ մաղթելու։ Հազիւ է պատահում, որ այս այցելութիւններին փոխայցելութիւն տրուէր, միայն յաճախ փոքրիկ նուէրներ են բերւում «ճամփի—պաշար» բերողներին։

Թէ բիւզանդական և թէ սասանական տիրապետութեան

ժամանակ շատ սովորական էր թագաւորական և նոյնիսկ նախարարական տներից արքունիքում պատանդ պահելը: Այսպէս Պապը նախարարների որդիների հետ պատանդ է եղել Կոստանդնուպօլսում և երբ սա եկել է Հայաստան թագաւորելու՝ իւր Զարմանդուխտ կնոջը և Արշակ ու Վաղարշակ որդիներին թողել է Կոստանդնուպօլսում պատանդ: Վասակի երկու որդիները պատանդ են եղել Տիգրանի արքունիքում:

Բաւական է յիշել, որ նոյն պատճառները ծնունդ են տուել միևնոյն սովորութիւններին և աւանդական, Եւրոպայում, վասնայնքը պարբերաբար այցելել են իրենց սուլթէնին, իսկ վերջինս էլ՝ իրենց բարձրագոյն պետերին— թագաւորներին: Այս պարբերական այցելութիւններից յառաջացել է հետզհետէ երկարատե քնակութիւն առնել կառավարչական կենդրոնատեղում, և որովհետեւ այս այցելութիւնները հպատակութեան արտայայտութիւն էին համարւում, ուստի նրանց որոշ ժամանակներում բացակայելը ըմբոստութեան նշան է նկատուել:

Տոբիլը բացատրելով այս երևոյթը, մասամբ ընդունում է այս ծէսի ծագման մասին մեր տուած բացատրութիւնը: Ահա թէ նա ինչ է ասում. «Ազնուականութիւնը գիւղից մայրաքաղաք տեղափոխել, որպէսզի ազնուականներին բաժանէ ժողովրդից, կապէ արքունիքի հետ և հրապուրէ հասարակական գործունէութեան, մի նպատակ էր, որին վերջին երեք դարերի ընթացքում համարեա անընդհատ հետեւել են Ֆրանսիայի թագաւորները: Այս ձգտումն աւելի ևս խիստ է եղել XVII դարում, երբ ազնուականութիւնը դեռ ևս երկիւղ էր ազդում թագաւորական իշխանութեանը»: Այս փաստերի վրայ պէտք է աւելացնել այն ևս, որ մինչև անգամ հիմայ էլ ժամանակ առ ժամանակ արքունիք այցելին, որ պահանջւում է առանձնապէս բարձրաստիճան անձերից և ընդհանրապէս կառավարող դասակարգի բոլոր անդամներից, համարւում է հաւատարմութեան և անձնուիրութեան արտայայտութիւն, և որ արքունիքից երկարատե բացակայելը նկատւում է իբր անակնածութեան նշան, որ առիթ է տալիս շնորհագուրկ լինելու:

ԼԲ.—Վերջին պիտում մենք ցոյց տուինք, որ գթարար ընծաներ մատուցանում էին նոյնպէս ննջեցեալներին, ինչպէս և կենդանիներին: Այժմ տեսնելու ենք, որ այցելութիւններ էլ էին կատարում թէ առաջիններին և թէ երկրորդներին:

Որովհետեւ նախնական մարդկանց հաւատքի համեմատ մեռած մարդկանց ոգիներն աւելի զօրաւոր են քան նոյն մարդիկ կենդանի ժամանակ, ուստի այցելութիւններ ննջեցեալներին, ըն-

ծաներով հանդերձ, ծագել են աւելի վաղ, քան կենդանի մարդկանց արած այցելութիւնները. էսկիմոսները, որ պէտեր չունին, և այս պատճառով էլ այցելութիւններ չեն անում քաղաքական կախումն արտայայտելու համար, երբեմն ընծաներով ճանապարհ են ընկնում դէպի մեռած ազգականների գերեզմանները:

Այժմ առաջ բերենք աւելի զարգացած ժողովուրդների սովորութիւններից երկու օրինակ, որ ցոյց են տալիս, թէ որպիսի սերտ կապ կայ աստուածացրած, և ոչ-աստուածացրած ննջեցեալներին արած այցելութիւնների և կենդանիներին արած այցելութիւնների միջև:

Ռօզը, նկարագրելով Ամենայն Սրբոց տօնի ծիսակատարութիւնը Սպանիայում, գրում է. «Այս տօնը կատարում է երեք օր... և փողոցները լի են տօնակատարներով: Սակայն տօնին մասնակցողներից և ոչ մինը չի մոռանալ գնալու իւր ննջեցեալների բնակարանը և դիտելու այն՝ խորին յարգանքով: Իսկ Եսպոնիայում, ուր կրօնական և աշխարհիկ սովորութիւնները շատ քիչ տարբերութիւն են ներկայացնում, այն այցելութիւնները, որ անում են աստուածներին, նախնիքներին, իշխանաւորներին և իրենց հաւասարներին, սերտ կապուած են միմեանց հետ: Եսպոնացիների տօնախմբութիւնները, ասում է Կէպֆէրը, նուիրուած են աւելի շուտ փոխադարձ ողջունի և յարգանքի արտայայտութեան, քան կրօնական և բարեպաշտական գործողութիւնների, այս պատճառով և՛ նրանք այդ օրերը կոչում են rebis, այսինքն այցելութեան օրեր: Եւ իսկապէս նրանք պարտականութիւն են համարում այդ օրերը գնալ Տէնզիօ—Դաի-Սին տաճարը, նրանց երկրպագութեան առաջին և գլխաւոր սրբատեղին և իրենց մեծ աստուածների և մեծ ննջեցեալների տաճարները... Սակայն ժամանակի մեծագոյն մասն անց են կացնում այցելելով ու ողջունելով իրենց իշխանաւորներին, բարեկամներին և ազգականներին:

Ի վերջոյ ապացուցանելու, որ այցելութիւնն իբր հպատակութեան նշան, այս վերին աստիճանի ծիսասէր Եսպոնիայում որպիսի մեծ նշանակութիւն ունի, ես առաջ կը բերեմ մի հատուած, որից կերեայ, որ մինչև անգամ նրանց աստուածներն էլ այցելութիւններ են կատարում: Այս հատուածը պարունակում է նաև եսպոնացիների հաւատալիքների մի շատ հետաքրքրական գիծ, այն է, որ սրբազան միապետին անդրշիրմեան աշխարհն էլ հպատակում է նոյնքան հլուծեամբ, որքան և այս աշխարհը:

«Միւս բոլոր kamisները կամ երկրի աստուածները պար-

տաւոր են այցելիլ իրեն, (մեկադօին, կենդանի Kamis ին) տարեկան մի անգամ և մնալ նրա սրբազան անձնաւորութեան մօտ, թէպէտ և աներեւութապէս տասերորդ ամսի ընթացքում, որին կոչում են kaminatsuki, այսինքն առանց աստուածների ամիս... որովհետեւ ենթադրում են, որ այս ժամանակ աստուածները չեն մնում իրենց տաճարներում, այլ գնում են մեծարելու իրենց Դաիրիին:

Այս և միշարք ուրիշ նմանօրինակ փաստեր այն եզրակացութեան են բերում, որ գթարար այցելութիւններից, երբեմն կենդանիների և երբեմն ննջեցեալներին արուող գթարար այցելութիւններից, հետզհետէ ծագում են այն կրօնական այցելութիւնները, որ կոչում են ուխտագնացութիւն:

Եթէ մտաբերենք, որ Եւրոպայում ազգականներն որոշ ժամանակամիջոցներում գալիս են գերեզմանատուն, անմեռուկի թարմ պսակներով պսակելու գերեզմանները, և որ այցելութիւնից զրկուած գերեզմանների թառամած պսակները համարւում են դէպի այս ննջեցեալներն զգացած յարգանքի պակասութիւն, որ կաթոլիկ երկրներում միևնոյն զգացմունքով կատարւում են ուխտագնացութիւններ, սրբեր կոչուած կէս աստուածացրած անձերի գերեզմաններին, և որ վերջապէս այսպիսի ուխտագնացութեան և այն ուխտագնացութեան միջև, որ մօտիկ անցելում կատարւում էր Պաղեստին, տարբերութիւնը կայանում է միայն ճանապարհի երկարութեան և տեղի սրբութեան առաւելութեան մէջ,—մեզ համար միանգամայն պարզ կը լինի, որ նախնական մարդու այցելութիւնն այն գերեզմանին, որ համարւում է ոգու կայան, յառաջ է բերում այցելիլ տաճար՝ որ համարւում է աստուածութեան բնակավայր, և որ այս երկու տեսակի այցելութիւններն էլ կապուած են այն այցելութիւնների հետ, որ անում էին կենդանիներին, նրանց յարգանք արտայայտելու համար:

Որքան և ըստ երևութին միմեանց հեռու թուան տաճար գնալն ու արքունիք այցելելը, այնուամենայնիւ այդ երկուսն էլ միևնոյն գործողութեան տարբեր արտայայտութիւնն են: Այն, որ երբեմն միացնում էր սրանց, այժմ համարեա անհետացել է, բայց բաւական է վերադառնալ նախնական ժամանակներին, երբ դէպի ապրող կառավարչի բնակարանը ճանապարհորդելը նպատակ ունէր ընծայ մատուցանել, երկրպագութիւն կատարել, և հպատակութիւն արտայայտել, մինչդեռ ճանապարհորդութիւն դէպի մի տաճար կատարւում էր զոհ բերելու, հպատակութիւն խոստովանելու, աստուածութիւնը փառաբանելու—որպէսզի ըն-

դունենք այս երկու երևոյթների նմանութիւնը: Մինչև կրօնական հայեացքների զարգանալը, ենթադրում էին, որ աներևոյթ պետը, որին այցելում է կրօնասէր երկրպագուն, ներկայ է գտնուում տաճարում, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս որ ներկայ է լինում տեսանելի պետը արքունիքում, երբ նրան այցելում են. և թէպէտ այժմ աներևոյթ պետի ներկայութիւնը տաճարում ենթադրում է միայն աղօտ կերպով, սակայն և այնպէս՝ ընդունւում է, որ այս միջոցին նա աւելի մօտ է գտնւում աղօթողից, քան սովորական ժամանակ:

Հայկական բազմաթիւ գիւղերում կան «Թուխ-Մանուկ» անունով ուխտատեղիներ, որոնք ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ նոյն գիւղի հիմնադրի կամ այդ տոհմի առաջնորդի գերեզմանը: Ինչպէս նրա կենդանութեան ժամանակ այցելել են նրան՝ յարգանք և հպատակութիւն արտայայտելու, զանազան նուէրներ մատուցանելու, այնպէս և նրա մահից յետոյ շարունակում են այցելել՝ գթութիւն և օգնութիւն հայցելու, խունկ ու մոմ, զոհ մատուցանելու:

ԼԳ.—Այս ծիսակատարութեան հետ ևս նոյնն է լինում, ինչ միւսների հետ: Սկզբում, սա մի պարզ, գթարար գործողութիւն է՝ ուղղուած դէպի ամենագօրեղ մարդը, լինի դա նրա կեանքի ընթացքում, մահից յետոյ և կամ աստուածացրած միջոցին, յետոյ տարածուելով դառնում է գթարար ծէս՝ ուղղուած նախ դէպի համեմատարար պակաս գօրեղ անձեր և ապա՝ իրեն հաւասարները: Պաշարաւի պատմած մի պատմութիւն շատ լաւ ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս այցելութիւնը, որպէս հպատակութեան մի լուռ արտայայտութիւն, փափագելի է գերիշխանութեան ձգտողի համար, և թէ ինչպէս՝ կատարողի կողմից ընդունւում է իբր ստորադրութեան խոստովանութիւն: Ֆէյզուլը, Վահաբիսի թագաւորը, հրամայեց իւր որդի Սաուդին այցելել Արդ-Ալլահին, իւր աւագ եղբորը: «Ես մի օտարական հիւր եմ, մինչդեռ նա քաղաքի բնակիչ է, պատասխանեց Սաուդը, և այս պատճառով նա առաջինը պիտի գայ ինձ տեսնելու...»:

Ֆէյզուլը սկսեց համոզել Արդ-Ալլահին կատարելու առաջին այցելութեան պարտականութիւնը, սակայն աւագ որդին ևս նոյնքան անընկճելի երևաց:

Աշխարհիս զանազան կողմերի ժողովուրդները ևս մեզ տալիս են միևնոյն նշանակութիւնն ունեցող մի շարք փաստեր: Տավերնիէ, հին ճանապարհորդը, պատմում է, թէ «Պարսիկները սովորութիւն ունին փոխադարձ այցելութիւններ կատարելու: Բարձրաստիճանաւորները մնում են տանը, և սպասում իրենց

ստորադրեալների այցելութեան»։ Միևնոյնը կատարում է և Աֆրիկայում։ «Մուսահը, ասում է Գրանտը՝ խօսելով Ունիանիէմբում ապրող մի հնդկաստանցի հարուստ վաճառականի մասին, առաւօտուանից մինչև երեկոյ նստած մնում էր, ընդունելով ողջոյններ և շնորհաւորանք հարուստներից և աղքատներից»։ Եւրոպայում, Հին Հոմում, թեւարկեալներն առաւօտներն այցելում էին իրենց թեւարկուներին։ Ի վերջոյ, XVII դարում Փրանսերէնից անգղիերէն թարգմանուած սովորութիւնների մասին մի զբոսի մէջ կարդում ենք, որ «Պէտք է յաճախ այցելել մեծամեծներին, և հարցնել նրանց առողջութեան մասին»։

Այս վերջին օրինակները բաւական պարզ ցոյց են տալիս այն աստիճանաբար անկումը, որ կրել է այցելութեան ծէսը մինչ այն աստիճան, որ դարձել է սովորական քաղաքավարութիւն, — քաղաքավարութիւն, որ և՛ այնպէս՝ կրում է իւր մէջ իւր ծագման հետքերը, որովհետև այցելութիւնը պարտադիր է համարում ստորադրեալի կողմից ղէպի իւր մեծաւորը, քան թէ հակառակը, և շնորհ է համարում, երբ մեծաւորն անում է իւր ստորադրեալին։

Պարզ է, որ այն այցելութիւնը, որ թեւարկեալը անում է առաւօտները իւր թեւարկուն, մի հեռաւոր հետեանք է այն կարգի, որ ստորադրուած զօրապետը պարտաւոր էր ժամանակ առ ժամանակ ցոյց տալ իւր ուղղամտութիւնը իւր վեհագոյն պետին՝ անձամբ այցելելով նրան՝ արտայայտելու իւր հաւատարմութեան զգացմունքները։

ԼԴ.— Այս անգամ ևս, անցեալների նման, պէտք է վերջացնենք այս գլուխը, նկատելով այն յարաբերութիւնը, որ կայ այցելութեան սովորութեան և հասարակական կազմակերպութեան տիպի միջև։

Յայտնի է, որ պարզ ժողովուրդների մէջ, ուր դեռ ևս չի տիրապետում մի կանոնաւորուած կառավարութիւն, այցելութիւնը չի կարող դառնալ քաղաքական ծէս, և որ նա սկսում է տիրապետել միայն երկրորդ և երրորդ աստիճանի բարդութեան ժողովուրդների մէջ. փաստերն այդ շատ պարզ ցոյց են տալիս։ Այսօր էլ, ինչպէս և անցեալում, փաստերի խմբումն ու համեմատութիւնը թոյլ են տալիս նկատելու, որ այս ծէսի գոյութիւնն այնքան կախուած չէ հասարակութեան մեծութիւնից, որքան նրա կազմակերպութիւնից։ Սա այն գործողութիւններից միին է, որոնցով հպատակութիւն է արտայայտում, հետեալէս և կապուած է զինուորական կազմակերպութեան զարգացման հետ։ Նաև, ինչպէս ցոյց են տալիս արդէն առաջ բերուած փաս-

տերը, դա դառնում է կառավարչական ծիսակատարութեան մի ցայտուն տարր այն ազգերի մէջ, որոնք զինուորական կազմակերպութեան ազդեցութեամբ ենթարկուած են բռնակալ կարգերի, ինչպէս՝ հին Պերուն ու հին Մեքսիկան Նոր Աշխորհում և Չինաստանն և Եապոնիան՝ արեւելքում:

Ի վերջոյ եւրոպական հասարակութիւնների առաջին դարերը հաստատում են միևնոյնը: Սրա հակառակ յարաբերութիւնը պակաս նկատելի է Անգլիայում, ուր հասարակութիւնը բնորոշւում է միլիտարիզմի վրայ, էնդիւստրիալիզմի տարած գերիշխանութեամբ: Այստեղ այցելութիւնն այլևս մի ստիպողական պարտականութիւն է համարւում հաւատարմութիւն արտայայտելու համար: Իսկ այն փաստը, որ այժմ այցետոմսերն սկսել են փոխարինել այցելութիւններին, պարզ ցոյց է տալիս, որ մարդիկ ձգտում են հասարակական յարաբերութիւնների մէջ ազատուիլ այցելութեան ձևականութիւնից:

Մ Ա Հ Գ Ո Յ Ժ

Հ. Ֆ. Բ. ԼԻՆՉ

Անցած նոյեմբերի 27-ին Լոնդոնում վախճանուեց անգլիացի քաղաքական-հասարակական յայտնի գործիչ և «Armenia» աշխատութեան հեղինակ Լինչը:

Հանգուցեալը ծնուած էր 1862 թուականին Լոնդոնում: Ներա հայրը Տիգրիս և Եփրատ գետերի շոգենաւային ընկերութեան հիմնադիրն էր:

Լինչն անգլիական պարլամենտի անդամ է եղած երկար ժամանակ, մէկն ազատամիտ կուսակցութեան պարագլուխներից: Նա եղել է նաև Անգլիայի աշխարհագրական ընկերութեան անդամ, նախագահ պարսկական կոմիտէի, Պարսկաստանի անկախութեան պահպանման ջերմ կողմնակից: Նա միեւնոյն ժամանակ աչքի ընկնող անձնաւորութիւն էր ֆինանսական աշխարհում, նա պետք էր Լինչ առևտրական և բանկային հաստատութեան, Հարաւային Պարսկաստանի ճանապարհների, Պարսից ծոցի և Տիգրիս ու Եփրատ գետերի նաւագնացութեան արտօնատէրը:

Լինչը մի քանի անգամ ճանապարհորդութիւններ է կատարել Մերձաւոր Արևելքում: Նախ ճանապարհորդել է Միջագետքում և Պարսկաստանում, որի արդիւնքն է եղել և նրա «Պարսկաստան» անունով նշանաւոր աշխատութիւնը: Այդտեղ նա աշխատել է հիմնաւորել այն տեսակէտը, թէ Պարսկաստանն է Հնդկաստանի բանալին: Սակայն յետագայում, երբ նա ճանապարհորդեց Հայաստանում, այդ տեսակէտից առաջնակարգ նշանակութիւն վերապահեց նա մեր հայրենիքին:

Լինչը երկու անգամ է ճանապարհորդել Հայաստանում. նախ 1893 թուականի օգոստոս ամսից մինչև 1894 թուականի մարտ ամիսը, և երկրորդ՝ 1898 թուականի մայիս ամսից մինչև նոյն թուականի սեպտեմբեր ամիսը:

Լինչին դէպի Հայաստան գրաւողը եղել է այն հետաքրքրութիւնը, թէ ինչ կայ թագնուած Տիգրիս և Եփրատ գետերի ափունքների երկրում, որ համարուել է «մարդկութեան առասպելական որրանը, նրա դրախտը»: Նա եկել է այն համոզման, թէ համաշխարհային քաղաքականութեան տեսակէտից ահագին նշանակութիւն ունի Հայաստանը, մանաւանդ Հնդկաստանի ապագա-

յի վերաբերմամբ: Եւ նա յայտնում է այն կարծիքը, թէ Մերձաւոր Արեւելքին վերաբերող քաղաքական հարցերի կծիկն ամենից հեշտ կերպով քանդուել կարող է Հայաստանի սահմաններում: Նա ասում է. «Մինչ ես ծանօթանում էի Հնդկաստանից արեւմուտք դառնող երկիրներին, իմ սկզբնական հետաքրքրութիւնն աւելի ու աւելի աճում էր. ինձ տիրում էր մի տեսակ անհանգստութիւն, և ես կամենում էի օր առաջ ոտք դնել հայ երկրի վրայ»:

Եւ նա ի կատար է ածում իր մտադրութիւնը, ճանապարհորդում է Հայաստանում, բարեխղճօրէն և մեծ հմտութեամբ ուսումնասիրում է այդ երկիրը, ծանօթանում է հայ ժողովրդի անցեալին և ներկային, Հայկական Հարցը շօշափում է և ցանկալի լուծումն առաջարկում. ու նա իր հետազօտութիւններն ու նկարագրութիւնները լոյս է ընծայում «Հայաստան» վերնագրով պատկանելի երկհատոր և ստուար աշխատութեան մէջ *), որ նաև արտաքինով մի շքեղ հրատարակութիւն է՝ զարդարուած բազմաթիւ և ընտիր նկարներով և մի բաւական մանրամասն ու ճշգրիտ քարտեզով:

«Այն երկիրը և այն ժողովուրդը, ասում է Լինչը, որ կազմում է մեր աշխատութեան առարկան, երկուսն ևս արժանի են կատարեալ ուշադրութեան: Առաջինը զարթեցնում է մեր մէջ էնտուզիզմ, երկրորդը գերազոյն հետաքրքրութիւն»։ Եւ նա հարցնում է. «Մթթէ տարօրինակ չէ, որ մի այդպիսի չքնաղ երկիր այսչափ դարեր շարունակ մնացել է ստուերի մէջ, որ մինչև իսկ յոյն և հռոմայեցի հեղինակների լաւագոյն գրուածքներն անգամ ի ցոյց են հանում սակաւ ծանօթութիւն նրա բնոյթի: Անցեալ դարի ընթացքում արդէն շատ բան է արուած՝ ցրելու համար այդ խաւարը, և ինձնից քիչ ջանք չէ պահանջել այն, որ ես հաւաքեմ և սխտեմի տակ դնեմ իմ նախորդների աշխատութիւնները»:

Լինչի աշխատութեան առաջին հատորը վերաբերում է Ռուսա-Հայաստանին: Գօլիցիինեան շրջանն էր, երբ Լինչը ճանապարհորդեց մեր երկրում: Մասնաւորելով իր խօսքը հայ եկեղեցական ծխական դպրոցների փակման և ընդհանրապէս դաստիարակու-

*) Այդ աշխատութեան հաւատարիմ թարգմանութիւնն ուսերէն լեզուով և շքեղ հրատարակութեամբ լոյս է տեսել Թիֆլիսում 1910-ին (թարգմ. Ելիզ. Զունկովսկայա, հրատարակիչ՝ Փիթոկ և ընկ. առևտր. տուն): Լինչի աշխատութեան հայերէն թարգմանութիւնն ևս մաս-մաս Եկսել է լոյս տեսնել Կ. Պօլսում:

Թեան խնդրի շուրջը, Լինչը յայտնում է այն կարծիքը, թէ «Մարդու տարրական իրաւունքներից մէկն է նաև, ինչպէս են օր. կեանքի և գոյքի ապահովութիւնը, իր երեսանների դաստիարակութեան և ուսման իրաւունքը». և թէ՛ «դաստիարակութիւնը մարդկային գործունէութեան այն տեսակներիցը չէ, որ կարելի է առաջ տանել զինուորական կարգերով»: Եւ շեշտելով այն շրջանում կառավարութեան քաղաքականութեան ֆնասակարութիւնը, հեղինակը բացականչում է. «Ո՞ր պետութիւն. պատերազմի բոլոր սարսափներն իսկ գերազանցող ի՞նչ նենգ և չար գործիչ չեն կատարում քո անունով»:

Սակայն վերջին տարիների քաղաքականութեան փոփոխութիւնը մատնանշելով՝ նա ասում է (իր աշխատութեան ողոսներէն Թարգմանութեան յառաջաբանում). «Ես հաւատացած եմ, որ ուս. կառավարութիւնը չի զղջայ՝ ցոյց տալով իր հայ հպատակների վերաբերմամբ վստահութեան ակտեր և աւելի մերձեցում»: Եւ նա օրինակ է բերում Տրանսիլաւը: «Երբ ազդային մի աւելի մեծ միութիւն, ասում նա, գործունի թուով փոքր, բայց ցեղային և ազգայնական ուժեղ բնազդներով հարուստ մի ազգի հետ, առաջինի քաղաքականութեան լաւագոյն ղեկավար սկզբունքը պիտի լինի այն, որ աւելի շուտ խրախուսէ այդ բնազդները, քան թէ ճնշէ: Այդ բնազդները բնաւ անհամերաշխ չեն աւելի լայն նացիօնալիզմի զգացման հետ, որին նրանք, ընդհակառակը, յաճախ կոչուած են նուիրելու աւելի մեծ ոյժ և եռանդ»:

Իսկ ինչ վերաբերում է տաճկահայերին, օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումով նա այն յոյսն է տածել, թէ բաւարար լուծումն կստանայ Հայկական Հարցը, քանի որ կիրականանայ «Օսմանեան պետութեան բոլոր հպատակների իրաւունքների և պարտականութիւնների հաւասարեցումը»: Սակայն հէնց այդ ժամանակ (1910-ին) նա չէ ծածկում իր յոռետեսութիւնը Թիւրքիայի «նոր» կարգերի վերաբերմամբ ևս, յայտնում է նաև իր «հիասթափման զգացումը»:

Լինչը, այսուամենայնիւ, լաւագոյն յոյսեր ունէր հայ ժողովրդի ապագայի համար: Սակայն և այնպէս՝ նա բնաբան է ընտրել իր աշխատութեան համար հայ պատմիչ Յովհան կաթողիկոսի այս խօսքերը. «Ո՞վ կարող է դուշակել մեր ապագան: Թող ներուրի ինձ՝ լուել այդ մասին: Մենք նմանում ենք այն հասկերին, որոնք գետին են տապալւում վատթար հնձուորների ձեռքով՝ անթափանց խաւարի մէջ»:

Ա. ԱՔԵՂԵԱՆ

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՇՈՂԱԿԱԹ.

Ս. ԷՋՄԻԱՇՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Գիրք Ա., գինն է 5 ռուբլի

Վաղարշապատ 1913 թ.

Հայ գրի և տպագրութեան մեծ յօրելեանին նուիրուած մի հայագիտական ժողովածու է լոյս տեսել Ս. Էջմիածնում, որը պատիւ է բերում այդ հաստատութեանը: Այս ժողովածուն երկու մասից է բաղկացած՝ ա) 1-170 բանում են գիտական լուրջ յօդուածներ, իսկ բ. մասում գետեղուած են հայ գրչութեան բազմաթիւ օրինակներ 90 տախտակներով: Իրենց գիտական յօդուածներով այս ժողովածուին մասնակցել են հայագիտութեան մէջ արդէն իսկ յայտնի ոյժերից Գալուստ Տ.-Մկրտչեան (Միաբան) կարապետ եպ. Տ.-Մկրտչեան, Գարեգին վարդապետ, Հրաչեայ Աճառեան, իսկ նորագոյն ոյժերից՝ Մեսրոպ վրդ. Մաքսուտեան և Ասլան Շահնազարեան:

Ժողովածուի ա. մասի բոլոր յօդուածները կամ լեզուաբանական և կամ պատմա-բանասիրական բնոյթ են կրում: Զուտ լեզուաբանական են Մեսրոպ վրդ. Մաքսուտեանի երկու յօդուածները՝ «Դասական հայերէնի շուրջը», և «Հայերէն կրկնաւորները Երևանի բարրառում»: Այս կարգին կարելի է դասել մասամբ նաև միաբանի «Աջից ձախ հայ գրութիւն» յօդուածը: «Դասական հայերէնի շուրջ» յօդուածը մի գրախօսական է պրօֆ. Մէյիի գերմաներէն լեզուով կազմած քերականութեան: Լեզուաբանական հմտութեամբ օժտուած Հ. Մաքսուտեանը այս գրախօսականի մէջ վեր է հանում, թէ գերմանացի հայագէտը իւր սուր գիտողութեան և մեթոտիկ ուսումնասիրութեան շնորհիւ հայ լեզուի լինչպիսի օրինակելի մի քերականութիւն է կազմել: Հայ գրաբար լեզուի քերականութիւնները չունին սխտեմ, պարզորոշութիւն,

խճողուած են. այս կողմից բացառութիւն է կազմում միայն պր. Մալխասեանի «Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրները» փոքրիկ, բայց գեղեցիկ աշխատութիւնը: Այսպէս եթէ մնայ, բանն այնտեղ կարող է հասնել, որ հայ աշակերտը գրաբար լեզուն սովորելու համար դիմի գերմանացի գիտնականների կազմած հայերէն քերականութիւններին: Ներկայումս՝ քանի որ մեր միջնակարգ դպրոցներում գրաբարի ուսուցումը անհրաժեշտ է համարում՝ խորհուրդ կայայինք հայ լեզուաբաններին՝ օգտուելով եւրոպայի գիտնականների սուր գիտողութիւնից և մեթոտիկ աշխատութեան եղանակից՝ կազմել նոր լրացած հայերէն գրաբարի քերականութիւն: Հ. Մաքսուտեանի երկրորդ յօդուածը «Հայերէնի կրկնաւորները նրեանի բոլրբառում» հանդէս է բերում հայր սուրբի խոր հմտութիւնը հայերէնում, որով և իրաւունք կը համարէինք սպասել, որ Հ. Մաքսուտեանը՝ թողնելով իւր երկրորդական և կողմնակի զբաղմունքները, որոնց արդիւնքը լեցնում է «Արարատ»ի էջերը, նուիրէր իրեն հայ լեզուի ուսումնասիրութեանը:

Մի հետաքրքիր հարց է շոշափում հայր Գալուստ միաբանը իւր «Աջից ձախ հայ գրութիւն» յօդուածով: Հարցն այն է՝ թէ հայերը երբ և իցէ աջից ձախ գրել են, ինչպէս ընդունուած է սեմական ժողովուրդների մէջ, թէ հայերը սկզբից յոյներին հետեւելով՝ ձախից աջ են գրել՝ ինչպէս ներկայումս է: Եթէ ճիշտ է՝ որ հայերին առաջին անգամ տառեր տուող ասորի Դանիէլն է և այդ տառերը ասորականին ազգակից էին, եթէ ճիշտ է, որ այդ տառերը գործադրուել են Վառձապուհի հրամանով և ս. Մեսրոպի ձեռքով մի քանի տարի շարունակ, եթէ ճիշտ է, որ ասորական տառերով գրող հայ գրագէտներ կային Հայաստանում V դարում, իսկ ասորերէն, ինչպէս յայտնի է, աջին ձախ է գրում, եթէ այս բոլորը ճիշտ է և զբանում կասկած չկայ, ապա շատ հաւանական է, մինչև իսկ անհրաժեշտ է ընդունել, որ սկզբում հայերը մի առժամանակ հոյնիսկ Մեսրոպեան տառերով աջից ձախ գրելու փորձը պէտք է արած լինեն: Դժբաղդաբար այս հաւանական ենթադրութիւնը հաստատող մի փաստ մինչև այժմ չէր գտնուած: Գիտնական միաբանին յաջողուել է՝ հետեւելով Այլովալտ գերմանացու և Հ. Ալիշանի անորոշ ցուցմունքներին՝ Սեւանում գտնել մի խաչքար աջից ձախ հայերէն արձանագրութեամբ 1447 թուին գրուած: Բայց այս թուականը կասկածի առիթ է տուիս. միթէ աջից ձախ գրելու փորձեր եղել են հոյնիսկ XV դարում. և արդեօք այդ արձանագրութիւնը մի պատահականութիւն և կամ միայն մի գրչի խաղ չէ: Ահա

այս կասկածները փարատելու համար պէտք է որոնել նոր փաստեր:

Հ. Միաբանի «Հայ մատենագրութեան հնագոյն թուականներ» և Կարապետ եպ.ի «Յովհան Մանդակունի և Յովհան Մայրապոմեցի» պատմաբանասիրական յօդուածներն ունին շատ լուրջ նշանակութիւն և, կարելի է ասել, յեղաշրջում են մեր V. VI և VII դարերի գրականութեան պատմութիւնը, որը մեզ սովորեցրել են Մխիթարեանները: Մխիթարեան հայրերը իրենց դարեւոր աշխատութեամբ մեր այդ դարերի գրականութեան պատմութեան մէջ երեք բան անսասանելի իրողութիւն էին համարել և սովորեցրել. ա) V դարը մեր դասական հայերէնի ոսկեղէնիկ լեզուի շրջանն է, օտարաբան լեզուն, հեղինակներն ու հեղինակութիւնները յետագայ VI և VII դարերի արդիւնքն են. բ) ս. Սահակի և Մեսրոպի երկրորդ կարգի աշակերտ կամ կրտսիր թարգմանիչ համարուածները բոլորն էլ V դարի վերջին ապրող հեղինակներ են և գ) V. VI և VII դարերում ապրող հայ նշանաւոր հեղինակներ, հայրապետները բոլորն էլ քաղքեստոնիկ-կաթողիկ են եղել և միայն երկրորդականներն են մերժել քաղքեստոնական ժողովր: Քաղքեստոնի ժողովի դէմ եղած գրուածքները Մխիթարեանները կամ մոռացութեան են տուել, կամ յետագայ աղաւաղում են համարել և կամ վերագրել են երկրորդական հեղինակներին: Այս երեք հիմնական, բայց հիմնովին սխալ տուեալներով Մխիթարեանները աղաւաղել, խճողել և մթազնել են մեր այդ երեք դարերի հայ գրականութեան զարգացման ընդհանուր պատկերը:

Միաբանը տաննեակ տարիների յամառ աշխատանքով կամեցել է ճշտել հայ մատենագրութեան հնագոյն թուականները և այսօր հակառակ Մխիթարեանների հասել է այս հաստատուն եզրակացութեան. «Ոսկեդարեան զպրոցի ամենաստորական զբրուածքը (Եւսէբէոսի եկեղեցական պատմութիւնը), ուրեմն թարգմանուած է 416—420-ին: Միւս զպրոցի ամենայունաբան գրուածքը՝ Կուզը 480—483 թուի»: Որ Եւսէբէոսը V դարում էր թարգմանուած՝ այդ Մխիթարեաններն ընդունում էին, որովհետեւ Խորենացին այդ մասին վկայել է. իսկ որ Կուզի քաղքեստոնի ժողովի դէմ՝ զրած հակաճառութիւնն էլ V դարում է թարգմանուած, որ այդ դարում ապրող Մովսէս Բերթողասայրը եւ Յովհան եպիսկոպոսապետ Մանդակունի՝ օգտուելով այդ հակաճառութիւնից պայքարած լինեն քաղքեստոնի ժողովի դէմ, ինչ որ հիմնովին ապացուցուած է միաբանի եւ Կարապետ եպ. վերոյիշեալ երկու յօդուածներով, հասկանալի է, որ անասելի սարսափ են յառաջ բերում՝ այդ մտքերը Մխիթարեան բաւ-

նականում: Եւ ինչպէս չսարսափել, քանի որ Մխիթարեանները կազմած դարաւոր շէնքը փուլ է գալիս. քանի որ պարզուում է, որ V. դարը տուել է ամենամեծոսնի յունական գրուածներ, քանի որ Քերթողահօր և Յովհաննէս Մանդակունու նման յայտնի հեղինակներ և բարձրաստիճան հոգեորականներ քաղքեւոնի ժողովի ղէմ ոգի ի բռին պայգարել են: Այս սարսափելի իրողութեան առաջ Վեննայի բազմարդիւն Մխիթարեան Հ. Ակինեանը ուզում է առնել նրանով, որ Կուզի թարգմանութիւնը VI դարի կէսերն՝ նրանից օգտուող քերթողահօր VI դարի վերջերն է ձգում, իսկ Յովհան հայոց եպիսկոպոսապետին համարում է օտարազգի գրող «հայոց» բառը դուրս ձգելով, և այսպէս է անում արդի Մխիթարեաններից բազմարդիւն բանասէր Հ. Ակինեանը միայն նրա համար, որ չլինի թէ Յովհան եպիսկոպոսապետ հայոցը նոյնանայ Յովհան Մանդակունու հետ, որովհետեւ Յովհան Մանդակունին, այդ մեծ հայրապետը Մխիթարեանների և յատկապէս Հ. Սարգսեանի ուսումնասիրութեան համաձայն Քաղքեւոնիկ է եղել:

Կարապետ եպ.-ի ուսումնասիրութիւնը նուիրուած է հէնց այս հայրապետի կեանքին, դաւանաբանական հայեացքներին և գրական գործերին: Գիտնական հեղինակը՝ յենուելով «Ապացոյց» կոչուած դաւանաբանական գրութեան վրայ ցոյց է տալիս, որ Յովհան Մանդակունին մերժել է քաղքեւոնի ժողովը: Ապա Մանդակունու անունով եղած ճառերը էջմիածնի ձեռագիրների վրայ ուսումնասիրելով՝ գալիս է այն հաստատուն եզրակացութեան, որ Մանդակունու ճառերը, (փողի և վաշխի, թատրոնի ղէմ և այլք) բոլորն էլ պէտք է Մայրագոմեցուն վերագրել, որի ճառերն ամփոփուած են «Խրատ վարուց» ընդհանուր վերնագրի տակ: Դարձեալ խիստ անյարմար զրութեան մէջ են ընկնում մխիթարեանները՝ մանաւանդ Հ. Սարգսեանը, որովհետեւ սրանք գերադրական աստիճանով գրուածել էին այդ ճառերի լիզուն և մտքերը, որոնք վերագրւում էին իմաստուն քաղքեւոնիկ (sic) Մանդակունի կաթողիկոսին, յանկարծ դուրս է գալիս որ այդ ճառերը Յովհան Մայրագոմեցուն, եզր կաթողիկոսի տեղապահին են, որը ծայրայեղ միաբնակ էր, որի ամբողջ կեանքը ու գրական գործունէութիւնը նուիրած է եղել քաղքեւոնական դաւանանքը ջախջախելուն: Արդեօք այս երևոյթը խրատ կլինի՞ Մխիթարեանների համար. նրանք կզգան, թէ գրական ուսումնասիրութեան մէջ անաչառութիւն պէտք է իշխէ և ոչ թէ դաւանաբանական միտում և կամ առհասարակ որևէ տենդենց:

Իւր յօդուածի երկրորդ մասում սրբազան հեղինակը աշխատում է ընդորոշել Մայրագոմեցու գրական ղէմքը և գալիս է այն

եզրակացութեան, որ Կոմիտաս և Եզր կաթողիկոսների տեղապահը մի կորովի անձնաւորութիւն էր և ժամանակի գրական խոշորագոյն դէմքը, որը թողել է երեք գրուածք «Խրատ վարուց», «Հաւատարմատ» կամ «Կնիք հաւատոյ» և «Նոյեմակ»: VII և մինչև իսկ VIII դարերում Յովհան Մայրապոմեցին վայելել է մեծ հեղինակութիւն, կոչուել է Յովհան իմաստասէր. յետագայում այս Յովհան իմաստասիրի շատ գրուածքները վերագրուել են Յովհան Օձնեցի իմաստասիրին:

Այս ժողովածուի մէջ մի շատ շահեկան յօդուած է գետեղել Գարեգին վարդապետը նուիրուած Ձագավանից ժողովին: Կարապետ եպիսկոպոսը և Գարեգին վարդապետը Ս. Էջմիածնի ձեռագրատան հանդիպել են «Սահմանք» կոչուած մի գրութեան, որն ամփոփում է իւր մէջ Ձագավանքում գումարուած ժողովի կանոնները՝ մի քանի համառօտ պատմական տեղեկութիւններով ճշտացած: Յայտնի է, որ XIII դարում հայոց հայրապետութիւնը գտնուում էր Կիլիկիայում, ուրեմն հեռացած Մեծ Հայաստանից, ուր իշխում էին թաթարները: 1243-ին Բարձրբերդցի Կոստանդին կաթողիկոսը մի ժողով է գումարում Սսում եկեղեցու և ներքին բարեկարգութեան մասին հոգալու: Այս ժողովի որոշումները՝ թուով 24՝ կաթողիկոսը յանձնում է Վարդան վարդապետին և ուղարկում է նրան Մեծ Հայաստան, որպէսզի այստեղ ևս ընդունել և գործադրել տայ այդ կանոնները. և ահա 1270 թուին Աբաղայի խանութեան ժամանակ Ձագավանքում մի ժողով է տեղի ունենում, ուր Սսի կանոններին համապատասխանող որոշումներ են տրուում: Հ. Գարեգինը ժողովի հանգամանքները բացատրելուց յետոյ Սահմանքում յիշած պատմական անունների վրայ է կանգ առնում, ապա այդ Սահմանքի պատմական արժէքը բնորոշում, և ի վերջոյ մէջ է բերում Սահմանքի յօդուածները: Մեր եկեղեցական, քաղաքական իրաւունքի պատմութեան համար շատ մեծ արժէք ունին եկեղեցական ժողովներում սահմանուած կանոնների հրատարակութիւնն ու ուսումնասիրութիւնը:

Հայոց անցեալի ուսումնասիրութեան համար մեծ նշանակութիւն ունի հայ գաղթականութիւնների պատմութիւնը: Յայտնի է, որ Սելճուկների և թաթարների արշաւանքների առաջ հայ նախարարական տները մասամբ դէպի արևմուտք և մասամբ դէպի արևելք գաղթեցին: Արևմուտք գաղթողները վերջ ի վերջոյ կենդրոնացան Կ. Պօլսում, իսկ արևելք գնացողները միացան վրաց թագաւորութեան և դրանցից շատերը այս պետութեան սիւները դարձան: Ա. Շահնազարեանն ուսումնասիրել է Զաքարեան տոհմի ծագման պատմութիւնը, այն տոհմի, որը XII

դարում վրաց պետութիւնը իւր զօրութեան գագաթնակէտին հասցրից: Յօդուածագիրը իւր այս ուսումնասիրութեամբ գալիս է այն եզրակացութեան, որ Ջաքարեան տոհմը ծագել է Հայաստանի հարաւում բնակուող քրդերից, որոնք ժամանակի ընթացքում հայացել էին, ապա գաղթելով հաստատուել Ձորագետում XI դարում: XII դարում այդ տոհմի երկու եղբայրները Ջաքարէն և Իվանէն մինչև այդ չտեսնուած դիրք են գրաւում, բայց յետագայում գահաժառանգական կռիւներին մասնակցելով կորցնում են իրենց նշանակութիւնը: Արևմուտքի գաղթականութեան, այն է՝ Կ. Պօլսի հայութեան XVII դարու պատմութեան համար մեծ նշանակութիւն ունի այդ դարում ապրող Երեմիա Չելչպու տարեգրութիւնը, որ մինչև այժմ անտիպ է մնացել: Երուսաղէմի միաբան Կ. Մեսրոպ Նշանեանը այդ տարեգրութիւնից հատուածներ է զետեղել այս ժողովածուի մէջ, որից իմանում ենք, որ այդ դարու Կ. Պօլսի հայութեան բարքերի և հոսանքների ուսումնասիրութեան տեսակէտից շատ մեծ արժէք ունի այդ տարեգրութիւնը, և միայն ցաւել կարող ենք, որ դրա հրատարակութիւնը այդքան ուշանում է:

Եթէ յիշենք Աճառեանի յօդուածը Աստուածաշնչի նորաբերթարգմանութեան մասին, ուր ապացուցուած է, որ Կուզը բնաւ աչքի առաջ չի ունեցել հայերէն Աստուածաշնչի որեէ թարգմանութիւն և Խաչիկ վարդապետի Սաղմոսավանքի ձեռագրաց ցուցակը, այդպիսով մենք սպառած կլինենք այս ժողովածուի Ա. մասի մեր գրախօսութիւնը:

Բ. մասը բռնում են, ինչպէս վերեւ յիշեցինք, հայ գրչութեան արուեստի 90 նմոյշները, 90 տախտակների վրայ, որը պատրաստել և դասաւորել է մեծ ժրջանութեամբ Գարեգին վարդապետը: Եւ ի՞նչ աւելի գեղեցիկ միտք, քան հայ գրերի 1500 ամեակի առթիւ տալ այդ գրերի զանազան դարերում ստացած ձևերի և զարգացման շօշափելի պատկերը: Ուսումնասէր վարդապետը իւր կազմած հայ հնագրութեան բարեւոյթին կցել է մի ընդարձակ բացատրական յօդուած, ուր նկարագրուած է գրչութեան օրինակների ժամանակը, որտեղից վերցուած լինելը և՛, ապագային թողնելով այս առթիւ արած իւր արդէն պատրաստի ուսումնասիրութեան հրատարակութիւնը: Մեր ձեռքն է հասել հայր Գարեգին այս աշխատութիւնը առանձին գրքով՝ բարեփոխած ու ձևաւորած: Հեղինակն աշխատել է 150 օրինակներով տալ գաղափար թէ՛ հայ գրչութեան արուեստի և թէ՛ գրչութեան առանձին դպրոցների մասին: Միայն ափսոս, որ օրինակների դասաւորութեան մէջ ո՛չ ժամանակագրական, ո՛չ արուեստի աս-

տիճանական զարգացման և ոչ ունէ գրչութեան դպրոցի արդիւնքները կարգն է պահպանուած, այլ խառն ի խուռն և պատահական, այնպէս որ մի հայեացքով աստիճանական զարգացումը չի կարելի ըմբռնել, այլ պիտի ղեկավարուել բացատրական յոգուածով կամ ժամանակագրական ցանկով: Եթէ ժամանակագրական կարգով դասաւորուելու լինէին այդ օրինակները, այն ժամանակ ամեն մի երեսի վրայ միայն մի օրինակ պիտի տեղաւորուէր, բայց այդ դէպքում ծախք շատ կլինէր. և երևի հէնց այդ պատճառով էլ օրինակների դասաւորումը եղել է պատահական: Բայց չնայած դրան այս աշխատութեան արժէքը շատ մեծ է *):

Դառնալով այս ժողովածուի ամբողջութեանը՝ պիտի ասենք, որ էջմիածինը վերջին տասնեակ տարիներում այսպիսի գեղեցիկ գործի չէր ձեռնարկել: Մենք յոյս ունենք, որ Նորին Սրբութիւն Գէորգ Ե-ի օրով սկսուած այս գործը մի եզակի երևոյթ չի լինի, որ Վեհափառ Հայրապետը միջոց չի խնայի տարին առնուազը մի կամ երկու այսպիսի գիտական ժողովածու հրատարակելու. մանաւանդ որ կան վստահելի ապացոյցներ, որ էջմիածնի գիտական միաբանների մօտ հաւաքուած են ուսումնասիրութիւններ, որոնք մեկենասի են սպասում. իսկ էջմիածինը յառնուն Ս. Սահակի և Մեսրոպի նուիրական յիշատակի պէտք է որ մեկենաս հանդիսանայ իւր գիտական միաբաններին:

Դր. Մ. Խոստիկեան

„ՃՅՎՈՆԻ ՆԱԺԱՐԹՅՎՈՒՄ“ I, II. „ՆԱԺԱՐԹՅՎՈՒՄՆ ՆՈՒՅՎՈՒՄՆ“ II, III.

Վրաց Պատմա-Ազգագրական Ընկերութիւնը, որ սկսել է իր գործունէութիւնը 1907 թուականից, արժանի է մեծ ուշադրութեան և նույնիսկ նախանձի հայերի կողմից: Այդ ընկերութեանը վիճակուել է այնպիսի մի բաղդ, որին, ի ցաւ սրտի, պէտք է ասել, դեռևս չի արժանացել Հայոց Ազգագրական Ընկերութիւնը, որ նրանից վաղ է կազմակերպուել և նրանից աւելի բեղմնաւոր է եղել իւր գիտական արդիւնքներով. այն է՝ Սարաջիւր նուիրել է 150,000 ռ. թանգարանի շէնք կառուցանելու, վրաց

*) Գարեգին վարդապետի վերջին աշխատութիւնները խիստ արժէքաւոր են, և մենք կցանկայինք, որ նա բացառապէս իւր այդ սիրած գործին նուիրուէր, և յոյս ենք յայտնում, որ այդ կարևոր ուսումնասիրութիւնների հրատարակութիւնը շատ չի ուշանայ:

ազնուականութիւնը տարեկան 5000 ռ. է յատկացրել ազգային հնութիւններին նուիրուած ուսումնասիրութեան վեհ գործին, 3000 ռ. էլ անցեալ տարի տուեց ֆրեսկների ընդօրինակութեան համար. իշխան Թումանովը նուիրել է մի հողաբաժին՝ 29,000 ռ. արժողութեամբ: Բացի դրանից, յայտնի վրացագէտներ (օրինակ՝ Ե. Թաղաշվիլի, Մ. Զանաշվիլի, մագիստրոս աւ. քահ. Կ. Կէկէլիձէ, Դ. Կարիճաշվիլի, Ս. Գորգաձէ, Ա. Սարաջև, Յ. Աբուլաձէ և այլն), փոխանակ անջատուելու, նոր նոր ընկերութիւններ հիմնելու, միացած գործում են, ուստի և միանգամայն հասկանալի է, թէ ինչու այդ ընկերութիւնը իր՝ առայժմ $6\frac{1}{2}$ տարուայ գոյութեան ընթացքում կարողացաւ կատարել յազգին կուլտուրական աշխատանք, այն է՝ հիմնել բաւականին հարուստ հնագիտական-ազգագրական թանգարան («Վրաց Թանգարան»), բանալ բաւականին օրինաւոր գրադարան (միայն հին ձեռագրերի թիւը հազարից անց է), կատարել մի շարք գիտական արշաւանքներ Վրաստանի զանազան կողմերում և, բացի սրանից, ձեռնարկել 2 սէրիաների հրատարակութեան:

Այս անգամ մենք ուզում ենք խօսել միայն ընկերութեան հրատարակչական գործունէութեան մասին:

Ընկերութիւնը, ինչպէս ասացինք, ձեռնարկել է 2 սէրիաների հրատարակութեան: Մէկ սէրիան է «ძველი საქართველო» — «Վաղեմի Վրաստան», միւսը՝ «საქართველოს სიძველეები» — «Վրաստանի Հնութիւններ»: Առաջին սէրիայում տեղ են գտնում, առհասարակ, զանազան հետազոտութիւններ և զեկուցումներ, հետեւեալ բովանդակութեամբ՝ ա. մահախօսականներ (հանգուցեալ վրաց գործիչների և գրագէտների մասին), բ. զեկուցումներ և հետազոտութիւններ, գ. վրաց պատմութեան և գրականութեան վերաբերեալ նիւթեր, դ. ազգագրական նիւթեր, ե. ժողովրդական երգեր, և այլն: Իսկ երկրորդ սէրիայում տեղ են գտնում, ընդհանրապէս, հում նիւթեր, օրինակ վաւերագրեր (գլխաւորապէս՝ «գուջար»ներ): Իւրաքանչիւր հատորը բաղկացած է մօտ 600 (in 8°) երեսից, լոյս է տեսնում պարբերաբար: Առայժմ լոյս են տեսել «Վաղեմի Վրաստան»-ի I և II հատորները, և «Վրաստանի Հնութիւններ»-ի II և III հատորները. բացի դրանից, իր-բն յաւելուած «Վրաստանի Հնութիւններ»-ի II հատորին, հրատարակուած է Պալեօգրաֆիական ալբոմ, մեծադիր in folio:

«Վաղեմի Վրաստան»: Այս սէրիայի I հատորը լոյս է տեսել 1909 թ. և բաղկացած է XXXII+499+II եր. այդտեղ զետեղուած են Ամբրոսիոս վարդապետի, Դ. Կարիճաշվիլու, Ս. Գորգաձէի, Յ. Աբուլաձէի, Ե. Թաղաշվիլու, Մ. Զանաշվիլու, Ի.

Կարգարեստիլի և ուրիշների յօդուածները: II հատորը լոյս է տեսել 1913 թ. և բաղկացած է XXX+740 էր. այդտեղ զետեղուած են Ս. Գորգաձէի, Պ. Կարբեղաշվիլի քահ., Կիրիոն եպիսկոպոսի, Ե. Թաղայշվիլու, Մ. Զանաշվիլու, քանաստեղծ Վաթա-Փշաւեղայի և ուրիշների յօդուածները:

«Վրաստանի Հնութիւններ»: Այս սէրիայի I հատորը հրատարակել է անձամբ Ե. Թաղայշվիլին, սակաւաթիւ օրինակներով, 1899 թ. բաղկացած է VI+529 էր. այդտեղ զետեղուած են XIV—XIX դարերին վերաբերող զանազան վաւերագրեր: Այս հատորն ընկերութիւնը մտադիր է մօտիկ ապագայում նորից լոյս ընծայել իրրի իր՝ ընկերութեան հրատարակութիւն: II հատորը լոյս է տեսել 1909 թ. և բաղկացած է VIII+600 էր. այդտեղ զետեղուած են XI—XVIII դարերին պատկանող զանազան վաւերագրեր: III հատորը լոյս է տեսել 1910 թ. և բաղկացած է XXXII+612 էր. և պարունակում է XV—XIX դարերին պատկանող զանազան վաւերագրեր:

Լ. Մելիքսեթ-Քեկեան

«Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа», вып. 43 (1913 г.).

Կովկասեան ուսումնարանական շրջանի կառավարչութեան միջոցներով հրատարակուող գիտական ժողովածուի այս հատորը պարունակում է 4 աշխատութիւն, որոնց թւում երկուսը աշխարհագրական-ազգագրական ու մի-մի էլ հնագիտական և լեզուաբանական:

Առաջին տեղն է բռնում Archangelo Lamberti-ի «Relatione della Colchide hoggi detta Mengrelia» (այսինքն՝ «Նկարագրութիւն Կոլխիդայի, որ այժմ Մինգրէլիա յորջորջի») իտալերէն աշխատութեան ռուսերէն թարգմանութիւնը, որ կատարել է Կ. Հանը հանդերձ իրեն՝ Հանի և Զանաշվիլու, Կորալիայի, Լոպատինսկու, Ճղոնիայի ծանօթութիւններով. նոյն աշխատութիւնը աւելի առաջ թարգմանուել է վրացերէն՝ Ա. Ճղոնիայի ձեռքով: Աշխատութեան պլխաւոր արժէքը կայանում է նրանում, որ նա տալիս է Վրաստանի մի անկիւնի՝ Մինգրէլիայի (Օդիշիի) նկարագրութիւնը, կատարուած XVII դարում: Հեղինակը՝ զոմի-նիկեան պատէր Archangelo Lamberti-ն մօտ 18 տարի, այսինքն 1635—1653 թուականներին, բնակուել է Մինգրէլիայում իրրի իտալական (լատինական) միսիոնէր, և այդ երկրի մէջ լսածն ու

տեսածն ամփոփ կերպով գրի է առել և տպագրել Նեպոլում 1654 թուն:

Երկրորդ տեղը բռնում է Վ. Սըրոսի՝ Ղարաչայի նկարագրութիւնը աշխարհագրական, կենցաղավարական ու պատմական տեսակէտից:

Յետոյ գտնւում է անխոնջ վրացագէտ Ե. Թաղայշվիլու աշխատութիւնը՝ «Հնագիտական էկսկուրսիաներ, հետախուզութիւններ և նկատողութիւններ», որը, միաժամանակ, մտնում է և Կայսերական Մոսկովայի Հնագիտական Ընկերութեան Կովկասեան Բաժանմունքի «Извѣстія» հրատարակութեան III (1913 թուականին լոյս տեսած) հատորը: Աշխատութիւնը բաղկացած է զանազան յօդուածներից. ի միջի այլոց, աչքի է ընկնում Բորչալուի գաւառի Թրիալէթի շրջանի վրացական հնութիւնների նկարագրութիւնը: Այդ նկարագրութեան հիման վրայ հեղինակը գալիս է մի հետաքրքիր եզրակացութեան, այն է՝ Թրիալէթի շրջանում շինարարութեան ոսկէ դար եղել է XI և մասամբ XII դարը, երբ այդ շրջանում էրիսթաւ էին Բատ և Լիպարիա Օրբելիանները:

Վերջապէս, չորրորդ աշխատութիւնը զա յայտնի լեզուագէտ Ա. Դիրբի Դադատանի լեզուներից մէկի՝ Յախուր լեզուի ուսումնասիրութեան արդիւնքն է «Յախուր լեզու» վերնագրով:

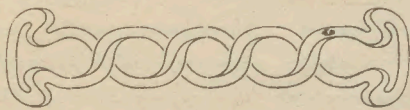
Լ. Մելիքսեթ-Յէկեան

Г. М. Тумановъ. Характеристики и Воспоминанія. Кн. первая. II-ое изд. Т. 1912 г.

Գրքոյկիս հեղինակը անծանօթ անձնաւորութիւն չէ Կովկասում, թէ հասարակական և թէ գրական ասպարէզների վերայ. ոռւսաց լրագրների և ամսագրների վաղեմի աշխատակից, նախկին խմբագիր «Нов. Обозрѣніе» թերթի, իրաւասու, Կովկասեան համալսարանի ձեռներեցներից մէկը—նա տասնեակ տարիների ընթացքում խօսել և գրել է նոյն ուղղութեամբ, գնացել է նոյն ազնւութեան ճանապարհով: Այդպիսի տոկոճութեան և քաղաքացիական ուղղամտութեան առաջ չի կարելի չխոնարհուել: Ինքը հայ, սնուած և մեծացած վրաց շրջաններում և ներանց աշխարհայեցողութեան ազդեցութեան տակ—նա իր համոզմունքներով եղել է միշտ ոռւս ազատամիտ, 60-ական թուականների շկոլայի աշակերտ, կողմնակից լաւագոյն ոռւս ինտէլիգենցիայի կռուակցութեան՝ «կադէտների»:

Իր այս գրքոյկի մէջն էլ նա նոյնն է ֆնում՝ յառաջադիմութեան ջերմ պաշտպան, բարեացակամ Կովկասեան բոլոր աղգերի ինտելլեկէնցիայի ու նրա մտաւոր գործունէութեան: Մի շարք յիշողութիւնների և դիմագծերի մէջ նա մեզ ծանօթացնում է վրացի, հայ և, մասամբ, ռուս գրական և հասարակական գործիչների հետ: Նա խօսում է և բազմակողմանի տաղանդի տէր իշխ. Դ. Էրիստովի մասին և ժողովրդի բարեկամ՝ վիպասան Կազբէկի մասին. Գր. Արծրունուց յետոյ գալիս է քաղաքագլուխ Մատիւնեանը, ապա յիշողութիւններ է նուիրում Ջանշեանին, Գոլցեին և հասնում է մինչև մեր օրերը—նուիրելով ջերմ տողեր Ադ. Քալանթարին: Երեսնի մօտ յօդուածներ կարդացվում են առանց ձանձրոյթի, ամենայնհետաքրքրութեամբ և, իհարկէ, ոչ անօգուտ, մանաւանդ նրանց համար, որոնք մաքուր աղբիւրից կկամենային տեղեկութիւններ ստանալ Կովկասի մտաւոր կեանքի և հոսանքների մասին:

Մին. Բեր.

ՆՇԱՐՆԵՐ

ՀԱՅ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ I ԿԱՅՍԵՐ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՆԵՐԻ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՊՐՕՖ. Գ. Դ. ԳՐԻՄՄԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

Կազմեցին Լ. Եղիազարեան և Ռ. Մարտիրոսեան

Այս հրատարակութիւնը լոյս է տեսնում առանձին սերիաներով, իւրաքանչիւրում մօտ 50 լուսատիպ—տախտակ (39×29 սանտ. մեծութեան) պատրաստած Ռ. Գրիլիէ և Ա. Վիլբորգ լուսատիպ-գործարաններում (Պետերբուրգում) ուսերէն, հայերէն և ֆրանսերէն հակիրճ բացատրութիւններով:

Իւրաքանչիւր սերիան ներկայացնելու է մի ամբողջութիւն, իսկ բոլոր սերիաները միասին պատկերացնելու են հայկական հին ճարտարապետութիւնը իւր բոլոր նշանաւոր կոթողներով:

Տպագրւում է միայն 300 օր.

Լոյս է տեսել առաջին սերիան—բաղկացած 50 տախտակից, փոքրիկ բնագրով և V—XVIII դարերի հետևեալ վայրերի յիշատակարաններով—Հաղպատի, Սանահինի, Վաղարշապատի (Էջմիածին, Գայիանէ, Հռիփսիմէ, Շողակաթ), Ուզունլար, Մուղնու և Աշտարակի:

I սերիայի գինն է 14 ր.

Ազնիւ թղթի վրայ 24 ր.

Դիմել. Рубену Мартиросянцъ, Тифлисъ, Мадатовская 7.